

МИКОЛА
БАНДРІВСЬКИЙ

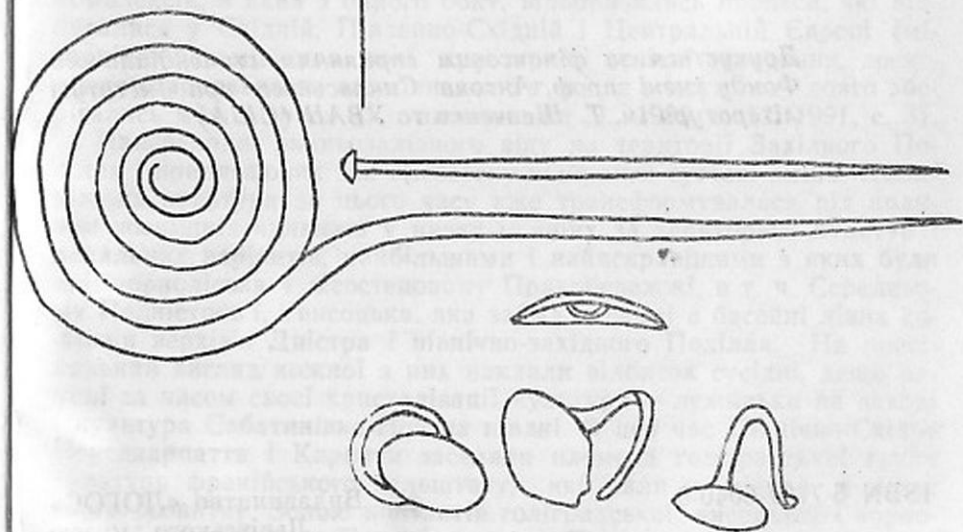
КРИНЬКОВІ
ПОХОВАННЯ

ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В МЕЖИРІЧЧІ ЗБРУЧА
І СТРИПИ

ЛЬВІВСЬКИЙ
МУЗЕЙ
ІСТОРІЇ
РЕЛІГІЇ

Микола
Бандрівський

СКРИНЬКОВІ
ПОХОВАННЯ
ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В МЕЖИРІЧЧІ
ЗБРУЧА І СТРИПИ

Бандрівський М. С. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи (монографія). — Львів: Логос, 1994. — 164 с.

В монографії подано результати досліджень пам'яток висоцької культури Західного Поділля. Розглядаються проблеми генезису висоцьких племен, їх зв'язки з носіями сусідніх культур — черноліської лужицької і голіградської групи фракійського гальштату. Виділено групу скринькових поховань VIII — поч. VI ст. до н. е., визначається хронологія і територія поширення її пам'яток. Аналізуються імпортні вироби з гальштатського кола культур Центральної і Південно-Східної Європи.

Для археологів, істориків, краєзнавців, а також для всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Художник *Василь Сава*

Друкується за фінансовим сприянням стипендіального Фонду імені проф. Антона Синявського при Інституті літератури ім. Т. Шевченка та УВАН (США)

ISBN 5-7707-6040-0

© Видавництво «ЛОГОС»
Львівського музею
історії релігії, 1994

ВСТУП

Для вивчення основних процесів історичного і соціально-економічного розвитку стародавнього населення Європи особливо важливими є території, розташовані на стику етнокультурних ареалів. Як відомо, контакти між населенням різних регіонів здійснювалися перш за все через їх периферійні території. Значення периферійних територій полягає в тому, що вони, з одного боку, будучи контактними зонами, першими сприймають і засвоюють чужі елементи не тільки сусідніх, але і більш віддалених культурних центрів. А з іншого — одночасно з цим довго зберігають свої старі культурні традиції (Крушельницька Л., 1985, с. 141—142).

Однією з таких периферійних територій на європейському континенті є Західне Поділля. Тут сходилися річкові і сухопутні шляхи, які пов'язували населення стародавніх культурних центрів Причорноморського і Балтійського басейнів. Своєрідні умови розвитку цього регіону сприяли формуванню оригінальних культурних комплексів, в яких з одного боку, відобразилися процеси, які відбувалися у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (міграційні переміщення, нові культурні і етнічні утворення, досягнення стародавнього виробництва і т. п.), а з другого — довго зберігалися місцеві риси (Крушельницька Л., 1989, с. 17, 1991, с. 3).

Напередодні ранньозалізного віку на території Західного Поділля і прилягаючих зон Лісостепу відбулися суттєві зміни. Комарівська культура до цього часу вже трансформувалася під впливом зовнішніх чинників у низку менших за територією культур і локальних варіантів, найбільшими і найяскравішими з яких були дві: черноліська у лісостеповому Правобережжі, в т. ч. Середньому Подністров'ї, і висоцька, яка займала землі в басейні лівих допливів верхів'я Дністра і північно-західного Поділля. На оригінальний вигляд кожної з них наклали відбиток сусідні, дещо раніші за часом своєї кристалізації культури — лужицька на заході і культура Сабатинівка-Ноа на півдні. В цей час Північно-Східне Передкарпаття і Карпати заселяли племена голіградської групи культури фракійського гальштату, які мали відмінний генезис свого розвитку. Зонаю контактів голіградської, висоцької і черноліської культур було Придністровське Поділля.

Територія в межиріччі Збруча і Стрипи, будучи розташованою

на стику різних природно-географічних областей і районів, на протязі пізньобронзового і раннього залізного віку була зоною активних контактів також і між трьома величезними культурно-історичними спільностями, які розвивались у Карпато-Дунайському басейні (гальштатські культури із штампованою і канельованою керамікою), Центральній Європі (культури урнових полів), степовій та лісостеповій смузі Східної Європи (білозірська та черноліська культури). Проникнення різних за походженням племен, які мали власні самобутні етнокультурні традиції, їх господарський уклад і взаємодія з місцевими племенами та з новими потоками приїжджого населення — все це обумовило культурно-історичну своєрідність комплексів Західного Поділля. Це знайшло відображення у формуванні ранньої висоцької культури, а після цього — у групі скринькових поховань висоцької культури, яка безпосередньо передувала появі на цій території т. зв. західноподільських курганів скіфського часу.

Дослідження археологічних пам'яток VIII—VII ст. до н. е. північно-західного Поділля дає підстави говорити про існування у місцевій матеріальній культурі цього часу цілого ряду суттєвих особливостей, які відрізняють її від синхронних культур сусідніх районів Лісостепу. Якщо у ранній фазі свого розвитку висоцька культура Західного Поділля формувалася під значним впливом центральноєвропейських культур «урнових полів», то з початком фрако-кіммерійського періоду вектор зв'язків змінюється: домінуючими виступають впливи культур лісостепової і степової зони Північного Причорномор'я. Одночасно відбувається занепад масового бронзоліварного виробництва, контактів з бронзоліварними центрами у Погіссі і Трансільванії. Власне тоді — у передскіфський час, через сітку різнокультурних нашарувань, на значній частині колишньої комарівської території простежується спільний культурний стиль. Між групами спорідненого корінням населення, яке протягом кількох століть проживало в різних історичних умовах, налагоджуються контакти, ймовірно, більш активні, ніж це мало місце під час існування тшчинецько-комарівської культури (Крушельницька Л., 1985, с. 7). Особливості, які яскраво проявилися у висоцькій культурі Західного Поділля у передскіфський час, багато в чому визначили своєрідність пам'яток цього району і у наступний — ранньоскіфський період.

Основна увага в монографії приділена археологічним матеріалам з поселень, могилиників та окремих поховань висоцької культури північно-західного Поділля. На підставі аналізу пам'яток виділено окремі локально-хронологічний вияв висоцької культури — групу скринькових поховань, час існування якої укладається в основному в рамки VIII—VII ст. до н. е. У пропонованій праці розглянуто основні елементи поховального обряду, розроблена ти-

пология предметів матеріальної культури. Приділено увагу питанням етногенезу і культурно-економічних зв'язків висоцької культури Західного Поділля з племенами Східної і Центральної Європи.

Зібрані автором матеріали походять з власних розкопок, і розкопок, проведених експедиціями відділу первісних релігій Інституту релігієзнавства у Львові, та експедиціями відділення археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної АН України, і археологічної лабораторії Львівського Держуніверситету ім. І. Франка. Використано також матеріали з музеїв Львова, Тернополя, Кременця, ряду регіональних краєзнавчих збірок. Частина з цих матеріалів вже увійшла до наукового обігу.

У праці широко розглядаються опубліковані пам'ятки з досліджень Г. Осовського, М. Гроховського, Т. Сулімирського, В. Канівця, Л. Крушельницької, О. Ситника, Ю. Малеева. Чимало даних почерпнуто автором з праць науковців Румунії, Угорщини, Словаччини, Чехії, Німеччини та Польщі.

Автор висловлює щире подяку Л. Крушельницькій, О. Ситнику, Т. Ковальчук та Б. Строценю, які надали необхідні матеріали і інформацію у підготовці роботи.

І ІСТОРИЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Перші знахідки, які датуються епохою бронзи — раннього заліза були знайдені на Західному Поділлі ще в минулому столітті. Так, наприклад, особливу увагу вчених Європи продовжують привертати Михалківські золоті скарби, перший з яких був виявлений 16 липня 1878 р. в с. Михалків Борщівського повіту. Знахідка роком раніше біля с. Іване-Пусте великого бронзового казана покляла початок систематичному дослідженню пам'яток ранньозалізного віку на Західному Поділлі вцілому. Ці, та ще раніші за часом відкриття знахідки, що походили з цих земель (Жегога П., 1840, с. 26—27), пришвидшили організаційне оформлення археологічних досліджень на Галицькому Поділлі (Бандрівський М., 1993, с. 3—9).

З 1874 року на Придністровському Поділлі починає систематично проводити розвідки і розкопки А. Г. Кіркор — представник Віденської Центральної Комісії пошуків і збереження давніх пам'яток (Чоловський О., 1887, с. 25). Відкриті в той час пам'ятки ранньоскіфського часу в селах Більче-Золоте, Сапогів, Глибочок, були настільки багаті на археологічні знахідки, що для їх подальшого вивчення, а також відкриття нових, у 1876 році у Львові було створене Археологічне Товариство (пропозицію про створення Археологічного Товариства у Львові було внесено 30 листопада 1876 року, а остаточне рішення проголошене 17 лютого 1877 року на засіданні Археологічної Комісії АН в Кракові — цит. за: Розправи і справоздане, 1876, № 16, XIX). Власне, з моменту створення Товариства, членом Виділу якого було обрано Ізидора Шараневича — першовідкривача висоцького некрополя, починаються щорічні розкопки різночасових старожитностей на Галицькому Поділлі (Чоловський О., Януш Б., 1926, с. 8).

А. Кіркор і Г. Осовський перші професійно зайнялись комплексним вивченням старожитностей Поділля. Про особливий внесок цих дослідників у вивчення, наприклад, Борщівщини пише В. Карпович (Януш Б., 1910, с. 1—3). А. Кіркор проводив свої дослідження, в основному, на території Бучацького, Заліщицького і Борщівського повітів, а Г. Осовський — в Гусятинському повіті та біля Копичинець. Територія, яку обидва дослідники розпочали досліджувати, мала чіткі границі. Ось як її описує Г. Осовський: «Ціль — територія міжріччя Збруча і Серету... від сходу замкнута руслом Збруча, а від заходу — улоговиною Серету; на півночі сперта на вершини водорозподілу до Вісли, Дністра і Дніпра, а

на півдні — відтята водами Дністра. Пас той вже по самій своїй природі обмежений з трьох сторін, представляє під фізіографічним поглядом певну окрему цілість. Грунтове дослідження такої, природними границями зазначеної територіальної цілості, могло би вяснити, як її палеоетнологічний характер був залежний від місцевих фізіографічних властивостей, в якому з ним був зв'язку і яке його відношення до сусідніх територій» (Осовський Г., 1891, с. 2—3).

У 1890 році Г. Осовський дослідив біля с. Раків-Кут Гусятинського повіту ґрунтовий могильник ранньозалізного віку, який містив виключно скринькові поховання (Осовський Г., 1891, с. 27—32). Поодинокі скринькові і урнові тілопальні поховання цього ж часу були виявлені Г. Осовським також у с. Увисла на Гусятинщині (Януш Б., 1918, с. 146). Повторними розкопками, які провів в Увислі у 1933 році Т. Сулімірський було відкрито ще одне поховання у кам'яній скрині, яке дослідник відніс до гальштатської культури (Сулімірський Т., 1935, с. 23). Власне, Т. Сулімірський вперше торкнувся проблеми локально-хронологічного відокремлення скринькових поховань висоцької культури. Крім зазначених місцезнаходжень, подібні за способом спорудження кам'яні скрині були відкриті дослідником у 1934 році біля с. Жуличі Золочівського повіту (Сулімірський Т., 1935, с. 23). Хоча Т. Сулімірський і поставив питання про час і причини появи скринькових поховань ранньозалізного віку на Західному Поділлі, однак, через недостатньо розроблену хронологічну шкалу розвитку висоцької культури, помилково відніс дату їх спорудження до ранньолатенського періоду, а саму появу поховань пов'язав з впливами поморської культури на схід (Сулімірський Т., 1931, 1936).

Значну кількість пам'яток висоцької культури виявлено в околицях Тернополя і Теребовлі. Так, у 1870 році під час прокладання залізничної колії випадково натраплено на інгумаційні поховання, які розміщувались рядами. Могили були облицьовані кам'яними плитами (Януш Б., 1918, с. 233, № 571; Сулімірський Т., 1931, с. 101). У розташованому поруч с. Глибочок Великий у 1878 р. при добуванні каменю виявлено ще одне поховання висоцької культури, у якому знайдено численні бронзові оздобы (Антоневич В., 1928, табл. XXIII, 6—10). Поховання, у якому покійник був обкладений кам'яними плитами, знайшли селяни с. Зеленчі Теребовлянського повіту (Януш Б., 1918, с. 253, № 627). Найбільше знахідок ранньозалізного віку походить із с. Лошнів поблизу Теребовлі. З довоєнних збірок з цього пункту походять глиняні посудини, металеві оздобы, зокрема, бритва східноальпійського типу, бронзові наконечники стріл (Гребеняк В., 1915, с. 13—14).

З початку століття дослідники починають більше уваги приділяти поселенням. Так, наприклад, біля с. Лози на Збаражчині

вперше засвідчено стратиграфію об'єктів ранньозалізного часу (Цинкаловський О. 1961, с. 100, № 25). У поселенні розташованому неподалік с. Вікнини Великі, у 1930-их роках розкопками К. Маєвського, М. Смішка і О. Цинкаловського відкрито потужний культурний горизонт гальштатського періоду, з якого походять горщики тюльпаноподібної форми з проколами на краю вінець, бронзові прикраси, предмети озброєння (Цинкаловський О., 1961, с. 101, № 30, табл. XII, с. 12). У повоєнний час роботи на цій пам'ятці поновлювалися двічі: — у 1956 році М. Тихановою, а у 1990 році Л. Крушельницькою. У 1964—1967 рр. дослідженнями І. Герети та Е. Харитонова біля с. Чистилів Тернопільського району розпочато вивчення багат шарового поселення, один з шарів якого датується ранньозалізним віком (АП, 1982, с. 156).

Реєстр пам'яток гальштатського періоду північно-західного Поділля значно поповнився протягом останніх десятиріч, в основному завдяки розвідковим і стаціонарним дослідженням тернопільських археологів і краєзнавців (О. Ситник, І. Герета, З. Дець, В. Строєць, М. Ягодницька та ін.), та дослідників з інших наукових центрів — Ю. Малеева (Київ), Л. Крушельницької, М. Бандрівського (Львів). У верхів'ях р. Стрипи — в контактній зоні Західного Поділля і Розточчя, Л. Крушельницькою досліджено ряд поселень (Маркопіль, Попівці, Вербівчик, Орихівчик, Підкамінь) та могильників (Луківець, Конюшків, Кам'янка-Буська), матеріали з яких внесли суттєві доповнення у наші уявлення про межі поширення, хронологію та локальні особливості пам'яток висоцької культури на різних фазах її розвитку.

Хоча вивчення висоцьких пам'яток на Західному Поділлі в останній час стало більш інтенсивним, однак, багато питань залишаються ще не з'ясованими. Зокрема, точно не визначено продовжує залишатись східна межа розселення висоцьких племен, що в значній мірі зумовлено нерівномірним вивченням регіону. Дуже мало маємо матеріалів, які стосуються поховального обряду племен ранньої висоцької культури. Зрештою, не до кінця з'ясоване питання генезису висоцької культури, встановлення її нижньої хронологічної границі, а також питання відношення висоцької культури Західного Поділля до випереджаючих її на цій території культур бронзового віку — комарівської і Ноа. Через відсутність достатньої кількості матеріалів ще до сьогодні не поставлено питання про причини і характер змін в матеріальній культурі, домобудівництві і поховальному обряді, які відбулися наприкінці бронзового віку на Західному Поділлі. В прямій залежності від вивчення цих питань перебуває висвітлення проблеми походження т. зв. західноподільської групи пам'яток, яка не була чужим етно-культурним утворенням по відношенню до місцевого автохтонного населення.

Характерними рисами природи Західного Поділля є: 1 — поєднання плоских межиріч з глибокими каньйоноподібними долинами, що надає цілій області вигляду плато, складеного з ряду паралельних плоских межиріччяних смуг, витягнутих з півночі відповідно напрямку річок; 2 — абсолютна перевага у ґрунтовому покриві опідзолених, малогумусних, місцями вилугуваних чорноземів при підпорядкованому значенні сірих опідзолених ґрунтів; 3 — незначне поширення природних лук, серед яких переважають суходільні типи і майже відсутні заплави; 4 — незначне поширення лісів, які зустрічаються лише в сильно горбистих районах, і наявність в цих лісах бука.

Західне Поділля лежить на Волинно-Подільській плиті — тектонічній структурі, складеній потужними верствами ордовіцьких, девонських, крейдових, третинних відкладів. Потужність осадових порід наростає із сходу на захід (від 1000 м на меридіані Збруча до 3000 м на меридіані Стрипи) відповідно до нахилу, в якому кристалічний фундамент занурюється в напрямку Галицько-Волинської западини. Осадові породи представлені головним чином різноманітними вапняками, мергелями, пісковиками — породами, стійкими проти вивітрювання, що легко утворюють стрімкі скелі та урвища, яких багато в долинах річок Поділля. Особливе місце серед скелястих утворень займає Товтровий кряж або Медобори — великий, довжиною понад 200 км, шириною від 2 до 8 км, бар'єрний риф, створений колоніальними організмами в морях торонської і сарматської епох. Цей давній бар'єрний риф простягається у вигляді виразного, переважно вкритого лісами валу висотою 40—60 метрів. Головна Товтрова гряда має, як правило, плоску і широку вершину та досить круті, а подекуди (в долинах річок, що перетинають кряж) скелясті схили. З обох боків головної гряди, на віддалі 3—5 км від неї, розкидані поодинокі товтрові горби. Починається Товтровий кряж на краю Подільського плато біля с. Підкамінь Бродівського району Львівської області, і тягнеться в напрямку Збаража, Скалата, Гусятина, Кам'янця-Подільського до Дністра.

Північна окраїна Подільського плато — так звані Вороняки, найбільш горбиста і лісиста частина Західноподільської області. Вороняки простягаються від Золочева в напрямку до Кременця шириною (20—30 км) смугою горбогір'я з абсолютними висотами 380—440 м, складеного в основі крейдовими мергелями, прикри-

тими на вершинах горбів третинними вапняками та пісковиками. Це горбогір'я розчленоване долинами та балками верхів'їв Ікви, Стіру і Західного Бугу з півночі, та верхів'ями Серету і Стрипи — з півдня (рис. 1).

Досять розчленованою є південно-східна частина Західного Поділля, розташована між Серетом і Збручем, на південь від м. Тербовлі. Маючи значні абсолютні висоти (300—330 м), вона густо порізана глибокими долинами річок, що надає цій частині Поділля дуже своєрідного вигляду — поєднання вузьких плоско-випуклих межиріч з глибокими каньйоноподібними долинами.

Характерним є Західноподільський Притовтровий природний район, який прилягає з заходу до Товтрового кряжа, простягаючись паралельно йому, майже від самого Тернополя до Кам'янця-Подільського. Він займає більшу частину Тербовлянського, Гримайлівського і Гусятинського адміністративних районів Тернопільської області, та більшу частину Кам'янець-Подільського; і невелику частину Городецького районів Хмельницької області. Цікавою особливістю цього району є значне поширення дуже плоских міжрічкових місцевостей з послабленим природним дренажем. Появу цих межиріч пов'язують із залишками добре збережених широких дочетвертинних долин, по яких спливали давні ріки з північного заходу на південний схід, тоді як сучасні ріки течуть з півночі на південь у вузьких глибоких долинах. Саме в цих давніх широких і неглибоких долинах, що простягаються на межиріччях, поширена найкраща відміна західноподільських ґрунтів — глибокі малогумусні чорноземи.

Оригінальним ландшафтом відрізняється Чортківсько-Борщівський природний район, який простягається паралельно Притовтровому району від с. Буданева майже до Кам'янця-Подільського. Тут поширені прирічкові місцевості, переважно із спадистими та крутими схилами, на яких утворилися сірі опідзолені ґрунти. Завдяки густій сітці річкових долин і балок, межиріччя цього району представлені переважно плоско-випуклими місцевостями з хвилястим рельєфом, вкритими опідзоленими чорноземами та темно-сірими опідзоленими ґрунтами. Все це вказує, що Чортківсько-Борщівський природний район у минулому був вкритий дубово-буковими лісами. Така помітна підвищеність і розчленованість району обумовлена тим, що тут існує система тектонічних дислокацій — виразних антикліналей, які простягаються з північного заходу на південний схід. Ці антикліналі підняли близько до поверхні поклади гіпсу і розбили їх складною системою тріщин, вздовж яких утворилися в багатьох місцях (села Кривче, Королівка, Білече, Золоте) довгі лабіринти печер у гіпсах і численні провалля на поверхні.

Західноподільське Придністров'я — природний район, що про-

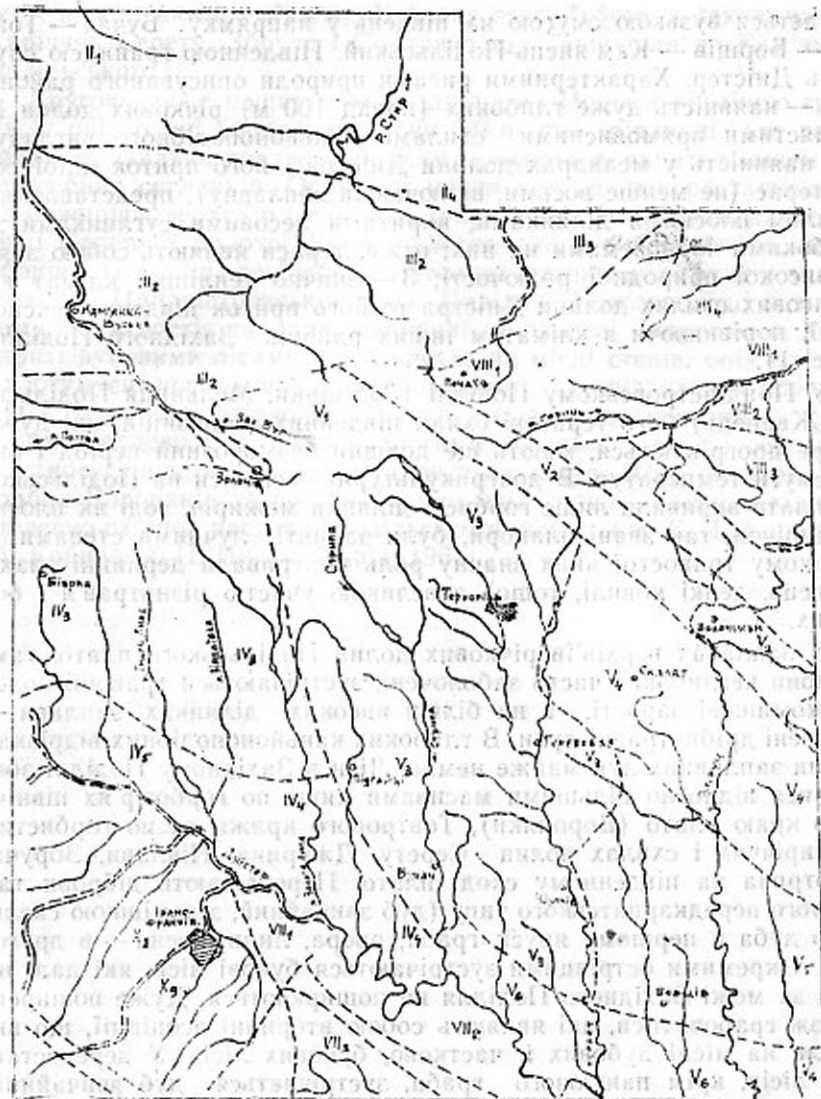

Рис. 1. Природно-географічне районування західних областей України (за К. Геренчуком, М. Койновим, П. Цишем, 1964).

IV₁ — Розточчя, IV₂ — Городецько-Щирецький р-н, IV₃ — Вібрсько-Перемішляський, IV₄ — Подністровське Опілля, V₁ — Вороняки, V₂ — Товтровий кряж, V₃ — Тернопільське плато, V₄ — Західноподільське Притовтровий, V₅ — Чортківсько-Борщівський, V₆ — Західноподільське Придністров'я, VI₁ — Бистрицько-Тлумацька височина, VI₂ — Придністровське Покуття, VI₃ — Припрутський, VI₄ — Покутський, VII₁ — Верхньогоринський, VII₂ — Горинь-Хоморський, VII₃ — Верхньослуцький, VII₄ — Надбузький (Волинська височина), VII₅ — Мізоц-Повчанський, VII₆ — Ратинський (Малого Полісся), VIII₁ — Буго-Стирський, VIII₂ — Ікво-Вілізький, VIII₃ — Шепетавський, VIII₄ — Грядове Побужжя.

стягається вузькою смугою на південь у напрямку Бучач — Товсте — Борщів — Кам'янець-Подільський. Південною границею служить Дністер. Характерними рисами природи описуваного району є: 1 — наявність дуже глибоких (понад 100 м) річкових долин із скелястими прямовисними схилами каньйоноподібного вигляду; 2 — наявність у меандрах долини Дністра і його приток цілої серії терас (не менше восьми, включаючи заплаву), представлених загалом плоскими ділянками, вкритими лесовими суглинками, з глибокими чорноземами на них; отже, тераси являють собою землі високої природної родючості; 3 — значно тепліший клімат на терасових схилах долини Дністра та його приток південної експозиції, порівнюючи з кліматом інших районів Західного Поділля (рис. 1).

У Придністровському Поділлі (Заліщики, Мельниця Подільська, Жванець) його терасові схили південних експозицій, які дуже добре прогриваються, мають ще довший безморозний період і вищі смуги температур. В доагрикультурні часи ліси на Подільському плато вкривали лише горбисті ділянки межириччя, тоді як плоскі межириччя, так звані плакори, були зайняті лучними степами, у високому травостой яких значну роль відігравали дернинні злаки (типець, деякі ковилі, тощо) з великою участю різнотрав'я і бобових.

У заплавах верхів'їв річкових долин Подільського плато, там, де вони неглибокі і часто заболочені, зустрічаються трав'яні болота, комишеві зарості, а на більш високих ділянках заплави — остепені дрібнотравні луки. В глибоких каньйоноподібних відрізках долин заплавної луки майже немає. Ліси в Західному Поділлі збереглися відносно більшими масивами лише по горбогір'ях північного краю плато (Вороняки), Товтровою кряжа та по горбистих межириччях і схилах долин Серету, Джурина, Нічлави, Збруча, Смотрича на південному сході плато. Переважають діброви так званого передкарпатського типу (дуб звичайний, з домішкою скельного дуба в першому ярусі; граба, явора, липи, ясена — в другому). Окремими острівцями зустрічаються букові ліси, які далі на схід за межі Західного Поділля не поширюються. Дуже поширені також грабові ліси, які являють собою вторинні асоціації, що виникли на місці дубових і, частково, букових лісів. У деревостані цих лісів, крім пануючого граба, зустрічається дуб звичайний, явір, зрідка скельний дуб, липа тощо.

Оскільки на Західному Поділлі великі площі займають дуже рівнинні, майже плоскі межириччя з лесоподібними середньо- і важкосуглинними породами, що колись були вкриті лучно-степовою рослинністю, то відповідно поширена така відміна ґрунтів, як глибокі малогумусні чорноземи. Ці найкращі за природною родючістю ґрунти займають великі площі на межириччі Стрипи і Се-

рету, простягаючись від смт. Козлова до с. Товсте, а також на межириччях Серету, Збруча і Смотрича від Тернополя до Кам'янця-Подільського.

Другою, дуже поширеною в Західному Поділлі відміною ґрунтів, є опідзолені чорноземи. Вони займають рівнинні, але легко хвилясті, завдяки розлогим балкам, межириччя, вкриті плащем лесоподібних суглинків. Основний масив цих ґрунтів розташований на межириччі верхів'їв Серету і Стрипи, і далі на південь на межириччі Стрипи і Золотої Липи, простягаючись від Заложців, через Зборів і Підгайці, до Бучача. Невеликі масиви цих ґрунтів знаходяться у Придністровській смузі Поділля. Можливо, що в минулому, місцевості, на яких поширені опідзолені чорноземи, були вкриті дубовими лісами, що виникли на місці степів, опідзоливши малогумусні чорноземи. Дуже близькими до опідзолених чорноземів є темно-сірі опідзолені ґрунти, які завжди займають сусідні з ними місцевості з легкоспадистими схилами, і вкриті середньо- і легкосуглинними відмінами лесових порід. Вони поширені по горбах Вороняків та по схилах річкових долин і балок західної і південно-східної частини Подільського плато (за К. Геренчуком, М. Койновим, П. Цисем, Львів, 1964).

РАННІ ПАМ'ЯТКИ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ У МЕЖИРІЧЧІ ЗБРУЧА І СТРИПИ

Східні межі поширення висоцької культури

Т. Сулімівський свого часу писав, що «...пам'ятки висоцької культури компактно згруповані на території Бродівщини і Золочівщини. Звідси на південь висуваються два клини: перший незначний — вздовж р. Золотої Липи; другий, з досить великою кількістю знахідок — вздовж р. Серету вглиб Поділля» (Сулімівський Т., 1931, с. 163; Пастернак Я., 1961, с. 417). Дослідженнями останніх років встановлено, що на сході висоцькі племена розселились до середньої і верхньої течії р. Збруча (Скалат, Волочицьк), на півдні у ранній фазі свого розвитку, не опускались нижче середньої течії річок Стрипи і Серету (рис. 2). В цих районах відбувався стик висоцьких племен з голіградськими, які до періоду НаВ₃ заселяли усе пониззя згаданих річок.

На сьогоднішній день на території Західного Поділля, починаючи від витоків річок Стрипи і Серету, і далі на схід — відомо дуже мало (у порівнянні із старожитностями наступного фрако-кімерійського періоду) пам'яток і випадкових знахідок висоцької культури, які можемо датувати найранішими етапами її існування.

З керамічного матеріалу ранні форми презентує пам'ятка в с. Котів Бережанського району. Звідси походить маленький черпачок з півкруглим в розрізі тілом та глиняна миска, яка має широке деще і півкруглі стінки (рис. 11, 9). До ранніх форм можемо віднести біконічний кубок з гостропрофільованими бочками і маленьким дещем та тюльпаноподібну посудину із с. Беремівці Зборівського району (рис. 11, 4—5), а також глиняний черпачок півсферичної в розрізі форми з Бережан (рис. 11, 7). Лише з опису знаємо про «...малі кубки з вушками й гострозакінченими днами» з Теревовлі, які теж можуть відноситися до ранніх етапів формування і становлення висоцької культури (Гребеняк В., 1915, с. 14).

Значно багатший реєстр знахідок, які можемо пов'язувати з ранньовисоцькими комплексами, становлять металеві вироби — мечі та прикраси. (Бронзові кельти та ножі, відомі з Хоросткова, Товстолуга, Шумляни та Лисовець, презентують тип знарядь, які мали широкий хронологічний діапазон побутування на протязі всього НаА та НаВ і, навіть, заходячи у НаС. Тому знаряддя з вищезгаданих пунктів ми розглянемо в одному з наступних розділів).

Меч із с. Завалів Підгаєцького району Тернопільської області

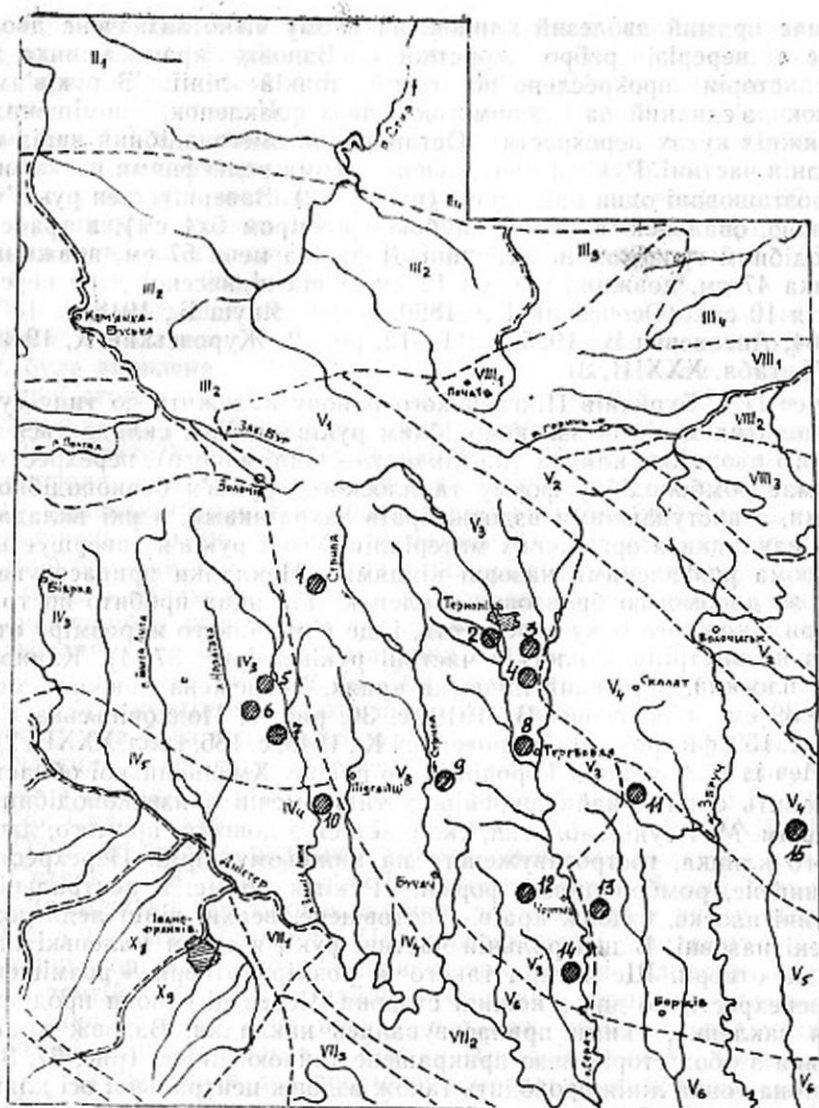

Рис. 2. Пам'ятки ранньої висоцької культури на Галицькому Поділлі (1 — Беремівці, 2 — Петриків, 3 — Бірки Великі, 4 — Товстолуг, 5 — Бережани, 6 — Шумляни, 7 — Котів, 8 — Теревовля, 9 — Бурканів, 10 — Завалів, 11 — Хоростків, 12 — Половці, 13 — Улашківці, 14 — Лисівці, 15 — Завадивці).

відноситься до мечів ліптавського типу, найхарактернішою особливістю яких є те, що руків'я меча відливалось окремо і потім за допомогою 2—3 заклепок припасовувалось до клинка. Меч із Зава-

лів має прямий дволезий клинок, на якому чітко зазначене дво-схиле в перерізі ребро жорсткості. Вздовж краю клинка з двох сторін прокреслено по одній тонкій лінії. З руків'ям клинок з'єднаний за допомогою двох заклепок, поміщених на нижніх кутах перехрестя. Останнє має омегоподібний виріз в середній частині. Руків'я прикрашене трьома рельєфними пасками, які розташовані один над одним (рис. 37, 2). Завершується руків'я плоскою, овальною в плані шайбою (розміром 5x4 см), з трапецієподібним гудзиком по середині. Довжина меча 57 см, довжина клинка 47 см, довжина руків'я 12 см, а від піднесеної дуги перехрестя 10 см (Осовський Г., 1890, с. 25; Януш Б., 1918, с. 180, № 364; Антоневич В., 1925, с. 11—12, рис. 2; Журовський К., 1949, с. 175, табл. XXXIII, 3).

Меч із с. Бурканів Підгаєцького району належить до типу суцільнолитих мечів із язичкоподібним руків'ям. Меч складається з довгого дволезого клинка (на кінчику — відламаного), перехрестя, яке має ромбоподібну форму та плоского руків'я бочкоподібної форми, з виступаючими вздовж країв закраїнками, в які вкладались накладки з органічних матеріалів. Угорі руків'я завершується двома розхиленими назовні кінцями. Накладки припасовувались за допомогою бронзових заклепок, для яких пробито по три отвори з кожного боку перехрестя, і ще п'ять такого ж розміру отворів на внутрішній плоскій частині руків'я (рис. 37, 4). Клинок меча плоский, заточений лише на краях. Збережена довжина меча — 39 см (Антоневич В., 1919, с. 30, рис. 1; Подковінська С., 1933, с. 159, фігура—50; Журовський К., 1949, с. 186, табл. XXXII, 2).

Меч із с. Завадинці Городецького району Хмельницької області становить один з найпоширеніших типів мечів з язичкоподібним руків'ям. Меч суцільнолитий, складається з довгого, прямого, дволезого клинка, гострозавуженого на нижньому кінці. Перехрестя розширене, ромбоподібної форми. Руків'я пряме, в центральній частині плоске, вздовж країв — потовщене, верхні кінці ледь розхилені назовні. В центральній частині руків'я є три маленькі наскрізні отвори. Ще чотири такого ж розміру отвори — розміщені на перехресті, по два з кожної сторони. Через ці отвори продагалися заклепки, якими припасовувались накладки. Вздовж країв клинка з обох сторін лезо прикрашене тонкою лінією (рис. 37, 3). Подібна тонка лінія проходить також вздовж центральної осі клинка, там, де в інших мечах виділене ребро жорсткості. Довжина меча — 60 см, ширина перехрестя близько 5,5 см, ширина руків'я приблизно 2,3 см (Пуляський К., 1889, т. VI, т. IX; Пуляський Ф., 1899, с. 5; Подковінська С., 1933, с. 160, фігура — 52).

З найбільш ранніми комплексами висоцької культури Західно-го Поділля пов'язуємо знахідку бронзової шпильки і шила (?) в с. Улашківцях Чортківського району. Речі знаходились у глиняно-

му горщику. Шпилька має півкулисту маленьку голівку, з навско-си розміщеним наскрізним отвором, а на шийці прикрашена 4-ма гудзками (Костжевський І., 1925, с. 202). Дві бронзові шпильки знаємо із с. Половиці Чортківського району. Перша з них має довгий, зігнутий в нижній половині висоти стержень та голівку біконічної в перерізі форми (рис. 36, 5). Друга шпилька — довша і тонша, у верхній третині висоти помітно потовщена (рис. 36, 4), внизу шийки — гудзоподібні виступи. К. Журовський припускає, що ця шпилька є лише частиною фібули (Журовський К., 1949, с. 170, 196, табл. 66, 5—6).

Доповнюють цей невеликий реєстр предметів поховальні пам'ятки. Перша з них — біля с. Бірки Великі Тернопільського району, була виявлена у 1912 році. Спалені кістки лежали в урні, біля якої стояла ще одна посудинка (Януш Б., 1918, с. 226, № 548; Сулімський Т., 1931, с. 102; Пастернак Я., 1961, с. 418, карта, № 25). Друге поховання було знайдене біля с. Біла на околиці Тернополя, у 1870 р. Поховання складалось з шести посудин: високого горщика тюльпаноподібної форми висотою 28,0 см і діаметром вінець 19,0 см, черпака діаметром 8,0—8,5 см, який мав виразний біконічний перелом тіла в нижній половині висоти, півкругле дещо і обламане вушко, а також двох урн. Перша з них — амфороподібна посудина з циліндричною шийкою і сильно профільованими плічками. Висота урни 23,0 см, була заповнена спаленими кістками (рис. 12, 6). Від другої урни збереглося лише кілька фрагментів, які дають підстави припустити, що за формою ця посудина була подібна до попередньої, з тою різницею, що верхня частина у неї вище біконічного зламу, звужується. Решту посудин з тілопального поховання в Білій, втрачено (Януш Б., 1918, с. 226; Сулімський Т., 1931, с. 102, табл. XX, 2, табл. XXIII, 12).

Один могильник раннього періоду висоцької культури виявив О. Ситник у 1987 році біля с. Петриків в приміській зоні Тернополя. Досліджено три тілопокладення, розташовані в ряд у віддалі 2,0 та 4,0 м одне від одного. Померлі покладені у витягнутому положенні, горілиць. Двоє покійників орієнтовані головами на південь, третій — на північ. Знайдено горщички, черпачки, штамп для нанесення орнаменту на посуд, а також металеві предмети — бронзові шпильки, браслети, бритву (Бандрівський М., Ситник О., 1994). Датуючими є два предмети з могильника: перший — фрагмент бронзового браслету, зробленого з круглого в перерізі кільця товщиною 5—6 мм. На зовнішній стороні браслета прикріплено два округлі щитки. Само кільце прикрашене між щитками вірцем із насічок у вигляді ялинки (Павлів Д., 1993, с. 32—34). Другий, добре датуючий предмет — бронзова бритва з півкруглим лезом, із стержнем у вигляді гвіздка на спинці і стержнеподібною ручкою (Бандрівський М., Ситник О., 1994).

ГРУПА «СКРИНЬКОВИХ» ПОХОВАНЬ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ПОСЕЛЕННЯ

Топографія, планування і стратиграфія поселень

Серед ряду пам'яток Західного Поділля, які відносяться до доби раннього заліза, до передскіфського часу належать дев'ять поселень: у Збаражі, Колодному, Вікнинах Великих, Аншківцях, Острові, Голенищеві, Маркополі, Попівцях та городище в Лошневі (рис. 3).

У 1990 році західноподільським загonom Тернопільської експедиції ІСН АН України під керівництвом Л. Крушельницької та експедицією Львівського Університету під керівництвом автора проведено розвідкові і рятувальні розкопки на чотирьох пам'ятках у Збараському і Лановецькому районах Тернопільської області. У 1990 році розпочато, а у 1992 році продовжено розкопки поселення біля м. Збаража. Перші знахідки ранньозалізного часу зафіксовані на території м. Збаража ще на поч. століття. Серед речей фрагмент миски із загнутими до середини вінцями (Цинкаловський О., 1961, с. 103, № 43). Досліджене нами поселення знаходиться у віддалі 2,3 км на південний захід від міста, в глибокій балці, з правого боку автошосе Тернопіль—Збараж. Поселення займає північно-східні і східні схили продовгуватого пагорба в урочищі «Кирички», з лівого боку ґрунтової дороги до с. Чернівці. З протилежного (від півдня) боку поселення з-під крутого берега біля мочариськ б'є потужне джерело (рис. 4, Г). У поселенні в «Киричках» розбито два розкопки загальною площею 420 м². Виявлено дві великі ями, багатий археологічний матеріал.

Значну колекцію уламків посуду передскіфського часу зібрано також і на сусідньому від північного сходу пагорбі, в урочищі «Під Вовчим Лісом», зокрема, на довгому терасоподібному виступі із стрімкими до півдня схилами (рис. 4, Г). Ще одне місцезнаходження цього ж часу виявлено у віддалі 150—200 м на південь — південний захід від «Киричок». На південно-східних пологих схилах пагорба, на площі до 2 га, зібрано велику колекцію уламків посуду та відходів крем'яного виробництва.

В урочищі «Кирички» знахідки зустрічаються на протязі 350—400 м на вершині і південно-східних схилах пагорба. В місцях найбільшої концентрації знахідок закладено розвідкові шурфи і роз-

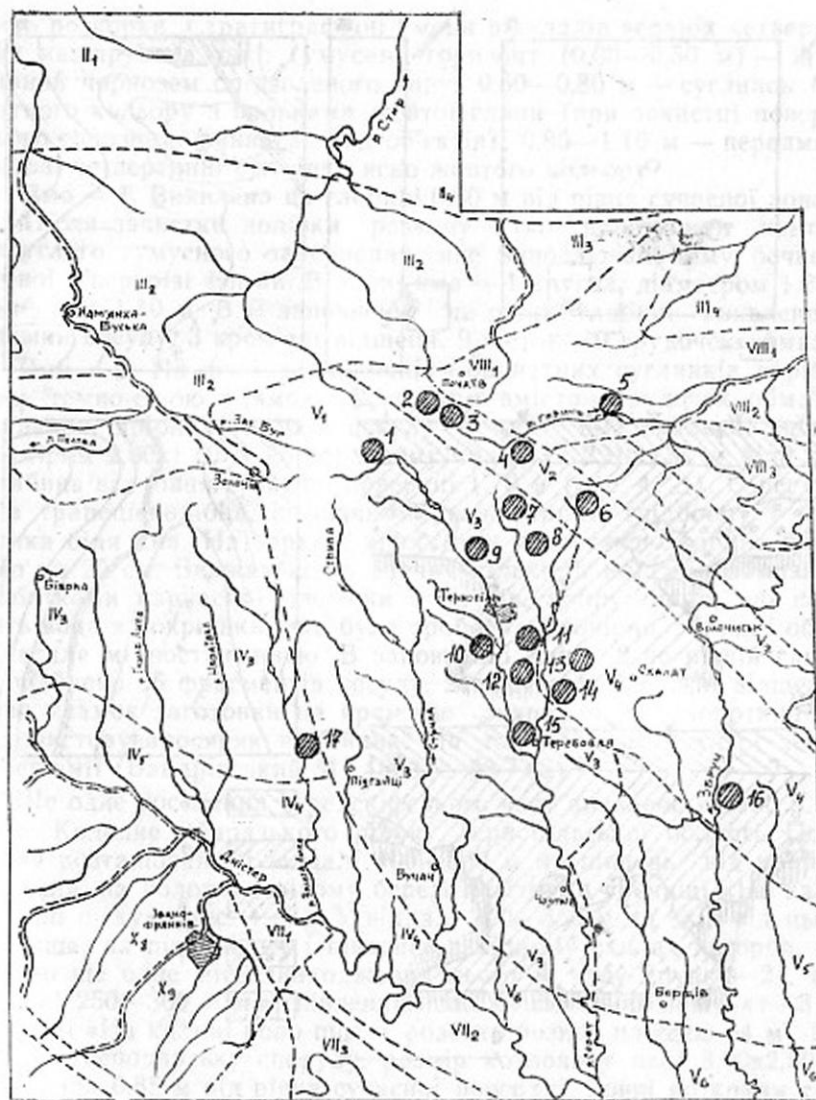

Рис. 3. Поселення групи скринькових поховань висоцької культури (1 — Маркопіль, 2 — Попівці, 3 — Крутнів, 4 — Лози, 5 — Вікнини Великі, 6 — Мусорівці, 7 — Колодне, 8 — Збараж, 9 — Малашівці, 10 — Острів, 11 — Бірки Великі, 12 — Мишківці, 13 — Скоморохи, 14 — Лошнів, 15 — Теребовля, 16 — Голенищів, 17 — Божиків).

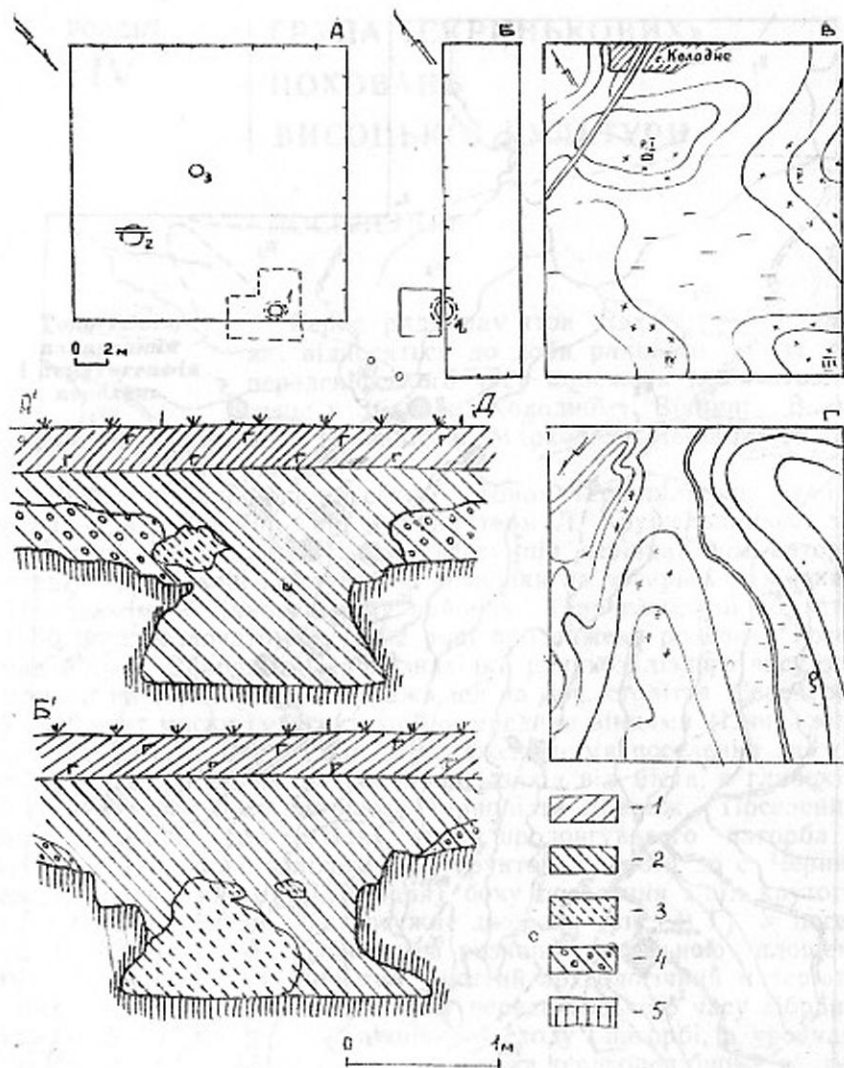

Рис. 4. м. Збараж, Тернопільської області. А, Б—плани розкопів I, II; В, Г—ситуаційні плани розміщення поселень біля м. Збаража і с. Колодне; Д—стратиграфічний розріз південно-східної («А») та північно-західної («Б») стінок бровки ями-2. Умовні позначення: 1—орний шар, чорнозем; 2—суглинок темно-брунатного кольору (культурний шар); 3—суглинок брунатного кольору з вальками жовтої глини; 4—перемішаний суглинок з чорноземом; 5—материкова глина.

бито розкопки. Стратиграфічні умови відкладів верхніх четвертинних нашарувань такі: гумусний горизонт (0,00—0,50 м) — інтенсивний чорнозем опідзоленого типу; 0,50—0,80 м — суглинок брунатного кольору з вальками жовтої глини (при зачистці поверхні цього горизонту виявлено ряд об'єктів); 0,80—1,10 м — передматерикові четвертинні суглинки ясно-жовтого кольору.

Яма — 1. Виявлена на глибині 0,60 м від рівня сучасної поверхні. Після зачистки долівки розкопу чітко проступили контури округлого гумусного заповнення, яке виповнювало яму бочкоподібною в перерізі форми. В плані яма — 1 кругла, діаметром 1,80 м, глибиною 1,10 м. В її заповненні на різній глибині виявлено 62 уламки посуду, 3 крем'яні відщепи, 9 кісток, 10 грудочок обмазки.

Яма — 2. На фоні доколійських брунатних суглинків вирізнялась темно-сірою плямою із значним вмістом грудочок обмазки, вуглинок, дрібних уламків посуду. В плані яма овальної форми, розміром 2,00x1,10 м по верхньому краю, та 2,10x1,60 м біля дна. Глибина від рівня сучасної поверхні 1,70 м (рис. 4, Д). В перерізі яма трапецієподібна, із значним розширенням (підбоям) у бічні стінки біля дна. На верхніх краях ями простежено карниз шириною до 25 см. Зважаючи на значну кількість шматків обмазки з відбитками каркасної плетінки з прутів, припускаємо, що походить вона з покриття, яка була зроблена ймовірно, з лози і обмазана для міцності глиною. В заповненні ями — 2 на різній глибині знайдено 66 фрагментів посуду, 24 кістки, 4 крем'яні відщепи і один уламок заготовки на крем'яне знаряддя, яке короткий час використовувалося як відбійник. На долівці ями у центрі лежав череп змії (Бандрівський М., 1993, с. 58—62).

Ще одне поселення передкіфського часу виявлене у 1990 р. біля с. Колодне Збараського району Тернопільської області. Поселення розташоване у віддалі 400—500 м на південь від крайніх хат села, на пологому лівому березі потічка, в урочищі «На калині коло піску» (рис. 4, В). У віддалі 300—350 м на схід від цього урочища, на південному і південно-західному схилах пагорба, виявлено ще одне місцезнаходження цього ж часу (пункт—2), а у віддалі 250—300 м на південний захід від нього — пункт—3. В урочищі «На калині коло піску» розбито розкол площею 64 м². Виявлено господарську споруду, розмір котловану якої 3,00x2,50 м, а глибина 0,85 м від рівня сучасної поверхні. Зовні по краям споруди простежено п'ять стовпових ям (діаметром до 20 см) від дерев'яного перекриття. Заповнення споруди (суглинок натічного походження) було слабо насичене матеріалом, переважно малохарактерними фрагментами ліпних, погано випалених, товстостінних горщиків та дрібних уламків чорнолощених мисок. Натомість, у культурному шарі поруч із спорудою, зібрано більш характерний комплекс кухонного і столового посуду, частину плоского прясла,

залізну шпильку і крем'яний наконечник стріли, (Бандрівський М., 1993, с. 58), Додамо, що на початку століття в с. Колодне знайдено два горщики ранньозалізного часу, один з яких становив невелику посудинку, оздоблену канелюрами, другий — був подібний до мисочки з гудзком на дні (Цинкаловський О., 1961, с. 93—94, № 11).

На багатоярусному поселенні біля с. Вікнини Великі Збаразького району Тернопільської області, яке знаходиться в урочищі «Глибока Долина», у 1930-их роках розкопками К. Маєвського, Ю. Смішка і О. Цинкаловського виявлено низку речей, які походять, ймовірно, із горизонту передскіфського часу. Серед знахідок — горщики тюльпаноподібної та біконічної форм, бронзова шпилька із закрученою у спіраль голівкою (Цинкаловський О., 1961, с. 101, № 30, табл. XII, 2, 12). У 1940 році М. Смішком, а у 1956 р. М. Тихановою продовжено розкопки поселення. Матеріали ранньозалізного віку не опубліковані (Смішко М., 1953, с. 84—85; Тиханова М., 1956, с. 24—25). Розкопками 1991 року, які були проведені Л. Крушельницькою і автором, виявлено матеріали ранньозалізного віку (уламки посуду, крем'яні серпи, кістяні знаряддя). Із зруйнованого поховання висоцької культури походять п'ять мініатюрних посудинок. Із с. Капустинці Збаразького району відомі уламки посуду ранньозалізного віку (Пелещини М., Чайка Р., 1987, с. 55—56).

Ще одне поселення, визначене в літературі як приналежне до висоцької культури, відкрито біля с. Лози Збаразького району. Про матеріали з цієї пам'ятки відомо лише, що «...по обидва боки дороги на узбіччю видно нижні частини споруд, заповнених уламками посуду і крем'яними знаряддями. Виступають часто черпаки з округлим денцем і масивним вухом. Горщики прикрашені низкою дірочок на краях вінець» (Цинкаловський О., 1961, с. 100, № 25). У фондах Кременецького історико-краєзнавчого музею зберігається кераміка ранньозалізного віку з Лозів (інв. № 338, за інформацією О. Ситника).

Поодинокі глиняні посудини висоцької культури знайдено в с. Бірки Великі Тернопільського району та біля м. Теревовлі (Януш Б., 1918, с. 226, № 548, с. 249—251; Сулімірський Т., 1931, с. 103). З передвоєнних збірок знаємо миску і черпак висоцької культури із с. Котів на Бережанщині, що один черпак і горщик з самих Бережан, а також тюльпаноподібну і біконічну посудини цієї ж культури із с. Беремівці Зборівського району Тернопільської області (Сулімірський Т., 1931, с. 100, 106). Із с. Божиків Підгаєцького району Тернопільщини відомий горщик, орнаментований витиснутим візерунком, подібний до посудин з Чех, Висоцька і Ясенова (Януш Б., 1918, с. 177; Сулімірський Т., 1931, с. 106).

Цікава низка речей висоцької культури походить із с. Лошнева

Теребовлянського району. Серед знахідок — три черпаки, мініатюрний горщик і бронзова бритва (Гребеняк В., 1915, с. 13—14; Януш Б., 1918, с. 245, № 614; Сулімірський Т., 1931, с. 102—103).

У 1991 році в с. Лошнів працювала Західноукраїнська господарна експедиція НВК «Археолог» при ІА АН України під керівництвом О. Ситника за участю М. Ягодницької і М. Левчука. Розкопки проводились на городищі передскіфського часу, яке було виявлене у 1970-их роках викладачем Тернопільського Педінституту Й. Свинко, і тоді ж обстежене М. Ягодницькою. Докладний опис результатів розкопок городища подано у спільній праці О. Ситника і автора «Нові пам'ятки ранньозалізного віку Збаразьчини і прилеглих районів», яку здано до видавництва. Тому, обмежимося лише короткою інформацією. Городище знаходиться у віддалі 2 км на захід від села Лошнів і займає плоску вершину видовженого мису — останця, який з трьох сторін омивається р. Гнізна. Розміри городища 240х90 м. З трьох сторін оточене валом, який насипаний суцільною лінією вздовж країв пагорба і ровом з напільної сторони. Ширина валу 10,5 м, висота 1,5 м, ширина рову до 7,0 м, глиби на до 1,0 м. Виявлений на городищі матеріал (уламки горщиків, черпаків) найбільш характерний для висоцької культури середнього етапу її розвитку.

У 1961 р. краєзнавцем І. Чугайдою в с. Острів Тернопільського району в урочищі «Стінка» виявлено багатий підйомний матеріал, який можна датувати передскіфським часом (фонд археології ТКМ 800 (1—7, 1006, 1007). Розвідками О. Ситника у 1987 році виявлено і обстежено поселення передскіфського часу біля с. Біла на околиці Тернополя. Розвідкові обстеження проводились О. Ситником і З. Децем біля с. Малашівці Зборівського району в ур. «Ставки», під час яких зібрано характерні для періоду раннього заліза уламки посуду (ТКМ, 3657—3659, 5658, 58—5890). Окремі фрагменти посудин передскіфського часу зібрані Б. Строценем під час досліджень у 1987 році поселення в с. Мусорівці Збаразького району, а також І. Гавритухіним у 1988 році біля с. Голенищева Гусятинського району Тернопільської області (ТКМ, А-4995).

Еталонною пам'яткою, яка найкраще характеризує заключний етап західноподільської групи висоцької культури, є поселення біля с. Маркопіль Бродівського району Львівської області. Пам'ятка досліджена Л. Крушельницькою і автором у 1985 році. Поселення знаходиться на віддалі 250—300 м на південь-південний захід від старої ферми в урочищі «Попівщина». Останнє займає площу кількох пагорбів, що тягнуться вздовж широкої, заболоченої заплави колишнього русла р. Серет, а швидше, однієї з її приток, які у верхів'ях р. Серет усі носять її назву. Результати досліджень щойно опубліковані Л. Крушельницькою у монографії «Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і

Прир'яті (К., 1993, с. 220, рис. 111, с. 222—226, рис. 112). В розкопі—I в шарі брунатно-сірого суглинку досліджено яму майже круглої форми 3,4x3,7 м і глибиною до 0,6 м. На плоскому дні ями, що слугувала, ймовірно, господарською спорудою, розчищено два скупчення матеріалів. В розкопі—II на глибині 0,5—0,6 м виявлено дві споруди. Перша споруда розміром 4,3x2,1 м складалася з великої ями діаметром 2,1 м, викопаної в західній частині об'єкту, і вогнища діаметром до 1 м, розташованого навпроти, під східною стінкою споруди. На долівці і в ямі простежено скупчення битого посуду. Друга споруда розташована на відстані 1,8 м на південь від першої. Споруда майже прямокутної форми розміром 6,1x3,5 м, орієнтована довшою стороною по лінії північний схід—південний захід. В південному куті споруди знаходилась яма діаметром близько 3 м, а під південною стінкою ще одна, менших розмірів. Матеріал з ям аналогічний розчищеному на долівці споруди. Поздовж центральної частини споруди—II простежено 7 стовпових ям, найменші з яких в діаметрі 10 см, найбільші—22 см. Перерізавши стовпові ями, стверджено, що профіль більшості з них має клиноподібну форму. Загостреним кінцем стовпа були вбиті у ґрунт на 20—40 см. Найбільший—несучий стовп, заглиблювався у землю на 60 см нижче рівня первісної поверхні. В заповненні цієї стовпової ями знайдено ціле велике прясло. Поряд з цим стовпом у центрі знаходилась пляма, діаметром 0,9 м і глибиною 0,6 м від первісної поверхні. Заповнення ями бідне, тому висловлено припущення, що це теж стовпова яма, але вже від більшого, викопаного у землю центрального стовпа, який підтримував каркасне перекриття над спорудою, (Крушельницька Л., 1993, с. 223—224, рис. 112).

У 1985 році досліджено поселення висоцької культури на межі сіл Попівці і Крутиїв. Поселення відкрите Я. Онищуком, досліджувалось Л. Крушельницькою і автором. Відповідно до місцезнаходження і назва урочища—«На границі». Урочище займає підвищений берег (першу надзаплавну терасу) ріки Ікви з її лівого боку за течією. Колись ріка розливалася на широку болотисту долину. Зараз, після меліорації, вона плине невеликим ровом, що де-не-де розширюється і утворює низку ставків. Поселення тягнеться смугою 500x200 м вздовж південно-західного схилу найвищого пагорба, який підноситься над заплавою на 50—60 м від сучасного русла ріки і знаходиться у віддалі 150 м на схід від млина. Матеріали досліджень представлені колекцією характерних уламків посуду різної форми і призначення, крем'яними серпами і одним бронзовим кілечком (Крушельницька Л., 1985).

МОГИЛЬНИКИ

Топографія, планування, конструктивні особливості

Перші на Західному Поділлі поховання скринькового типу знайдені в м. Тернополі ще у минулому столітті. У місці, де сьогодні стоїть залізничний вокзал, випадково знайдено інгумаційні поховання, які розміщувались рядами. Могили були облицьовані кам'яними плитами. У 1870 році при будівництві залізничної колії у цьому ж, ймовірно, місці знайдено два опуклобокі горщики, крем'яний серп, бронзовий браслет з залишками кисті людської руки та залізне, на вершні списа (Януш Б., 1918, с. 233, № 571). За інформацією Т. Сулімирського, з «кам'яних скринь» Тернопільського могильника уціліло лише чотири черпачки (рис. 12, 1—4). Щодо решти вищезгаданих предметів, немає певності, що вони походять саме із скринькових поховань (Сулімирський Т., 1931, с. 101).

Ґрунтовий могильник, який містив скринькові поховання, дослідив Г. Осовський у 1890 році у с. Раків Кут Гусятинського повіту на Тернопільщині. Могильник розташований на значному підвищенні правого берега р. Гишлої, яка між с. Личківцями і с. Трибухівцями зливається з р. Тайною. Перше поховання виявлене випадково у червні 1890 р. при упорядкуванні сільського гостинця. У віддалі 50 кроків на північний схід від церковної дзвіниці на глибині 0,3 м селяни натрапили на кам'яні плити, які перешкоджали роботі. Під плитами знаходились кістки людських скелетів, глиняні посудини та бронзові прикраси. Після повідомлення про це відкриття, в серпні того ж року на місце знахідки виїхав Г. Осовський, який застав середню частину поховання вже зруйнованою: поперек гробниці була прокладена дорога, з обох боків якої із стінок рову виступали окремі плити. Із знахідок уціліли лише дві бронзові шпильки і глиняний горщик. Досліджуючи незайману південно-західну частину гробниці, поміж двома рядами каменів Г. Осовський знайшов частково пошкоджені людські черепи та інші кістки скелетів. Між ними лежали бронзові кілечка, ковтки з цвяхоподібною голівкою та інші дрібні бронзові прикраси, а також намистинки. Черепи і кістки мали різний розмір і, за свідченням Г. Осовського, належали двом особам різного віку, з яких одна доросла, а друга дуже молода.

Розташування кісток вказувало, що покійники були покладені у гробницю обабіч себе горілиць, у витягнутому положенні, головами на північний схід, ногами на південний захід. Обидві особи були жінками, оскільки мали на собі виключно жіночі прикраси. Причому, прикраси були однакової форми, з тою лише різницею, що на скелеті дорослої жінки вони були більші, а на скелеті

дівчинки значно менші. До прикрас входило: дві шпильки, два ковтки, дві пари кілочок, дві пари оздоб невідомого призначення, один браслет і дрібні намистини. Біля скелету жінки стояв догори дном глиняний черпак. Бронзові ковтки і кільця знаходились з обох боків двох черепів, а ковтки з меншими голівками лежали біля скронь похованих. Бронзовий браслет був одягнений на руці дівчинки.

В пошуках нових поховань Г. Осовський дослідив навколишню площу. Район його досліджень — територія між церквою і плебанським садом, які розташовані по лінії схід-захід, а також між сільським цвинтарем і вже відомим похованням. Закладаючи в різних місцях розвідкові шурфи, дослідник знайшов ще одне поховання, яке знаходилось на відстані кільканадцять кроків на південний захід від попереднього, і на такій самій віддалі від церковної дзвіниці в північно-східному напрямку.

Скеління гробниці № 2 виступило на глибині 0,5 м і мало вигляд викладеної плитами, прямокутної площадки із заокругленими краями. Поздовжня вісь скеління орієнтована по лінії південний схід — північний захід, довжина три метри, ширина в центральній частині 1,20—1,60 м. Північно-західна половина скеління знаходилась на 15 см вище від протилежної. Після відслонення плит виявилось, що зовнішні стінки гробниці складаються з двох прибудованих одна до одної частини (рис. 5). Вибравши землю, яка заповнювала гробницю до глибини 0,40 м, Г. Осовський

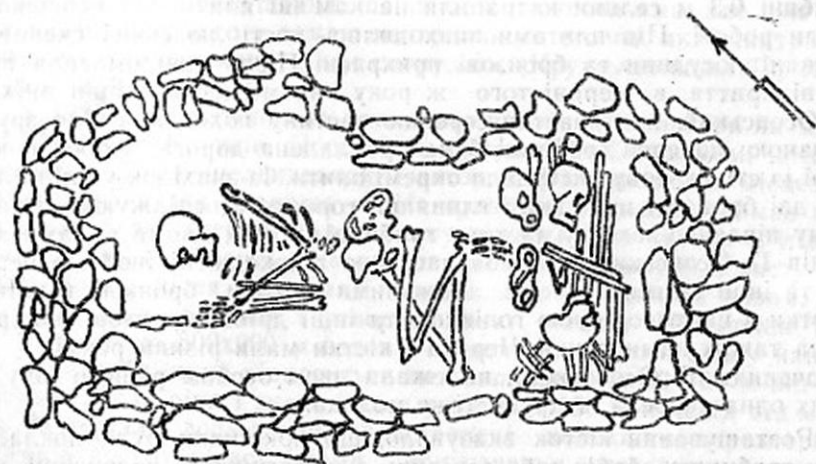

Рис. 5. с. Раків Кут, Гусятинського району. План поховання № 2 (за Г. Осовським, 1891).

розчистив у північно-західній половині кістяк покійника, який був покладений на правий бік, у скороченому положенні, головою на

північний захід; руки мав піднесені до лица, а ноги сильно підігнуті під груди. В долонях покійник тримав залізне навершя списа, а між руками і черепом лежав бронзовий ковток із цвяхоподібною голівкою. У протилежній половині гробниці лежали складені на купу кістки ще двох скелетів. Серед цих кісток, означених дослідником як скелети № 1 і № 2, знайдено бронзову виту нашійну гривну, бронзову пряму шпильку з округлою голівкою та кілька бронзових прикрас типу ковтків, подібних до ковтків з гробниці № 2. Беручи до уваги розміщення покійників, а також різницю у конфігурації стінок гробниці, Г. Осовський дійшов до висновку, що остання використовувалась два рази. Перший — коли у ній були захоронені дві особи (скелети № 1 і № 2), для яких власне гробниця і була споруджена. Вдруге — коли виникла потреба дозахоронити у ній ще одного, третього покійника (скелет № 3). Для цього частково розібрали і розширили північно-західні стінки поховання, а кістки двох скелетів акуратно поклали під стіною у протилежній частині гробниці. Той факт, що бронзові оздоби, які були на покійниках захоронених раніше, залишилися незайманими, може свідчити про те, що процес дозахоронення здійснювали, ймовірно, родичі похованих. Отже, дану пам'ятку можна розглядати як фамільний гробівець (Осовський Г., 1891, т. XV, с. 27—32).

У сусідньому з Раковим Кутом селі Увисла Гусятинського повіту, відомо про ще два поховання скринькового типу, відкриті мешканцями села наприкінці минулого століття. Перше з них, вране випадково плугом, дослідив Г. Осовський. Поховання знаходилось на глибині 0,5 м. Під скелінням, яке представляло собою монолітну плиту, довжиною 2,5 м і шириною 0,5 м, лежав кістяк покійника, який був покладений у витягнутому положенні, горілиць, головою на захід. Руки мав підкладені під тазові кістки. На кожній руці — по одному бронзовому перстеню, закрученому у спіраль (Януш Б., 1918, с. 146).

В східній частині с. Увисла, за церквою, у 1889 році після сильної бурі в осунутому березі знайдено ще одне поховання, обкладене кам'яними плитами, подібними до знайдених у Раковому Куті. Прибувши на місце знахідки, Г. Осовський виявив біля покійника нашійну прикрасу з підвісками, серед яких були дві мушлі типу «кіпрі пантеріна», зуби вепра і зябра риби, а також бронзова шпилька, кістяний гребінь і залізне кінське вудило (Януш Б., 1918, с. 146).

У 1933 році Т. Сулімірський розкопав в Увислі ще одне поховання «скринькового» типу, яке відніс до гальштатської культури (Сулімірський Т., 1935, с. 23).

Грунтове поховання скринькового типу, яке за характером інвентаря можемо віднести до ранньозалізного часу, відоме із с. Зе-

ленці Тербовельського повіту Тернопільщини. Близько 1860 року в осуненому березі р. Серет селяни відкрили поховання, в якому покійник був обкладений кам'яними плитами. Йх селяни взяли для своїх потреб, а з супровідних речей, які були біля покійника, до музею передали халцедонові, каолінові і скляні намистини та діоритову сокирку (Януш Б., 1918, с. 253, № 627).

Ряд поодиноких поховань скринькового типу знайдено у різний час при дослідженні могильників висоцької культури, розташованих на межі Західного Поділля і Розточчя (рис. 6).

Одне скринькове поховання відкрив І. Шараневич на могильнику висоцької культури в с. Чехи Бродівського повіту на Львівщині. 28 жовтня 1897 року, досліджуючи поховання на ґрунті Краєвського, на глибині 0,43 м знайдено поховання, облицьоване зверху кам'яними плитами (у Т. Сулімівського: «...обкладений доверху кам'яними плитами» що тільки один раз засвідчено — Сулімівський Т., 1931, с. 66). Знайдений під плитами скелет лежав, як можемо припустити з опису, у витягнутому положенні. Біля голови знаходився кам'яний молоток з просвердленим отвором, на грудях — малий залізний гудзик, орнаментований з зовнішнього боку парізками. Біля ніг знайдено фрагмент залізного ножа і крем'яний серп. Безпосередньо під цим скелетом (означеним у Т. Сулімівського під № 29), лежали ще два покійники, звернені головами один до одного, а біля них два окремі черепи. Біля голови одного із скелетів лежав кам'яний циліндричний молоток з просвердленим отвором, діоритова сокирка і три глиняні горщики, (Шараневич І., 1900, с. 20—21). Аналізуючи розміщення покійників, Т. Сулімівський вважав, що під час викопування ями для парного поховання (№ 29-В), яке походило, ймовірно, з II-го періоду висоцької культури, було знищене більш давнє поховання (№ 29-С), з якого уціліло лише два черепи. Таким чином, верхнє поховання (№ 29-А), яке було перекрите зверху кам'яними плитами, є наймолодшим (Сулімівський Т., 1931, с. 66).

Поховання скринькового типу відкриті також на могильнику висоцької культури в с. Жуличі Золочівського району Львівської області. Могильник розташований на незначному підвищенні, в центрі сучасного села. Розкопками Т. Сулімівського (1934), В. Кайнівця (1952), і Л. Крушельницької (1969) відкрито 12 поховань, з яких п'ять тілоціальних і сім з тілопокладенням. Скринькових поховань — три. На перше з них натрапив Т. Сулімівський (Сулімівський Т., 1935, с. 23). Два інші — пох. № 5 і пох. № 6, відкриті Л. Крушельницької. (Висловлюю глибоку подяку др. Л. Крушельницькій за дозвіл опублікувати матеріали про скринькові поховання з Жулич).

Поховання № 5. Виявлене на земельній ділянці п. Квасниці. Поховання пошкоджене сучасною ямою. Збереглась нижня

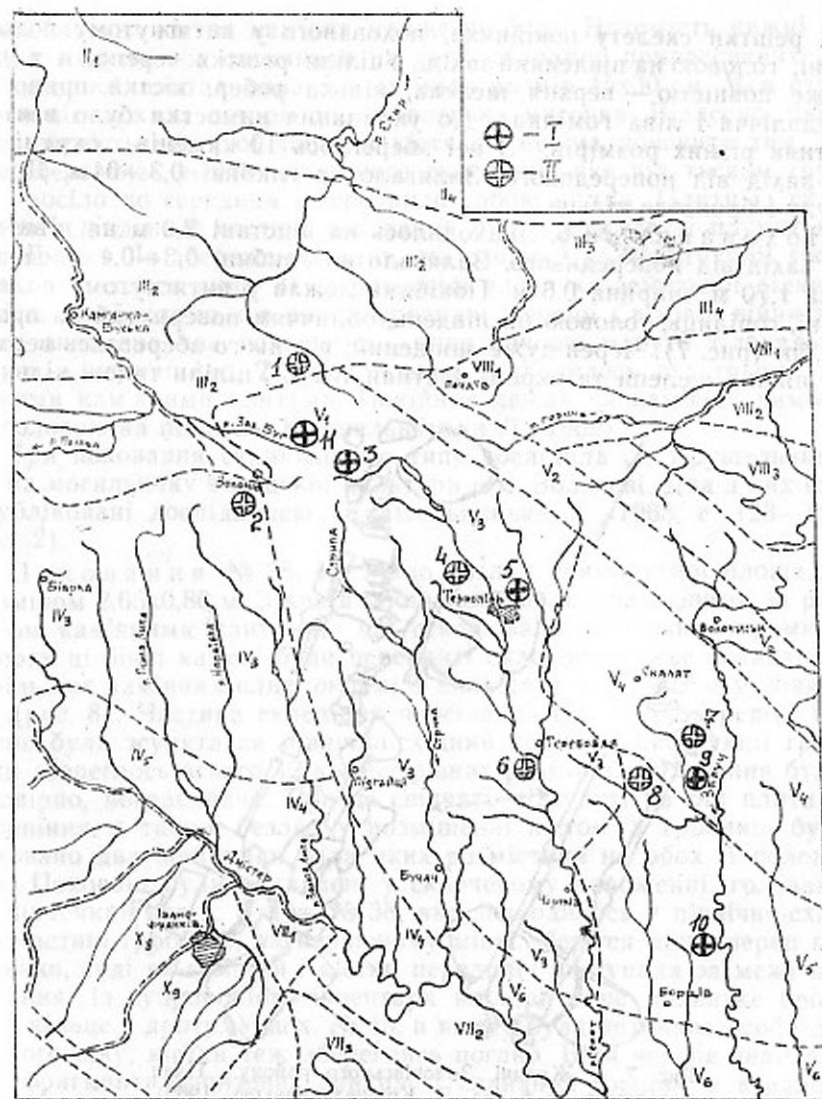

Рис. 6. Могильники (I) та поодинокі поховання (II) групи скринькових поховань висоцької культури Західного Поділля (1—Лугове, 2—Золочів, 3—Лукінець, 4—Глибочок Великий, 5—Тернопіль, 6—Зеленча Тербовлянська, 7—Городниця Копичинська, 8—Увісла, 9—Раків Кут, 10—Кругла, 11—Жуличі).

частина, у вигляді кам'яної вимостки довжиною 1,30 м, шириною 0,5 м, яка залягала на глибині 0,3—0,4 м. На вимостці знаходи-

лись рештки скелету покійника, похованого у витягнутому положенні, головою на південний захід. Уціліли рештки черепа, в т. ч. майже повністю — верхня щелепа, кілька ребер, кістки правого передпліччя і ліва гомілка. До укладання вимостки було взято плитняк різних розмірів. З неї збереглося 10 каменів, окремі з них захід від попереднього. Залягало на глибині 0,3—0,4 м. Довпосуду і бронзове кільце.

Поховання № 6. Знаходилося на відстані 2,0 м на північний захід від попереднього. Залягало на глибині 0,3—0,4 м. Довжина 1,70 м, ширина 0,6 м. Покійник лежав у витягнутому положенні, горілиць, головою на південь, обличчям повернутий на правий бік (рис. 7). Череп дуже знищений; від нього збереглась верхня і нижня щелепи та окремі частини тім'я. Уціліли також кілька

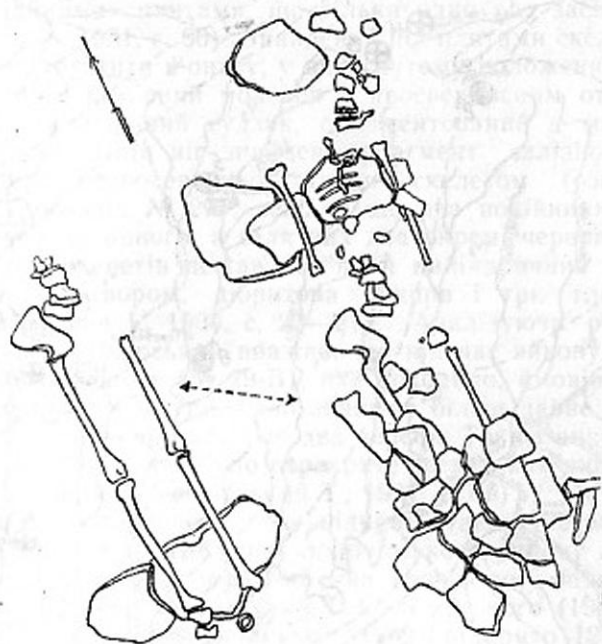

Рис. 7. с. Жулічі, Золочівського району. План поховання № 6 (за Л. Крушельницькою, 1969).

ребер, хребці, ключиці і кістки передпліч. Серед кісток знайдено бронзовий гудзик. Значно краще збереглась нижня половина скелету, починаючи від тазу, і нижче. Покійник був покладений на ряд каменів, які утворювали нерегулярну вимостку. Так, під голову був покладений великий плоский камінь 25x30 см, під спиною знаходились ще три плоскі камені розміром від 25 до 40 см. На

рівні тазових кісток каміння майже не було. Натомість нижні гомілки і ступні ніг спочивали на двох, старанно припасованих одна до одної, плитах, одна з яких мала розмір 45x30 см. Між ступнями ніг лежала догори дном маленька мисочка. Відносно добру збереженість нижньої частини кістяка можна пояснити тим, що тут збереглися рештки кам'яного склепіння, яке під тиском ґрунту просіло до середини і перекрило собою кістки. Плити із склепіння в південній частині поховання були розтягнуті плугом під час оранки. Із збережених плит, які входили до конструкції гробниці, збереглась лише 31. З розповіді власника земельної ділянки п. Квасниці відомо, що ще напередодні Першої Світової війни тут було знайдено два поховання — одне урнове, мабуть тілопальне, друге — інгумаційне. Тілопокладення знаходилося під трьома великими кам'яними плитами. Покійник лежав на кам'яній вимостці головою на південь (Крушельницька Л., 1969).

Три поховання скринькового типу дослідила Л. Крушельницька на могильнику висоцької культури в м. Золочеві. Два з них вже опубліковані дослідницею (Крушельницька Л., 1965, с. 123—124, рис. 2).

Поховання № 38, 45. Мало вигляд прямокутної площадки розміром 2,65x0,80 м. З країв площадка викладена різними за розміром кам'яними плитами, що створювало враження «рамки». Зверху ці бічні камені були перекриті склепінням, яке складалось з більших кам'яних плит, окремі з яких сягали до 40 см у довжину (рис. 8). Частина склепіння просіла до середини, а решта каменів була зсунута на північно-східний край. З конструкції гробниці збереглося всього 42 камені різних розмірів. Поховання було, ймовірно, пограбоване. Про це свідчать відсунуті на бік плити із склепіння, а також безлад у розміщенні кісток. У гробниці було поховано два покійники, тіла яких розмістили на обох її половинах. Поховані були покладені у скорченому положенні, головами на південний захід. В пох. № 38, яке знаходилося у північно-східній частині гробниці, на первісному місці зберігся лише череп покійника, тоді як гомілки і кістки передпліч виступали за межі поховання. Із супровідного інвентаря вціліло лише маленьке бронзове кільце з дроту. У пох. № 45, в якому була похована особа дорослого віку, кістки теж збереглися погано. Біля черепа знайдено три фрагменти бронзових прикрас і глиняний горщик, а в районі лівого ліктя — бронзову шпильку. В центрі кам'яної конструкції лежала глиняна миска. (Крушельницька Л., 1962).

Поховання № 81. Покійник лежав у витягнутому положенні, головою на південний захід. Межі поховання із боків були зазначені 14-ма кам'яними плитами: із східної сторони — п'ять великих каменів, біля голови — три, із західної сторони теж три камені і в ногах також три камені. Довжина поховання 1,70 м, ши-

рина 0,4—0,5 м. В ногах покійника знаходилося окреме поховання двох людських черепів. Із супровідного інвентаря знайдено два глиняні горщики. Перший стояв біля голови основного поховання, другий — в його ногах, біля двох черепів (Крушельницька Л., 1962).

Надзвичайно цікавою пам'яткою висоцької культури, яка власне остаточно поставила питання про правомірність виділення окремої групи скринькових поховань, є могильник біля с. Луковець Бродівського району Львівської області. Могильник відкритий І. Геретою у 1977 році (АО-1978) і досліджений Л. Крушельницькою у 1979 році. Усі 15-ть виявлених на могильнику поховань відносяться до типу скринькових. Результати досліджень частково опубліковані (Крушельницька Л., 1990, с. 116—117, рис. 35). Дослідницею підготована узагальнююча стаття про Луковецький могильник, тому в своїй роботі обмежимося лише загальною характеристикою пам'ятки (рис. 9).

Могильник розташований на південно-західній околиці с. Луковець, на відстані приблизно 400 м від крайніх хат села, в урочищі «Під ставом» (або «Гуральницько»). Урочище являє собою незначне підвищення серед піскових дюн. Із західної сторони колись був став і мо-чарницька. На могильнику виявлено одиночні і парні

поховання, неглибокі ями яких, на дні і подекуди з боків,

викладені кам'яними плитами. Окремі могили мали над собою плитове склепіння, і тим нагадували кам'яні гробниці. Інші поховання мали вигляд видовженої прямокутної рамки, протрасованої по периметру каменями. Довжина кам'яних «скринь» в середньому 2,5 м, ширина понад 1 м. Одні з поховань мали вигляд квадратної площадки з бічною стороною 2,5 м. Кількість кам'яних плит, взятих на спорудження лише одного поховання, сягала півтораєдиниць. Під кам'яними вимостками окремих площадок,

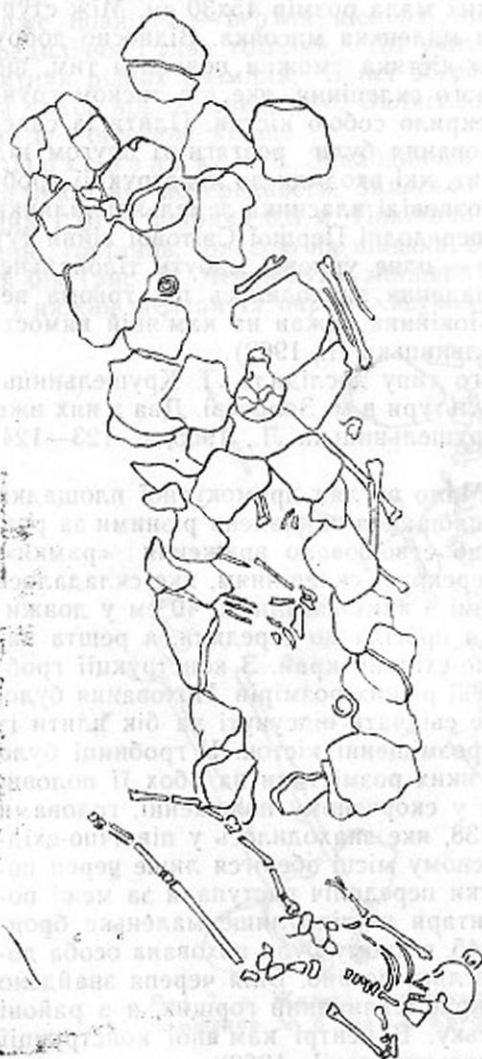

Рис. 8. м. Золочів, могильник висоцької культури, план поховання № 38, 45 (за Л. Крушельницькою, 1965).

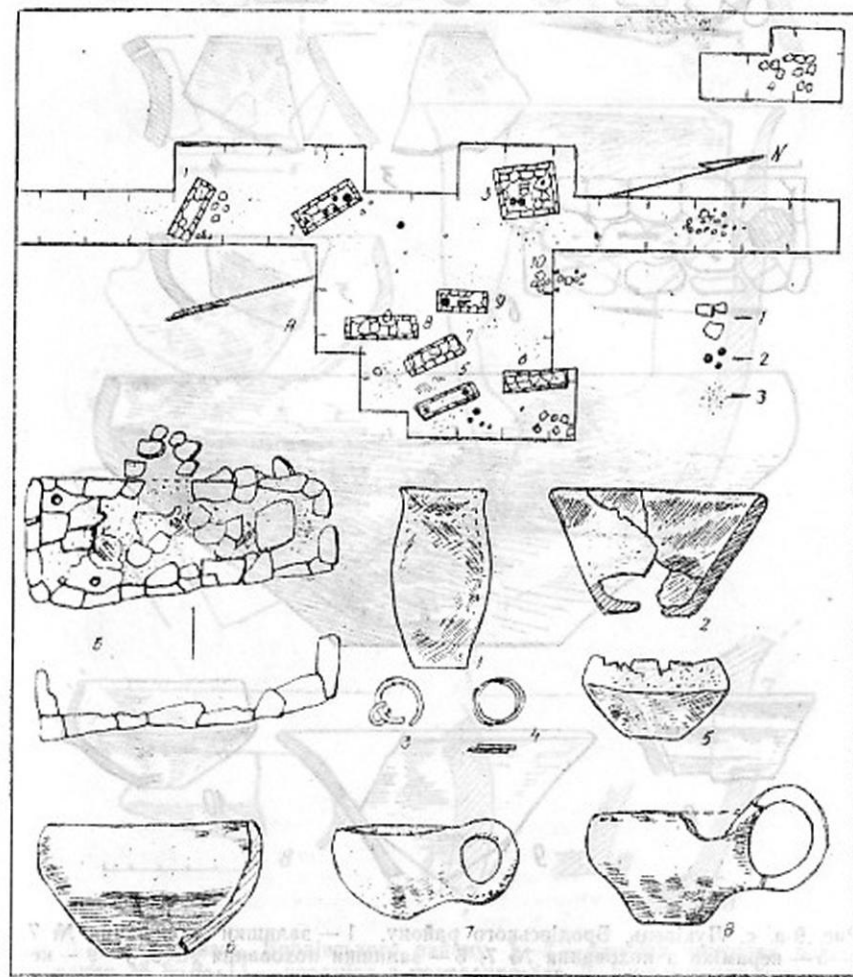

Рис. 9. с. Луківець, Бродівського району. План могильника пізньої висоцької культури (за Л. Крушельницькою, 1990).

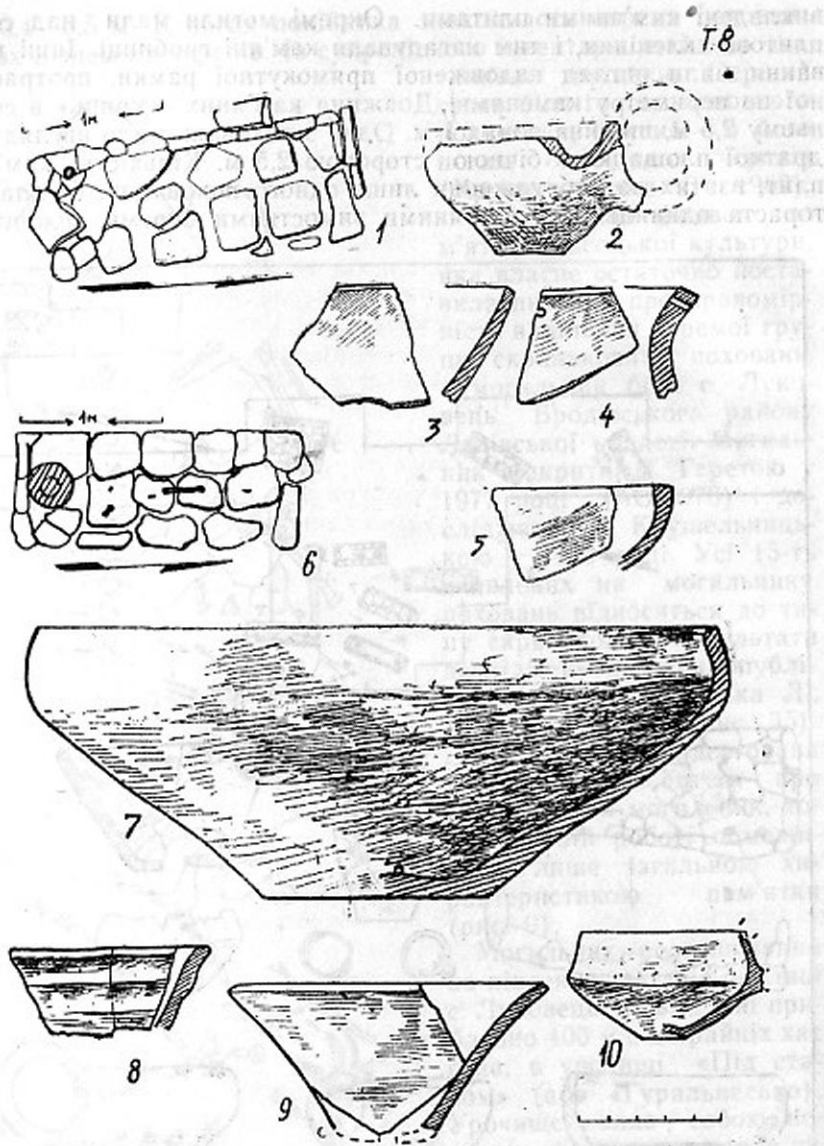

Рис. 9-а. с. Луківець, Бродівського району. 1 — залишки поховання № 7, 2—5 — кераміка з поховання № 7, 6 — залишки поховання № 9, 7—9 — кераміка з пох. № 9 (за Л. Крушельницькою, 1994).

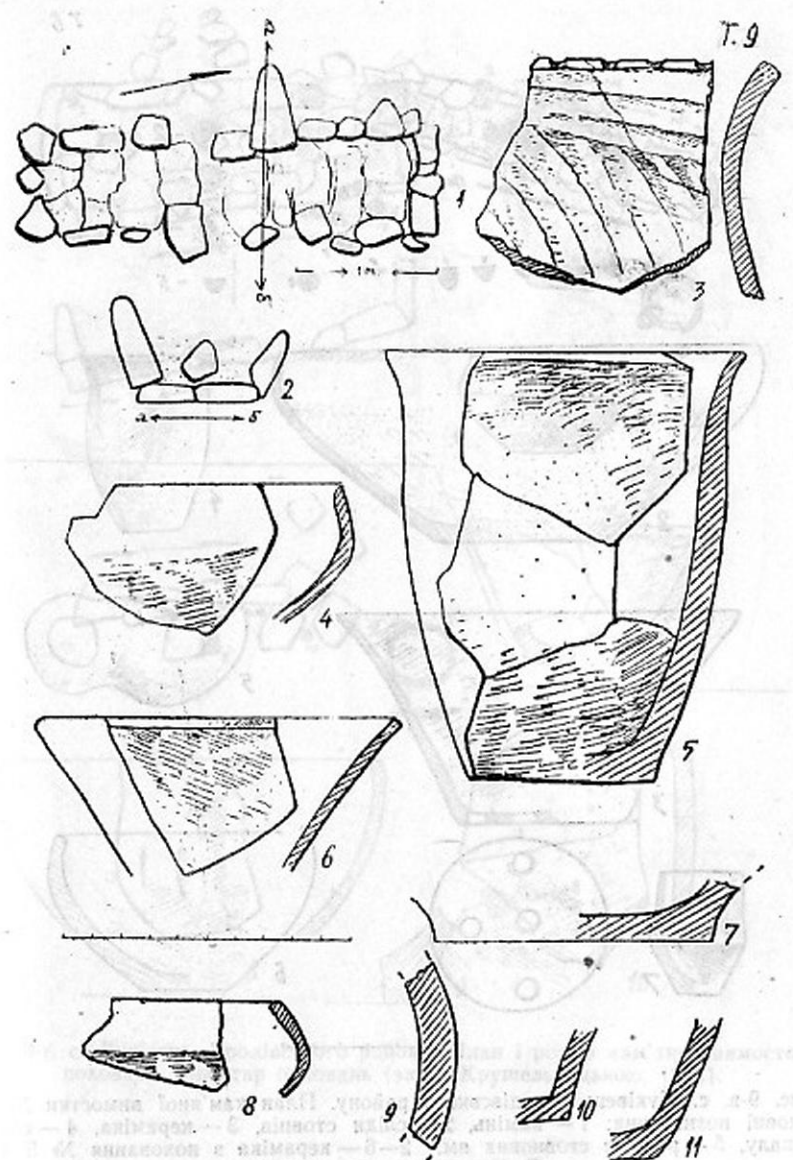

Рис. 9-б. с. Луківець, Бродівського району. 1—2 — кам'яна вимостка поховання № 8; 3—11 — кераміка з поховання (за Л. Крушельницькою).

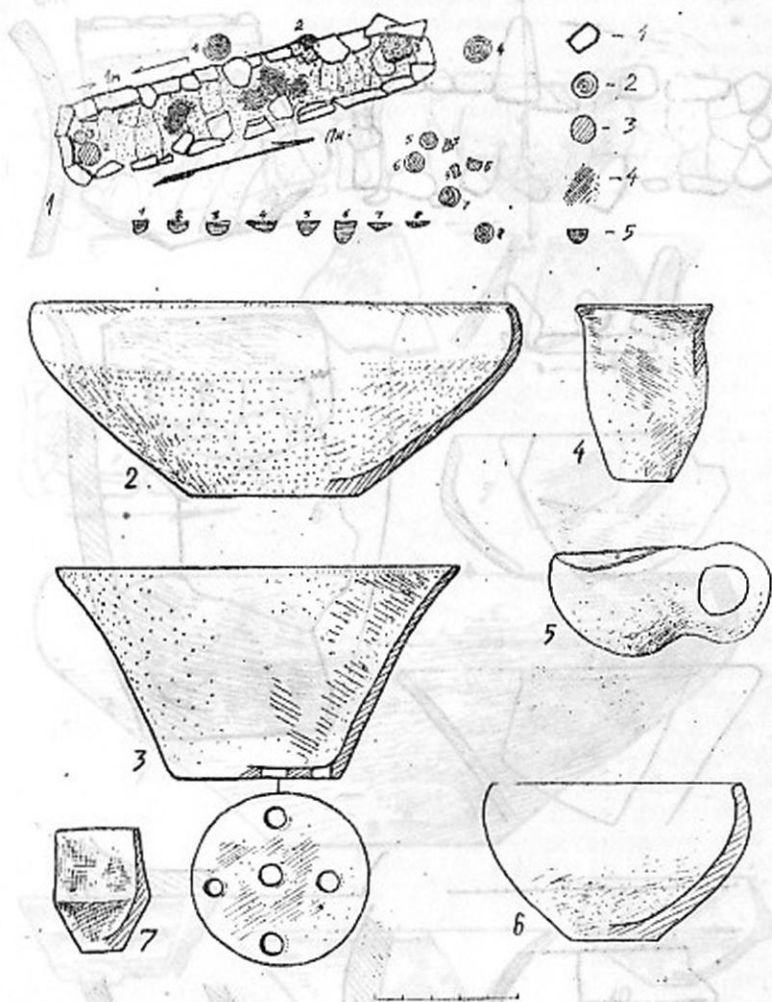

Рис. 9-в. с. Луківець, Бродівського району. План кам'яної вимостки № 5. Умовні позначення: 1 — камінь, 2 — сліди стовпів, 3 — кераміка, 4 — сліди обпалу, 5 — розрізи стовпових ям. 2-6 — кераміка з поховання № 5 (за Л. Крушельницькою, 1994).

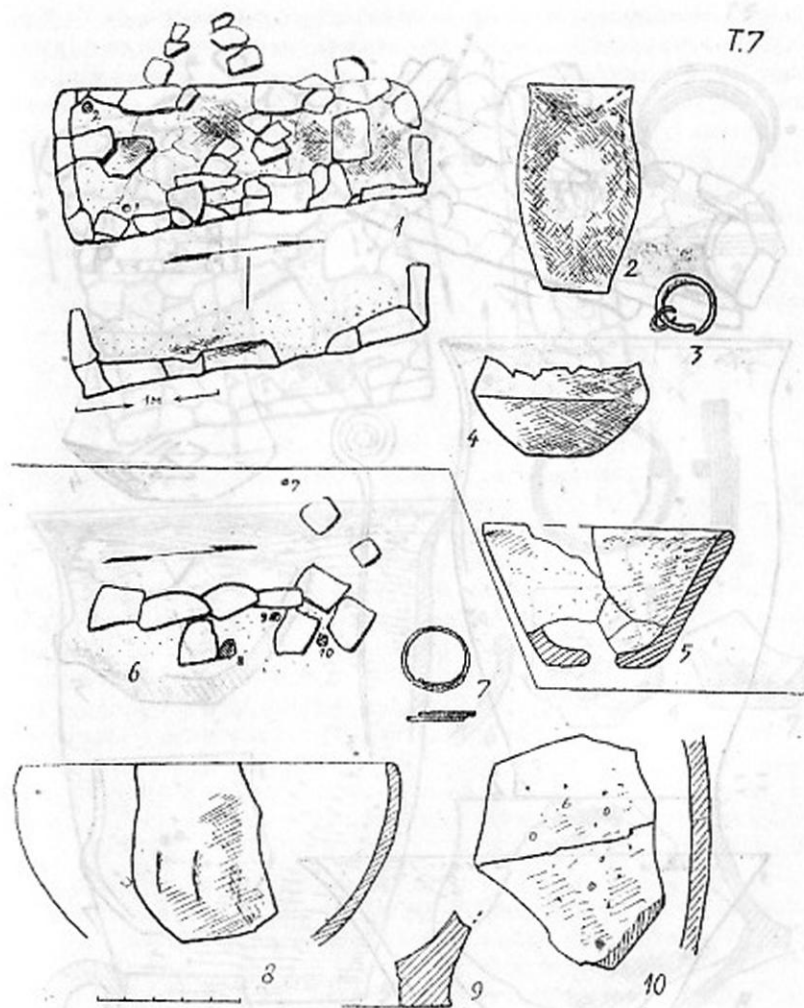

Рис. 9-г. с. Луківець, Бродівського району. План і розріз кам'яних вимосток поховань. Інвентар поховань (за Л. Крушельницькою, 1994).

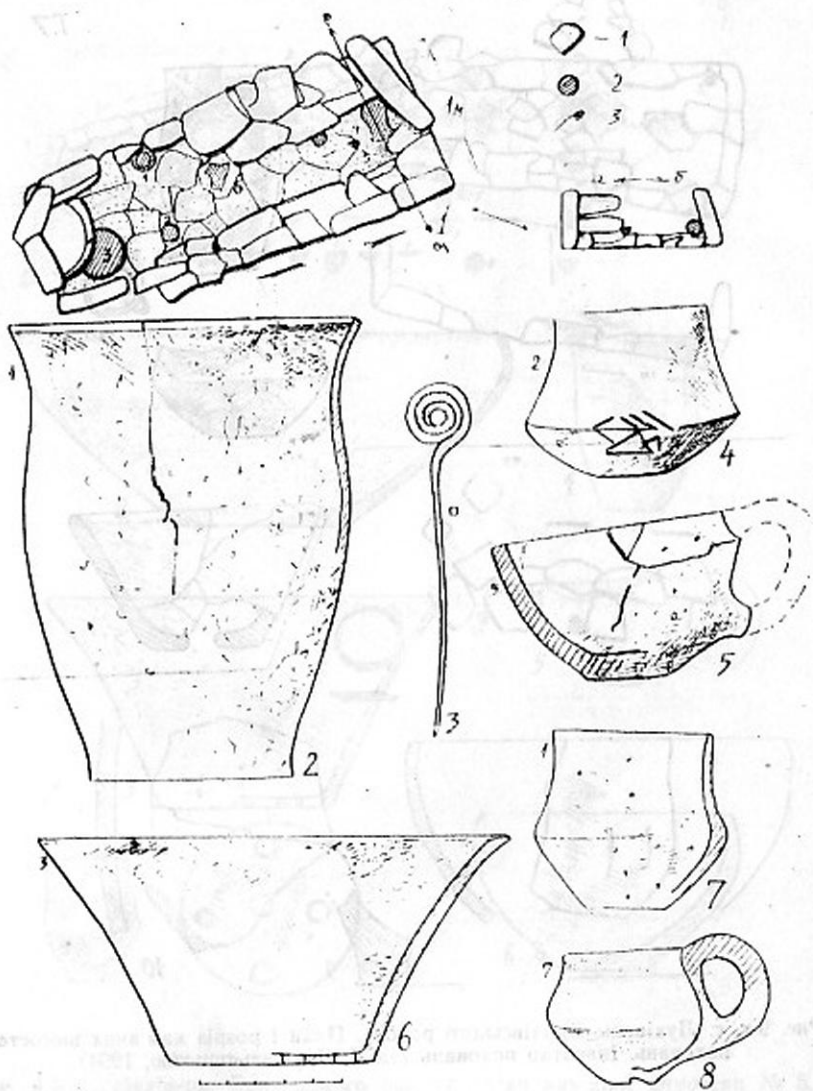

Рис. 9-д. с. Луківець, Бродівського району. План кам'яної скрині та інвентар (за Л. Крушельницькою, 1994).

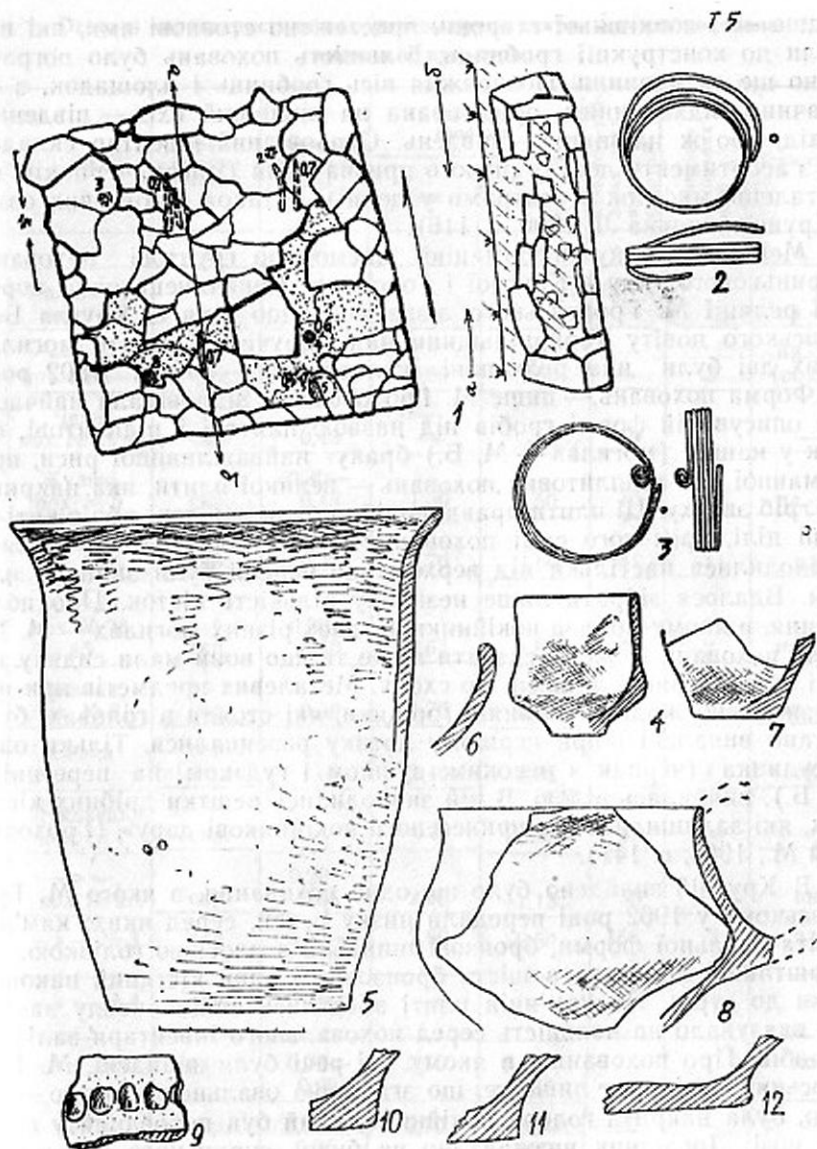

Рис. 9-е. с. Луківець, Бродівського району. План та переріз кам'яної скрині (1), інвентар (2—12) — за Л. Крушельницькою, 1994).

рідше — із зовнішньої сторони, простежено стовпові ями, які входили до конструкції гробниць. Більшість поховань було пограбовано ще за давнини. Поздовжня вісь гробниць і площадок, з незначним відхиленням, орієнтована на північний схід — південний захід, або ж на північ — південь. Супровідний інвентар складався з асортименту посуду різного призначення (мисок, черпаків, калаталець, мисочок з отворами у денці), а також бронзових оздоб (Крушельницька Л, 1990, с. 116).

Менш докладну інформацію маємо про ґрунтові поховання скринькового типу з Круглої і Городниці Кошчинецької. З короткої реляції М. Гроховського дізнаємося, що біля с. Кругла Борщівського повіту Тернопільщини над Збручем є багато могил, з яких дві були ним розкопані у листопаді — грудні 1902 року. «...Форма поховань, — пише М. Гроховський, відповідає найчастіше описуваній формі гробів під назвою плитові і підплитові, однак у наших (могилах — М. Б.) бракує найважливішої риси, притаманної для підплитових поховань — великої плити, яка накривала гріб зверху. Ці плити правдоподібно були знищені або вжиті на інші цілі, крім того самі поховання дуже пошкоджені. Скелети знаходилися настільки під верхом, що черепи були знищені плугом. Вдалося зібрати лише незначну кількість кісток. Про положення, в якому обидва покійники (у двох різних могилах — М. Б.) були поховані, можемо сказати лише те, що вони мали сидячу позу і були звернені лицями до сходу. Металевих предметів при них не знайдено жодних. Глиняні горщики, які стояли в головах, були погано вицалені і при першому дотику розсипалися. Тільки одна посудинка (черпак з високим вушком і гудзком на перегині — М. Б.), виявилась цілою. В ній знаходилися рештки дрібних кісточок, які залишилися від принесеного покійникові дару» (Гроховський М., 1904, с. 141).

В Круглій знайдено було ще одне поховання, з якого М. Гроховському у 1902 році передали низку речей, серед яких: кам'яна плита овальної форми, бронзові шпильки з плоскою голівкою, дві бурштинові підвіски та шість бронзових і один кістяний наконечники до стріл. На кам'яній плиті збереглися сліди оксиду заліза, що вказувало на наявність серед поховального інвентаря залізних виробів. Про поховання, в якому ці речі були знайдені, М. Гроховський довідався лише те, що згаданою овальною плитою — тачею, була накрита голова покійника, який був похований у сидячій позі. Дослідник вважав, що це було скринькове поховання, подібне до описаних раніше А. Кіркором (Гроховський М., 1904, с. 133). Повідомлення Т. Сулімірського про те, що вищезгадані речі з Круглої походять з «кургану збудованого з каменю» (Сулімірський Т., 1936, с. 74), не відповідає дійсності, оскільки в статті М. Гроховського, на яку покладається Т. Сулімірський, жодних

Основні характеристики захоронень групи «скринькових» поховань висоцької культури

№ п/п	Пункт	Характ. і форма похован.	Глибин. заляган. (м.)	Розміри гробниці		Кількість уцілених плит взятих на спорудж.	Кількість похованих осіб	Орієнтація
				довж.	шир.			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Раків Кут, пох. № 2	скр.	0,30	—	—	—	2	пн.-сх.
2	— » — пох. № 3—4	скр.	0,50	3,00	1,20—1,60	—	3	пн.-сх. (пох. 4)
3	Чехи, пох. № 29-А	скр.	0,43	—	—	10	1	—
4	Жуличі, пох. № 5	скр.	0,30—0,40	1,30	1,50	10	1	пд.-сх.
5	Жуличі, пох. № 6	скр.	0,30—0,40	1,70	1,60	31	1	пд.
6	Золочів, пох. № 38, 45	скр.	0,30—0,40	2,65	0,80	42	2	пд.-сх.
7	Золочів, пох. № 81	скр.	0,30	1,70	0,40—0,50	14	1	пд.-сх.
8	Сивки	скр. (під кург.)	1,60	2,40	0,65	—	1	сх.
9	Луковець, пох. № 1	скр.	—	—	—	53	—	—
10	— » —, пох. № 2	скр.	0,20—0,65	2,60	1,15	55	—	пн.
11	— » — № 3	скр.	0,35—0,70	2,60	2,50	166	2	пд.
12	— » — № 4	скр.	—	—	—	12	—	—
13	— » — № 5	рам.	0,70—0,90	2,70	0,50—0,55	—	—	пд.
14	— » — № 6	скр.	0,50—0,95	2,70	0,80—1,20	92	—	—
15	— » — № 7	скр.	0,70—0,90	2,38	0,90—1,10	32	—	—
16	— » — № 8	рам.	0,80—1,20	3,0	—	—	—	—

згадок про «курган з каменю», немає. А продовження цієї статті у наступному числі «Тижня», у якій М. Гроховський пише власне про скринькові поховання в Круглій, Т. Сулімірський, ймовірно, не мав під руками або з інших причин не використав.

Рис. 10. Художнє відтворення обряду поховання у кам'яних скринях (О. Нора).

Із с. Городниця Гусятинського повіту Тернопільщини походить кілька предметів з короткою анотацією: «з кам'яного скринькового гробу. Посудина розпалася. Городниця Медоборська» (Косте-

жевський, с. 230). На другій стороні експозиційного щитка, на якому ці предмети прикріплені, знаходиться напис: «На полі від сторони Самолюсківець за сьогоднішнім цвинтарем був курган, під ним скринькове поховання» (Сулімірський Т., 1936, с. 78). З цього поховання, згідно Т. Сулімірського, походить глиняна миска, залізне і крем'яне навершя до списів, дві бронзові шпильки з потовщеним на шийці стержнем і плоскою голівкою (Сулімірський Т., 1936, с. 78).

В контексті досліджуваної проблематики не можемо не згадати про ще одну пам'ятку — кам'яну гробницю під курганним насипом в с. Сивки на Остріжчині. Хоча ця пам'ятка і розташована за межами основної території поширення групи скринькових поховань, однак є цікавою з двох причин: 1 — синхронна з часом існування згаданої групи; 2 — спосіб спорудження гробниці майже ідентичний з вищеописаними похованнями скринькового типу із Західного Поділля.

У 1876—1878 роках С. В. Люба-Радзимінський дослідив ряд курганів. Один з них діаметром 5,5 і висотою 1,6 м був насипаний із землі, перемішаної з глиною. На глибині 1,30 м від поверхні насипу знаходилось поховання, облицьоване тонкими плитами вапняку. Склепіння, яке складалося з кількох більших плит, сягало в довжину 2,40 м, у ширину 0,65 м. Під вагою ґрунту склепіння було роздавлене на частини і просіло майже до половини висоти гробниці. На долівці лежав покійник у витягнутому положенні, горілиць, головою на захід. Руки мав покладені вздовж тіла, ліву ногу випрямлену, а праву трохи підігнуту в коліні. Під головою лежали два камені, три грані кожного з яких були спеціально підтесані. В узголів'ї покійника біля цих каменів стояв невисокий банкоподібний горщик з проколами під вінцями. В горщику знаходились дрібні кісточки звіряти. Під лівим коліном померлого лежав ще один камінь з тієї ж породи, що і в узголів'ї, але обтесаний у вигляді квадрату. Біля лівої стопи покійника лежав роздавлений черпак. Навпроти черпака, по правій стороні ніг, лежав на боці ліпний банкоподібний горщик з проколами під вінцями і низько посадженим на тулубі карбованим валиком. (Люба-Радзимінський С., 1897, с. 86—87; 1879, с. 64, 66; Глогер З., Люба-Радзимінський С., 1877, с. 9—10).

Біля с. Великий Глибочок Тернопільського повіту, під час видобування каменю у 1878 році на взгір'ї «Толдри» на скalistому виступі в землі знайдено людський скелет, біля якого лежало багато бронзових оздоб. (Кіркор А., 1879, III, с. 32, 44—45; Сулімірський Т., 1931, с. 100). Ми не знаємо, чи каміння видобували з гробів, якими ті були обкладені (а, отже, тоді ми б мали підстави вважати їх за скринькові), чи дупали скалу безпосередньо під похованнями.

Оде інгумаційне поховання знайдене в с. Смиківці Тернопільського району. Біля скелету лежали дві глиняні посудинки і шматок бронзового зігнутого дроту, ймовірно, фрагмент прикраси (Гребеняк В., 1915, с. 14). Одна з посудинок — кухлик висотою 7,0 см,

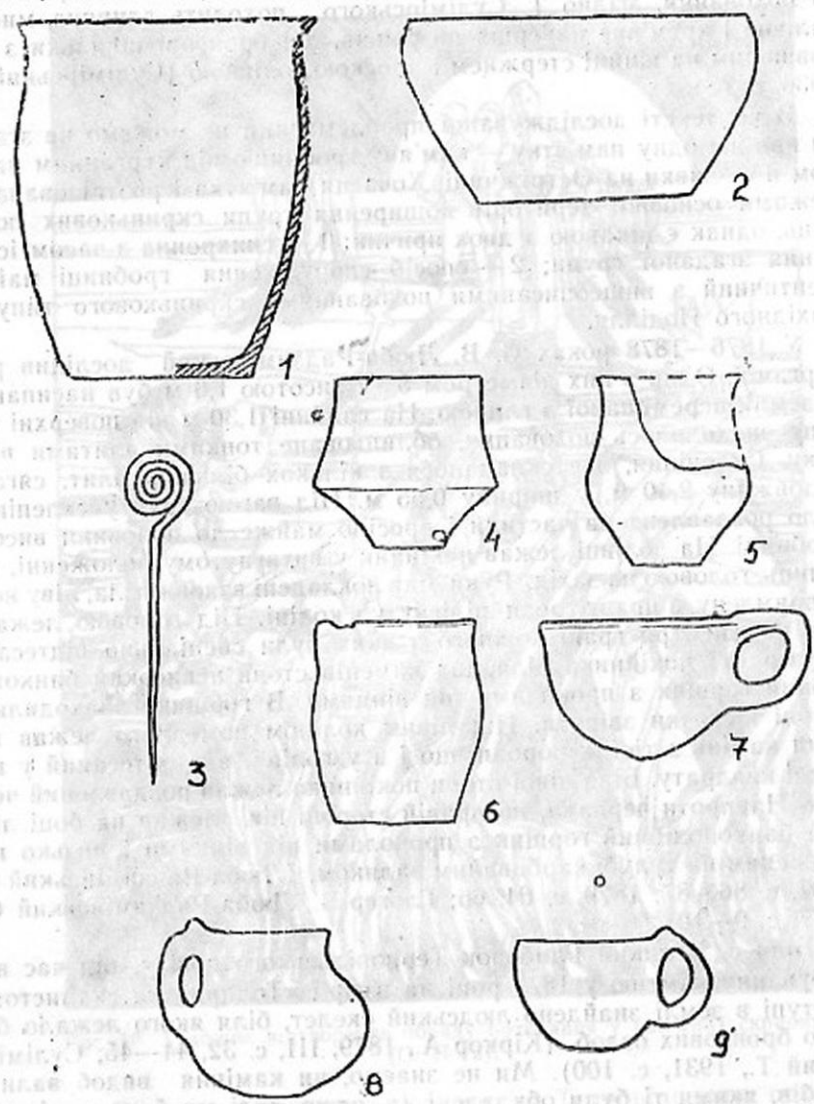

Рис. 11. Випадкові знахідки висоцької культури (довоєнні збірки): 1 — Геребовля, 2 — Котів, 3 — Вікниці Великі, 4—5 — Беремівці, 6—7 — Бережанці, 8 — Куликів біля Кременця, 9 — Котів).

діаметр вінець 10,5 см, діаметр бочків 11,5 см. Кухлик мав есоподібного профілю стінки, півкруглу нижню частину. Верхня частина з бочками гостро профільована (?), відмежована оперізуючим доволка вглибленим пасочком. Вушко відламане, було припасоване на вінях верхнім краєм, і нижнім — на максимальній випуклості тулуба. Поверхня темно-брунатного кольору, в глині домішки піску і товченого шамоту (Сулімірський Т., 1931, с. 102).

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Посуда До першої групи посуду відносимо горщики тюльпаноподібної форми з більш або менш опуклим тулубом. Виділено дві підгрупи. Перша — горщики із слабоопуклими боками, короткою шийкою і легко відігнутими назовні вінями. Останні здебільшого рівно зрізані по краю або заокруглені, часом орнаментовані відтисками пальця. Під краєм — густо нанесені наскрізні проколи (рис. 17, 12, 14; 18, 4). Під час зрізання країв вінець залишки глини викочували назовні. Тому частина країв вінець з зовнішньої сторони над проколами має ніби нависаючий карниз. Діаметр горщиків в середньому 16—24 см (рис. 18, 2, 5, 8). Трапилися і інші екземпляри діаметром вінець до 36 см (рис. 18, 14). Зовнішня поверхня горщиків першої підгрупи сірого і ясно-брунатного кольору, переважно неохайно заглажджена. На поверхню стінок проступають крупно-зернисті домішки шамоту, що надає їй горбкуватого вигляду. Внутрішня поверхня ясніших відтінків і значно старанніше заглажджена.

Поодинокі горщики першої підгрупи, зберігаючи в основному усі властиві їй характеристики, мають, проте, зумисне ошершавлену зовнішню поверхню стінок. Набриск рідкої глини — руст, підходить аж під самі вінець горщика. В деяких випадках вдається прослідкувати неохайне заглажджування пальцями ще рідкої глини (рис. 18, 6). Внутрішня тісті домішки шамоту і дуже мало піску. Горщики такого вигляду відомі на поселеннях у Збаражі, Маркополі, Білій на околиці Тернополя.

Горщики другої підгрупи більш близькі до класичного зразка тюльпаноподібних посудин. Від горщиків попередньої підгрупи їх відрізняє значно вища і стрункіша шийка, яка плавно переходить у вінець і бочки посудини. Поверхня горщиків ясно-брунатного з жовтим відтінком кольору, старанно заглажджена як ззовні, так і із середини. В глиняному тісті дрібні домішки шамоту і значно більше, у порівнянні з горщиками I-ої підгрупи, піску (рис. 18, 3,

7). Горщики другої підгрупи відомі на поселеннях у Збаражі, Вікнинах Великих, Маркополі, Острові і Білій Тернопільського району, Малашівцях Зборівського району, а також на поселенні біля

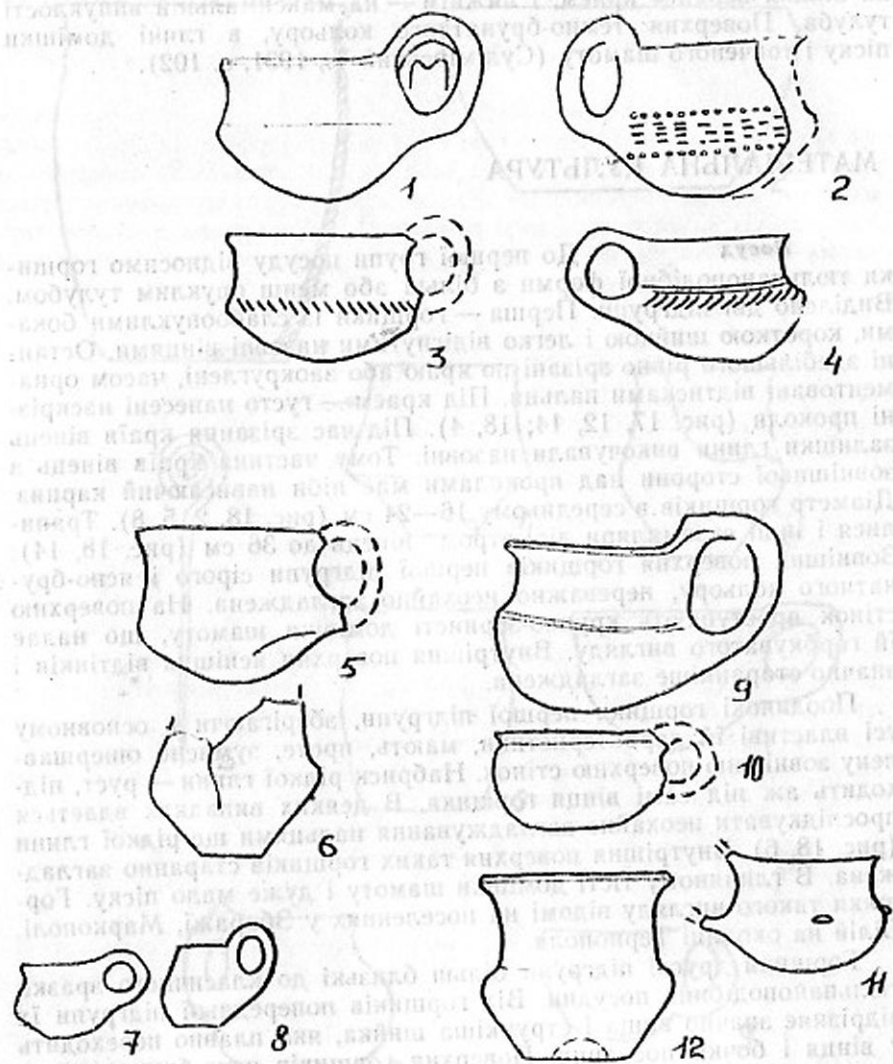

Рис. 12. Посуд з пам'яток висоцької культури на Тернопільському плато (1-4 — Тернопіль, могильник; 5-6 — Біла, 7-8 — околиці Тернополя, 9-12 — Лошнів).

с. Голенишів на Гусятинщині. На могильниках горщики досліджуваної підгрупи знайдені в Луківці і Увислі. Горщик з Увисли, який служив яроною, мав 30 см висоти, зовнішні стінки брунатного кольору, заглажені (рис. 13, 2).

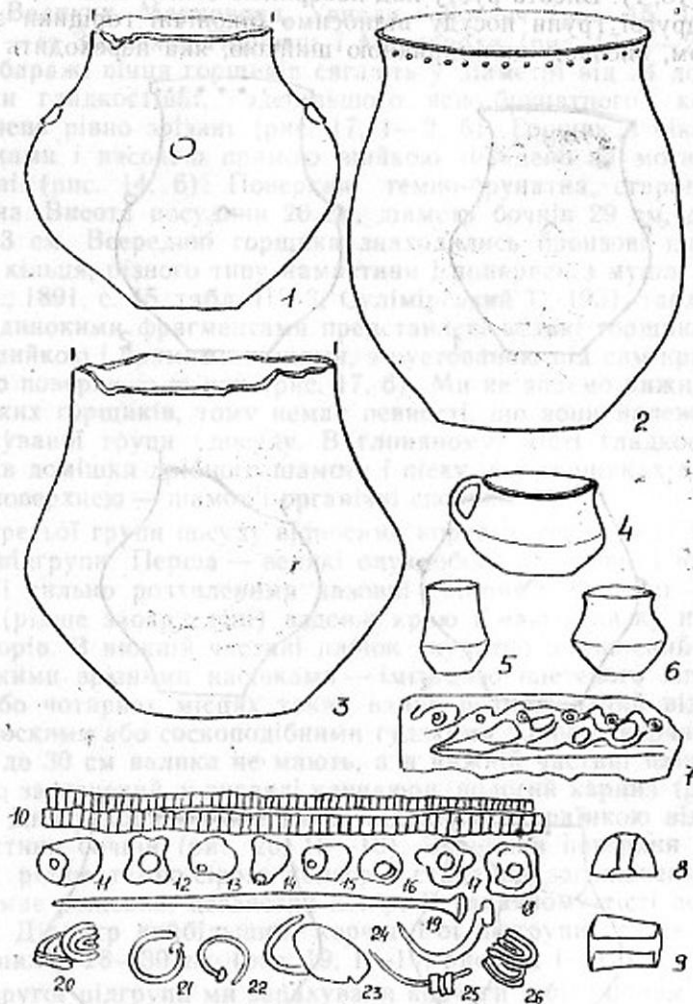

Рис. 13. с. Увисла Гусятинського району. Посуд та прикраси з тілопальних поховань (за Г. Осовським, 1891).

Горщики описаної вище групи прикрашалися трьома видами декору: перший — наскрізні дірки під краєм вінець; другий — карбований відтисками пальця край посудин; третій — наліпний ва-

лик, карбований пальцевими вдавленнями або скісними насічками, який розміщувався здебільшого в середній частині тулуба або внизу плічок. Іноді, такий валик відмежує верхню, неохайно заглажену частину тулуба, від нижньої, рустованої у вертикальні смуги (рис. 18, 1). Висота русту над поверхнею стінок сягає 0,4—0,5 см.

До другої групи посуду відносимо біконічні горщики з вузьким дном, високою циліндричною шийкою, яка переходить у пря-

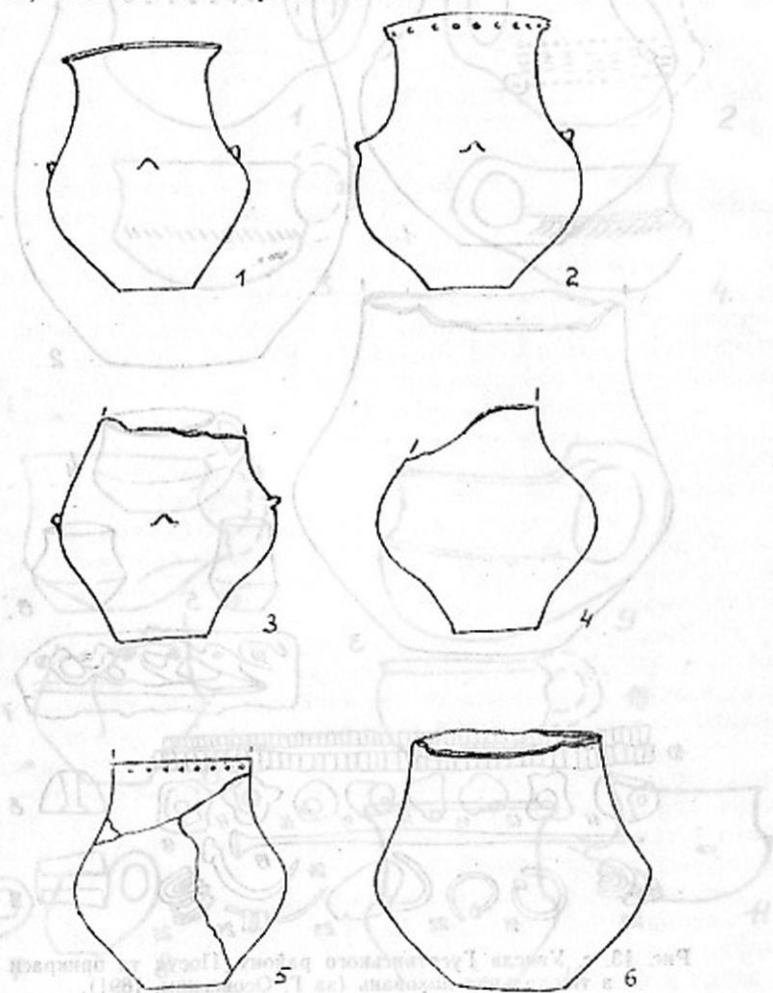

Рис. 14. Корчаги кінця передскіфського — жаботинського часу з пам'яток пізньої висоцької культури (1 — Лугове, 2 — Висоцьке, поховання № 53-В, 3 — Лугове, 4 — Жуличі, 5 — Лисичинки, 6 — Увисла).

мі вінця. Останні під краєм орнаментовані наскрізними проколами. На місці зламу бочків горщики прикрашені наліпним карбованим (рідше — гладким) валиком з розіркненими кінцями, які майже дотикаються або заходять один за другий. Посудини якісно випалені (рис. 15, 1—4). Цілі горщики цієї групи знаємо з Вікнин Великих, Маркополя, Увисли і Жулич (рис. 15, 1—4), а уламки — із Збаража, Попівець і Маркополя (рис. 17, 1—2, 5; 28, 1). У Збаражі вінця горщиків сягають у діаметрі від 24 до 34 см. Горщики гладкостінні, здебільшого ясно-брунатного кольору, край вінця рівно зрізані (рис. 17, 1—2, 5). Горщик з біконічними бочками і високою прямою шийкою знайдено на могильнику в Увислі (рис. 14, 6). Поверхня темно-брунатна, старанно заглажена. Висота посудини 26 см, діаметр бочків 29 см, діаметр дна — 13 см. Всередині горщика знаходились бронзові шпильки, ковтки, кільця, різного типу намистини і прикраси з мушлі (Осовський Г., 1891, с. 45, табл. III, 3; Сулімірський Т., 1931, табл. XXX, 5). Поодинокими фрагментами представлені великі горщики з високою шийкою і прямими вінцями, з рустованою під сам край зовнішньою поверхнею стінок (рис. 17, 6). Ми не знаємо нижній профіль таких горщиків, тому немає певності, що вони належать до досліджуваної групи посуду. В глиняному тісті гладкостінних горщиків домішки дрібного шамоту і піску, а у горщиках з рустованою поверхнею — шамот і органічні сполуки.

До третьої групи посуду відносимо корчаги, серед яких виділено три підгрупи. Перша — великі опуклобокні посудини з високим горлом і сильно розхиленими назовні вінцями. Останні — рівно зрізані (рідше заокруглені) вздовж краю і мають низку наскрізних отворів. В нижній частині плічок акуратно наліпленний валик з глибокими візніми насічками — імітацією плетеного жгута. В трьох або чотирьох місцях такий валик обмежений відтягнутими плоскими або соскоподібними гудзками. Окремі корчаги діаметром до 30 см валика не мають, а в нижній частині плічок лише чітко зазначений, у вигляді канелюри, пологий карниз (рис. 19, 12, 15). Дно у корчаг мале, чітко відділене закраїною від нижньої частини бочків (рис. 20, 15—18). Зовнішня поверхня корчаг чорного, рідше темно-сірого кольору, старанно заглажена. Внутрішня має рожевий, цеглястий колір. В глиняному тісті домішки шамоту. Діаметр найбільших корчаг I-ої підгрупи сягає 46 см, найменших — 28—30 см. (рис. 19, 1—10; рис. 20, 1—12).

До другої підгрупи ми зарахували корчаги з біконічним профілем стінок, високою шийкою і прямими або легко відігнутими назовні вінцями. Останні під краєм мають наскрізні проколи (рис. 19, 11—14, 19; рис. 20, 13—14). Поверхня корчаг зовні чорного кольору, із середини — ясно-брунатна. Верхня половина окремих великих (до 40 см) корчаг — чорнолощена, тоді як нижня, почина-

ючи від місця зламу бочків — рустована (рис. 19, 11; 20, 13—14). Гарний зразок цієї підгрупи корчаг маємо з пам'ятки висоцької культури в Мишковичах поблизу Тернополя. Зовнішня поверхня цієї корчаги — чорнолощена, внутрішня має рожевий колір (рис. 35, 12). Вище зламу бочків корчагу оперізує врізний орнамент у вигляді трьох тонких паралельних ліній, між якими нанесено два ряди скісних коротких насічок. Діаметр корчаги — 42 см. В глиняному тісті значні домішки крупнозернистого шамоту (Малеєв Ю., 1976, с. 236—237, рис. 3, 12). З могильника в Жуличах походить біконічна корчага, вище перелому бочків якої наліплений високий гудзок (розкопки Л. Крушельницької, 1969). Корчаги менших розмірів (до 24 см) зовні теж мають чорний колір, старанно заглажені, часом підлощені, із середини — ясно-брунатного кольору. Вище зламу бочків в місці переходу до плічок такі корчаги мають плавний карниз. Посудини цього типу знайдені у Збаражі, Попівцях, Маркополі. Цілком тотожна до збараської — чорнолощена корчага з Попівців діаметром 26 см. На плічках корчаги чітко зазначений карниз у вигляді вглибленої канелюри. Із середини — гладка, ясно-брунатного кольору (рис. 28, 10). Цікавою є певелика, дуже якісно випалена корчага, фрагменти якої знайдені у ямі-2 у Збаражі, на глибині 1,30—1,70 м. Посудина має пологі плічка, високу завужену угорі шийку і сильно відігнуті назовні вінця, прикрашені наскрізними проколами. Зовнішня поверхня чорнолощена, блискуча, із середини ясно-брунатного і цеглястого кольорів. Поверхня зовнішніх стінок місцями горбкувата від загладжування пальцями. В глиняному тісті домішки піску і дрібного шамоту (рис. 22, 1).

Серед досліджуваної підгрупи виділяються малі гладкостінні корчаги чорного кольору, часом залощені, діаметром до 20 см. Окремі з них вище зламу бочків орнаментовані штампом або насічками. Корчаги мають різко профільований тулуб, високу завужену угорі шийку і відігнуті назовні короткі вінця. Майже усі екземпляри цієї підгрупи мають чорну поверхню, зовні часом залощені. На зовнішній поверхні однієї з таких корчаг зберігся штампований орнамент у вигляді вузьких стрічок малесеньких квадратиків (рис. 22, 4). Подібним штампованим зором орнаментована вище бочків ще одна мала корчага (рис. 25, 8). Корчага розміром 23 см, яка з обох сторін лише старанно заглажена, на зламі бочків має врізний орнамент (рис. 25, 7). Корчаги якісно випалені, в глиняному тісті домішки шамоту. Уламки двох подібних (до збараських) малих корчаг знайдені О. Ситником біля с. Біла на околиці Тернополя. Перша з них має різкий біконічний злам бочків в нижній половині висоти і високу, нахилену до середини, товстостінну шийку. Зовнішня поверхня ясно-брунатного кольору, старанно заглажена, внутрішня — чорна, має сліди розчосів; в глиняному

тісті домішки шамоту і дрібного піску. Друга корчага з більш плавним переломом бочків орнаментована врізним зором: тонкою паралельною лінією і двома рядами коротких вертикальних насічок під нею. Ця посудина, як і перша, якісно випалена, зовні ясно-брунатного кольору, із середини — чорна, старанно заглажена.

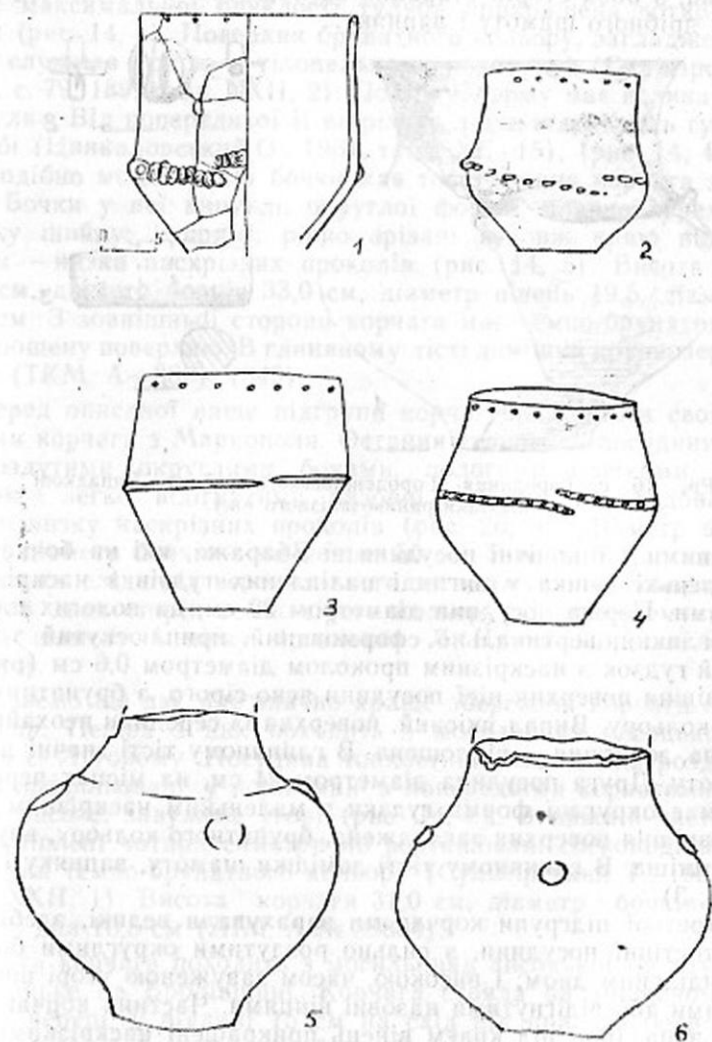

Рис. 15. Біконічні горщики та корчаги з пам'яток пізньої висоцької культури (1—3 — Вікнини Великі, 4 — Жуличі, 5 — Лисичники, 6 — Увисла).

В глиняному тісті шамот і дрібний пісок (висловлюю глибоку подяку п. О. Ситнику за інформацію про пам'ятку). Дуже подібна до вищеописаних біконічна корчага з Малашівцеь. Посудина має різкий перелом тіла в нижній половині висоти і нахилені до середини потовщені плічка. Зовні майже чорного кольору, із середини теж чорна, з обох сторін старанно заглажена. В глиняному тісті домішки дрібного шамоту і вапняку.

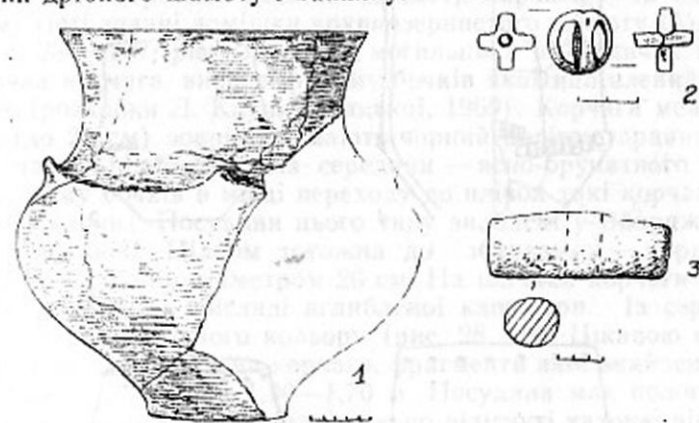

Рис. 16 с. Городниця, Городенківського району. Випадкові знахідки ранньозалізного віку.

Цікавими є біконічні посудини зі Збаража, які на бочках мають маленькі вушка у вигляді наліплених гудзків з наскрізними проколами. Перша посудина діаметром 22 см, на пологих плічках має невеликий, вертикально сформований, приплюснутий з боків наліпний гудзок з наскрізним проколом діаметром 0,6 см (рис. 23, 4). Зовнішня поверхня цієї посудини ясно-сірого, з брунатним відтінком, кольору. Випал якісний, поверхня із середини неохайно заглажена, зовнішня — підлощена. В глиняному тісті значні домішки шамоту. Друга посудина діаметром 24 см, на місцях перелому бочків має округлої форми гудзки з маленьким наскрізним отвором. Зовнішня поверхня заглажена, брунатного кольору, внутрішня — темніша. В глиняному тісті домішки шамоту, вапняку і піску (рис. 23, 3).

До третьої підгрупи корчаг ми зарахували великі, здебільшого товстостінні посудини, з сильно роздутими округлими боками, чітко виділеним дном; і високою, часом завуженою угорі шийкою, з прямими або відігнутими назовні вінцями. Частина корчаг неорнаментована, інші під краєм вінця прикрашені наскрізними проколами, а в нижній частині плічок — чотири симетрично розташованими дископодібними або соскоподібними гудзами. Корчаги цієї підгрупи відомі з 6-ти пунктів: Увсли, Маркополя, Жулич,

Лисичник, Лугового і Висоцька (рис. 14, 1—6; рис. 15, 5—6; рис. 26, 9).

Так, корчага із с. Лугове (колишне — Чехи), висотою 22 см, має сильно роздуті, опуклі стінки в середній частині тулуба (діаметром 22,5 см) і мале дно (діаметром 9,5 см). В чотирьох місцях вище максимальної опуклості тулуба прикрашена чотирима гудзками (рис. 14, 1). Поверхня брунатного кольору, заглажена. Корчага служила урною у тілопальному похованні (Сулімірський Т., 1931, с. 79, 189, табл. XXII, 2). Подібну форму має велика корчага з Жулич. Від попередньої її відрізняє лише відсутність гудзків на тулубі (Цинкаловський О., 1961, табл. XII, 15), (рис. 14, 4).

Подібно модельовані бочки має товстостінна корчага з Лисичник. Бочки у неї випуклі, округлої форми, плавно переходять у високу шийку; і прямі, рівно зрізані вздовж краю вінця. Під краєм — низка наскрізних проколів (рис. 14, 5). Висота корчаги 36,5 см, діаметр бочків 33,0 см, діаметр вінця 19,5, діаметр дна 12,5 см. З зовнішньої сторони корчага має темно-брунатний колір та залощену поверхню. В глиняному тісті домішки крупнозернистого піску (ТКМ, А—889), (849).

Серед описаної вище підгрупи корчаг виділяється своїми розмірами корчага з Маркополя. Остання становить посудину з сильно роздутими округлими боками, пологими плічками, високим горлом і легко відігнутими назовні вінцями, які вздовж краю мають низку наскрізних проколів (рис. 26, 9). Діаметр вінця — 30 см, діаметр бочків — не менше 50 см. У верхній частині шийки збереглися сліди від вертикального загладження поверхні пальцями. З двох сторін темно-сірого кольору. В глиняному тісті домішки шамоту і піску (розкопки Л. Крушельницької і автора 1985 р.).

Назвемо ще дві, але значно краще збережені корчаги описаної підгрупи. Перша з них походить з могильника висоцької культури в с. Луговому. Посудина тонкостінна, має менш роздуті, але більш профільовані, у порівнянні з попередніми корчагами, бочки. Горло високе, завужене угорі (рис. 14, 3). В нижній частині плічок наліплені чотири симетрично розташовані соскоподібні гудзи. Поверхня темно-брунатного кольору (Сулімірський Т., 1931, с. 79, табл. XXII, 1). Висота корчаги 31,0 см, діаметр бочків 26,0 см, діаметр дна 10,5 см (ЛІМ, А-№ 39884).

Друга корчага походить з могильника висоцької культури біля с. Висоцьке на Бродівщині. Корчага стояла на знищеному людському черепі, у віддалі 15 см на схід від правого бедра покійника. Останній був похований у витягнутому положенні, головою на південь — південний-захід, (пох. № 53-А). В корчазі знаходились слабо перепалені кістки. Цей факт, а також те, що посудина знаходилась дещо вище залягання покійника, дало підстави

Т. Сулімірському вважати її за урну, яка слугувала для окремого тілопального поховання № 53-В. Корчага округлобока, плічка плавно переходять у високу пряму шийку, яка закінчується відігнутими назовні вінцями. Край вінець рівно зрізаний і ледь викочений назовні у вигляді ледь виступаючого «карнізу». Вінця під краєм орнаментовані низкою густо розташованих (у віддалі 2 см) «перлин», які витиснуті з внутрішньої сторони корчаги. В нижній частині плічок посудина прикрашена чотирма симетрично розташованими гудзами, які витиснуті із середини (рис. 14, 2). Зовнішня поверхня темно-сірого, майже чорного кольору, з брунатними плямами; старанно заглажена (Сулімірський Т., 1931, с. 29, табл. XXIII, 11; XXIX, 11).

Окремий варіант досліджуваної підгрупи корчаг презентують посудини з Увесли і Лисичник. Корчага з Увесли служила урною у тілопальному похованні. Вміщала лише перепалені кістки. Посудина має сильно роздуті бочки, які розширюються відразу від дна; пологі плічка, які плавно переходять у високу пряму шийку. Вінця не збереглися. В нижній частині плічок наліплені чотири симетрично розташовані дископодібні гудзи діаметром 3,0 см, (рис. 15, 6). Корчага добре випалена, зовні чорнолощена. Висота — 21,5 см, діаметр: шийки — 14,0 см, бочків — 24,0 см, дна — 9,0 см (Осовський Г., 1891, с. 44; Сулімірський Т., 1931, с. 105, табл. XXX, 7).

Корчага з Лисичник, як і попередня, також чорнолощена. Має сильно роздуті бочки, виразно вимодельоване дно, пологі плічка, які плавно переходять у звужену угорі високу шийку. В нижній частині плічок витиснуті із середини чотири симетрично розташовані дископодібні гудзи. В верхній частині плічок над гудзами виділений однією глибокою канелюрою «карніз», який оперізував корчагу в нижній частині шийки (рис. 15, 5). Висота корчаги 32,0 см, діаметр бочків теж 32 см (Сулімірський Т., 1931, с. 192, табл. XXX, 4).

До четвертої групи посуду віднесено миски. Серед останніх виділено дві підгрупи. Перша: миски в нижній половині висоти мають пісферичне тіло, і рівно чи навскоси зрізаний, заокруглений, ледь потоншений і легко загнутий до середини край вінець. Поверхня старанно заглажена, сірого або брунатного кольору, рідше — чорнолощена. В глиняному тісті домішки піску, дрібного шамоту і органічних сполук. Зразки таких мисок знайдено на поселеннях в с. Колодне, Білій, Збаражі, Маркополі, Голенищеві та на могильнику в Луківці (рис. 21, 2, 10—17, рис. 28, 9; рис. 30, 8).

Друга підгрупа: миски з конічним в нижній половині висоти тілом і різко загнутими до середини вінцями. Різняться між собою кутом нахилу вінця і їх формуванням: косо зрізані, заокруглені, потоншені або хвилясті (рис. 21, 4, 9; рис. 27, 6; рис. 30, 6).

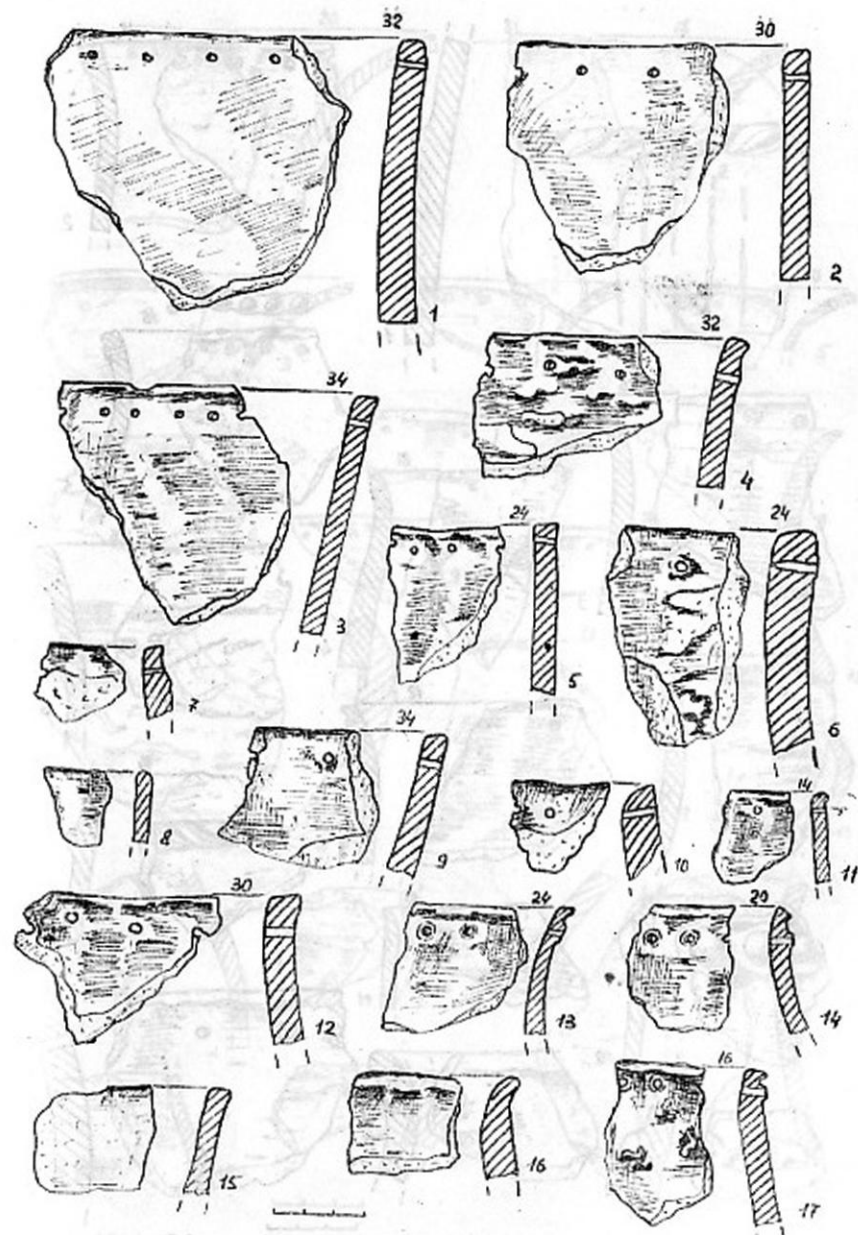

Рис. 17. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки посуду з об'єктів та культурного шару.

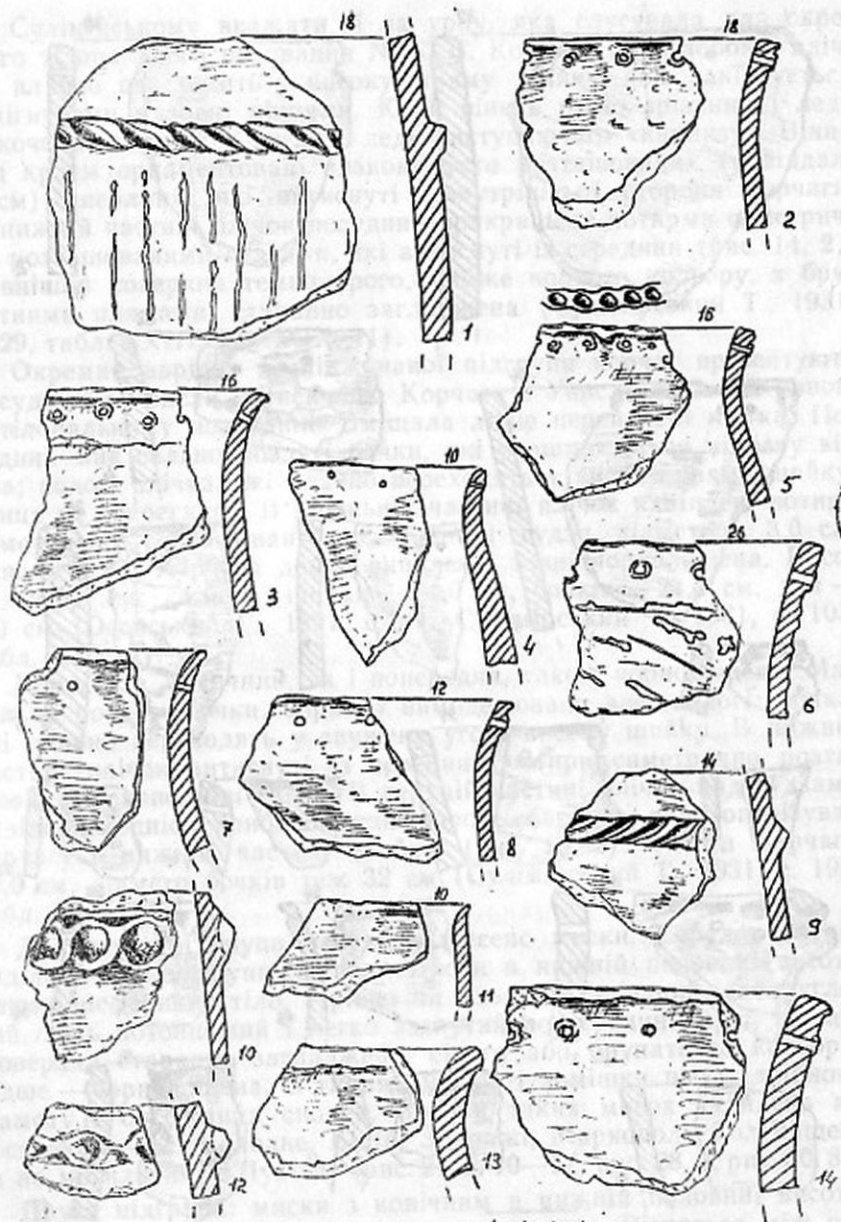

Рис. 18. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки посуду з об'єктів та культурного шару.

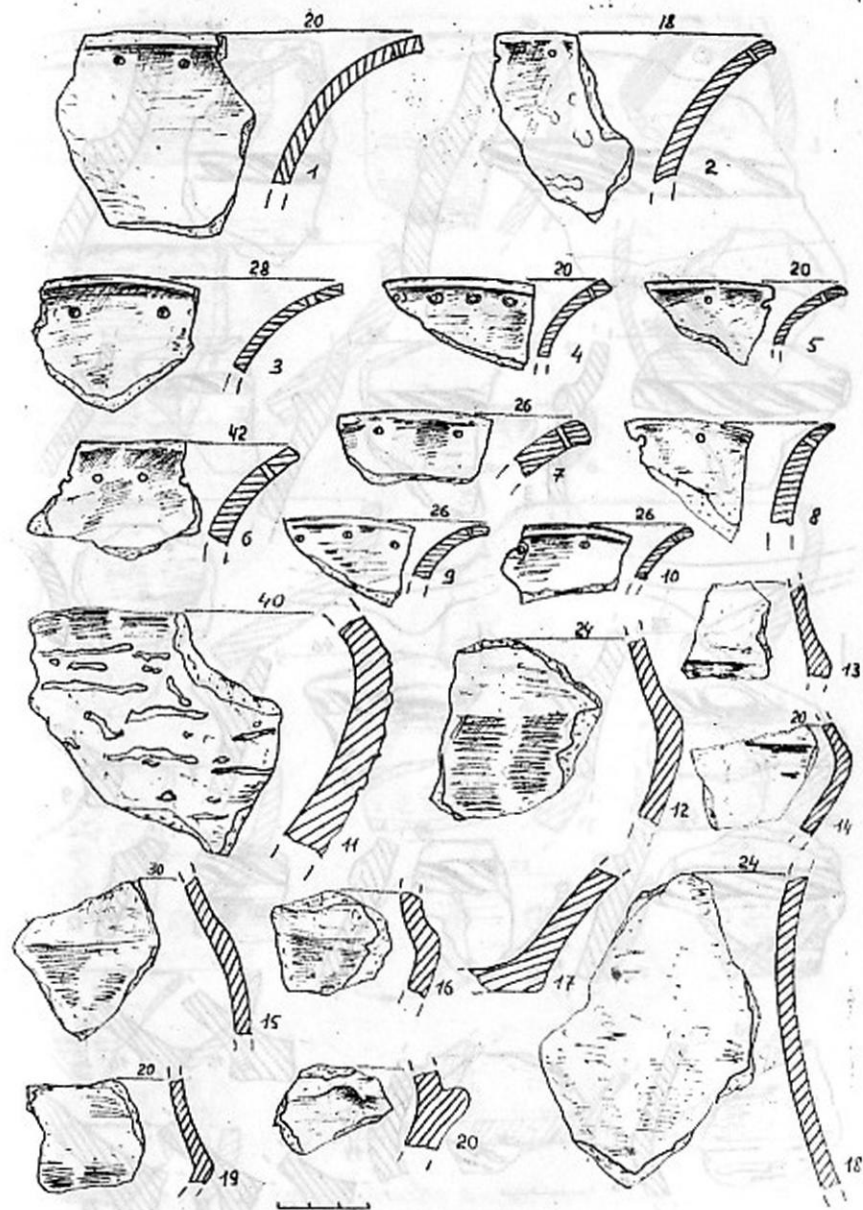

Рис. 19. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки корчаг та горщиків.

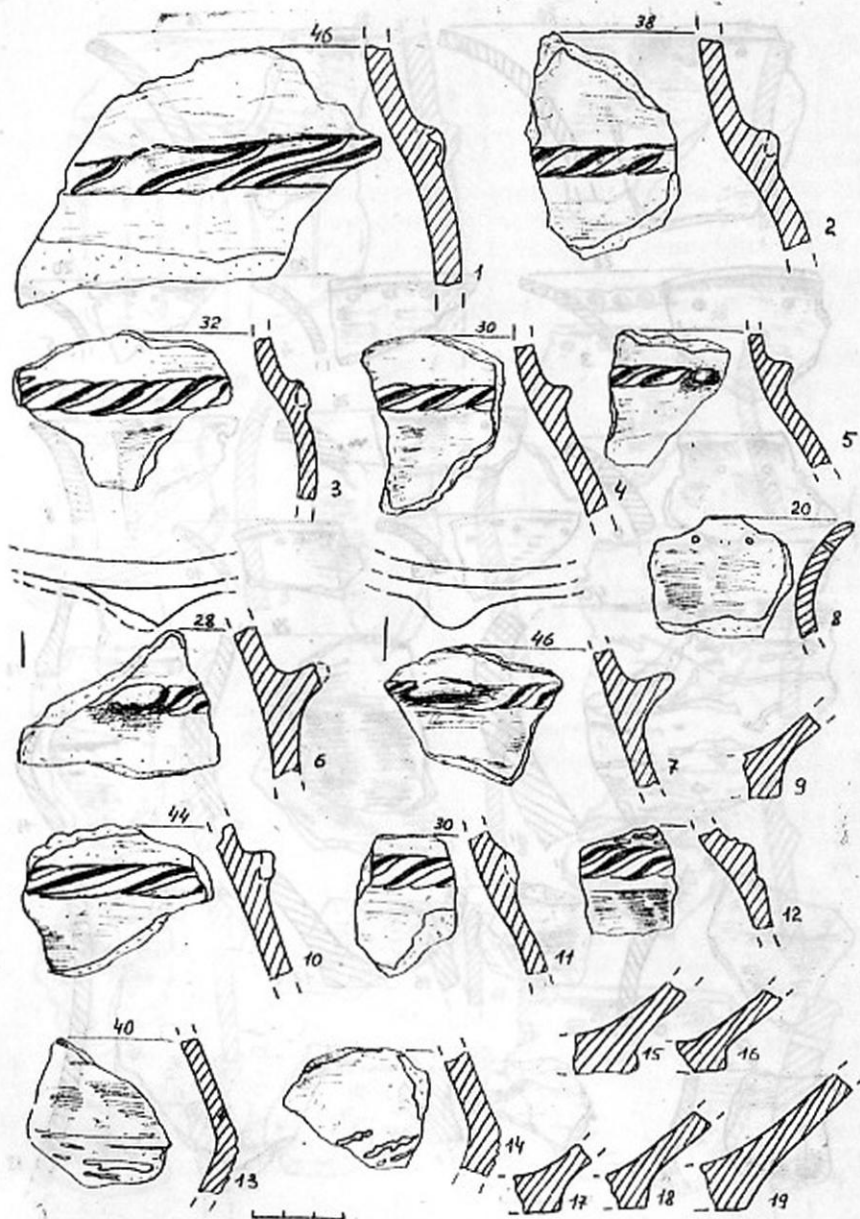

Рис. 20. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки корчак та амфороподібних горщиків з об'єктів та культурного шару.

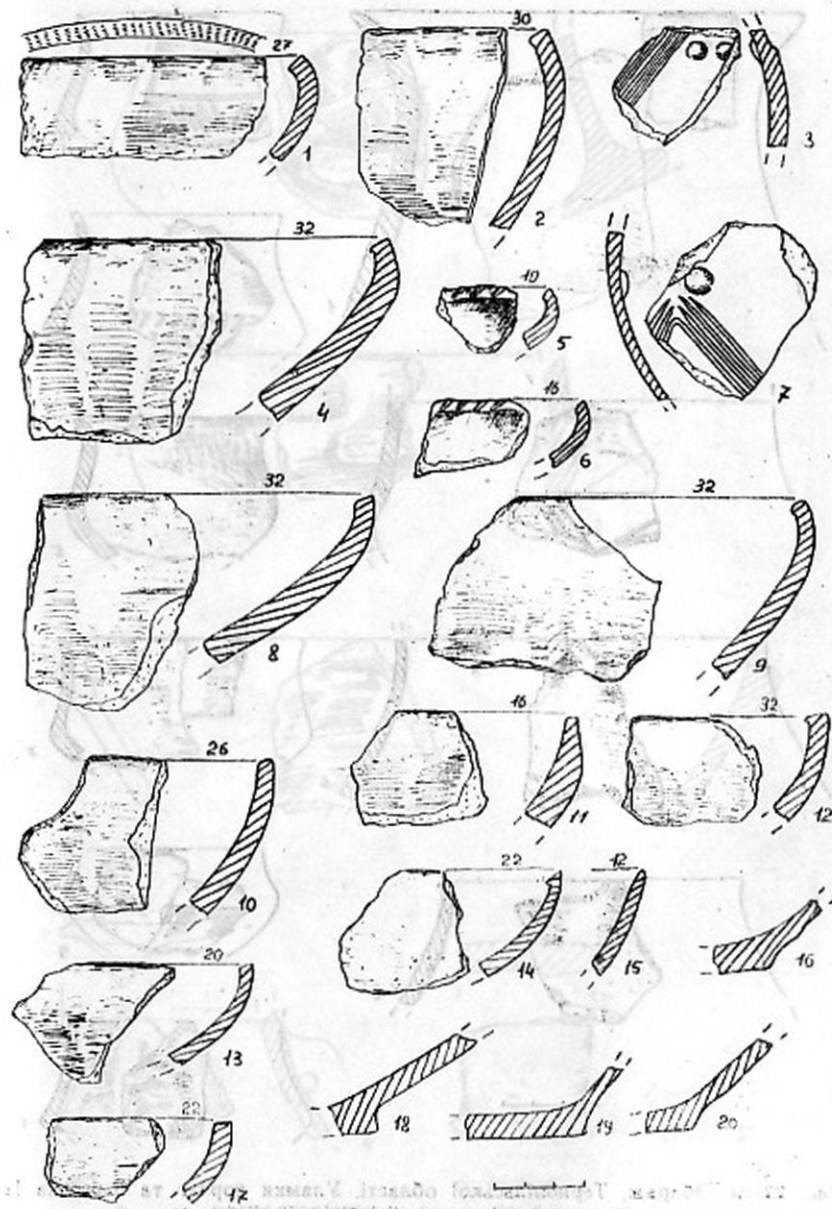

Рис. 21. м. Збараж, Тернопільської області. Фрагменти мисок із господарських ям та культурного шару.

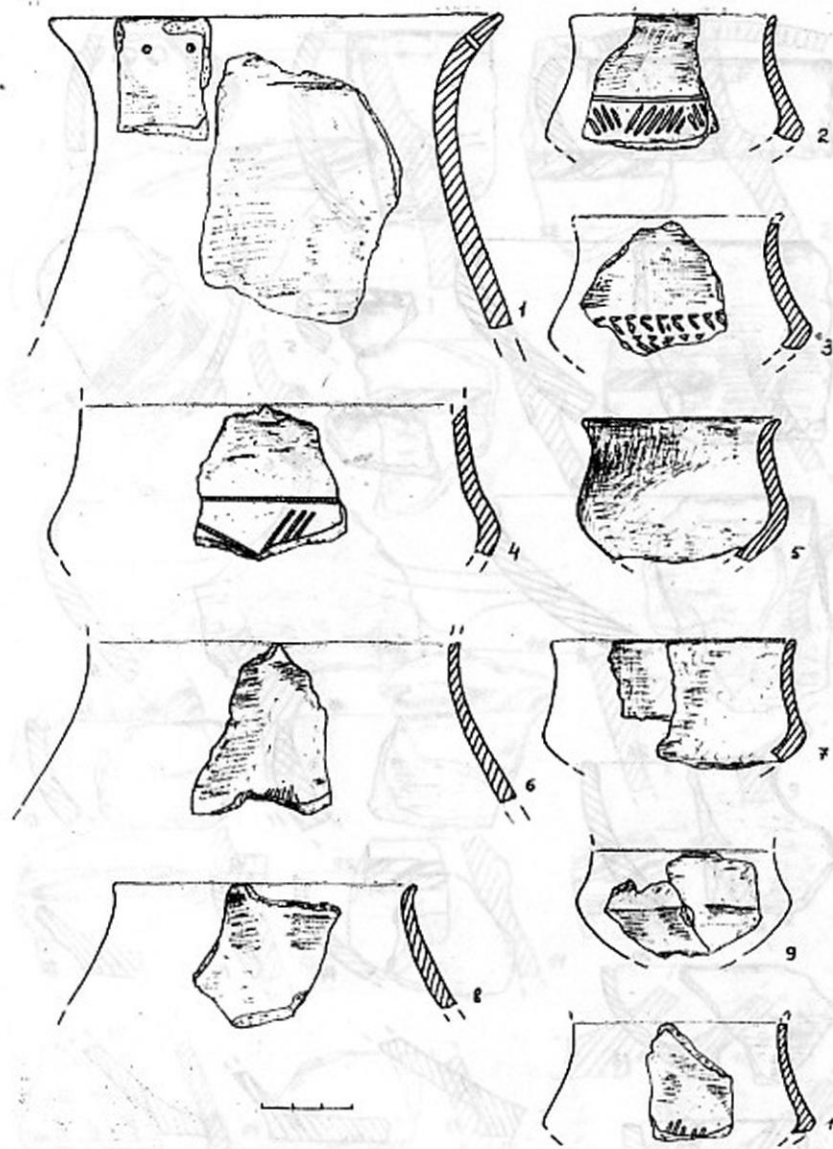

Рис. 22. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки корчаг та черпаків із господарських ям та культурного шару.

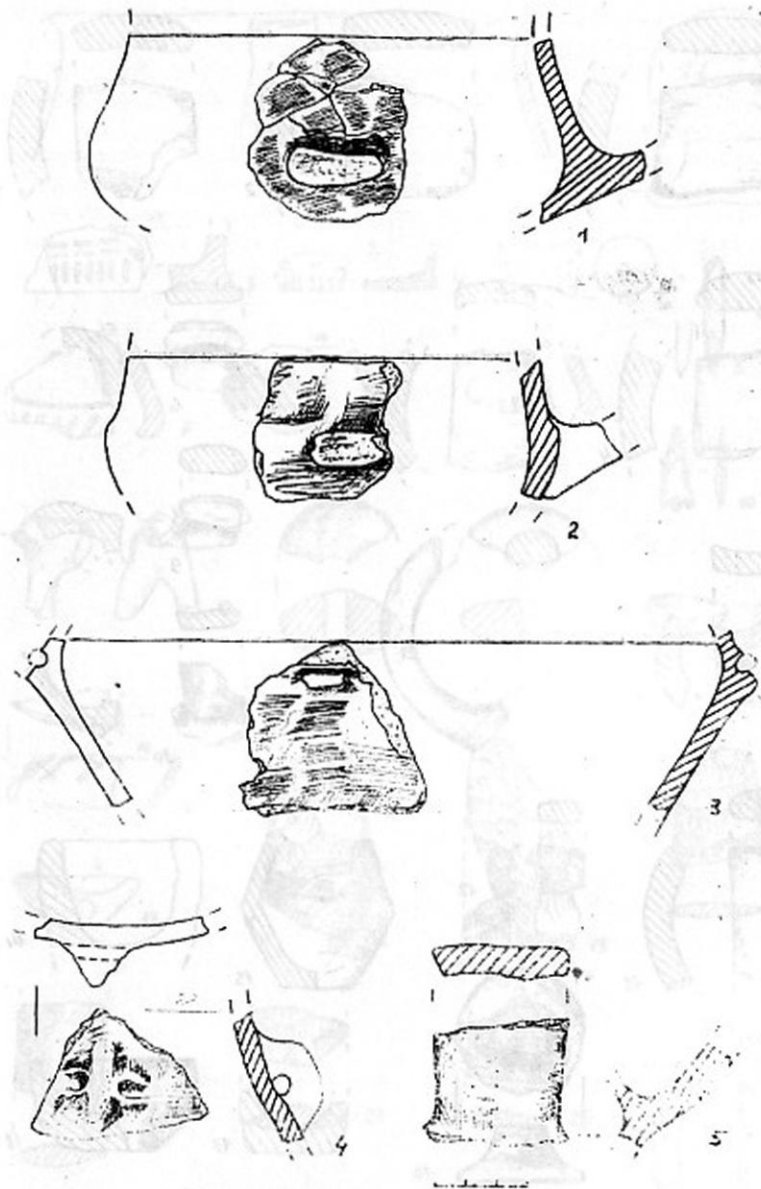

Рис. 23. м. Збараж, Тернопільської області. Фрагменти кувалків (1—2) та біконічних посудин (3—5).

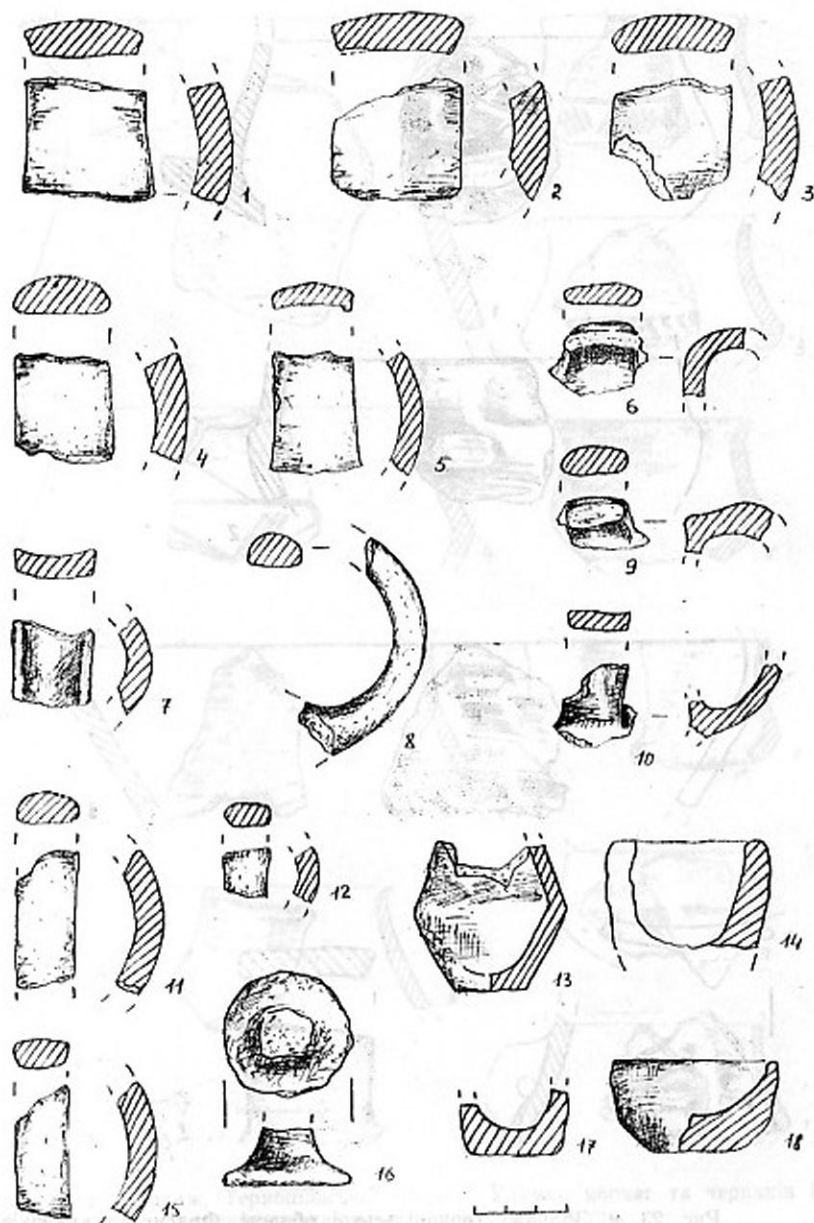

Рис. 24. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки кухликів (1—12), мініатурних посудинок (13—14, 17—18) та глиняної пластинки (16).

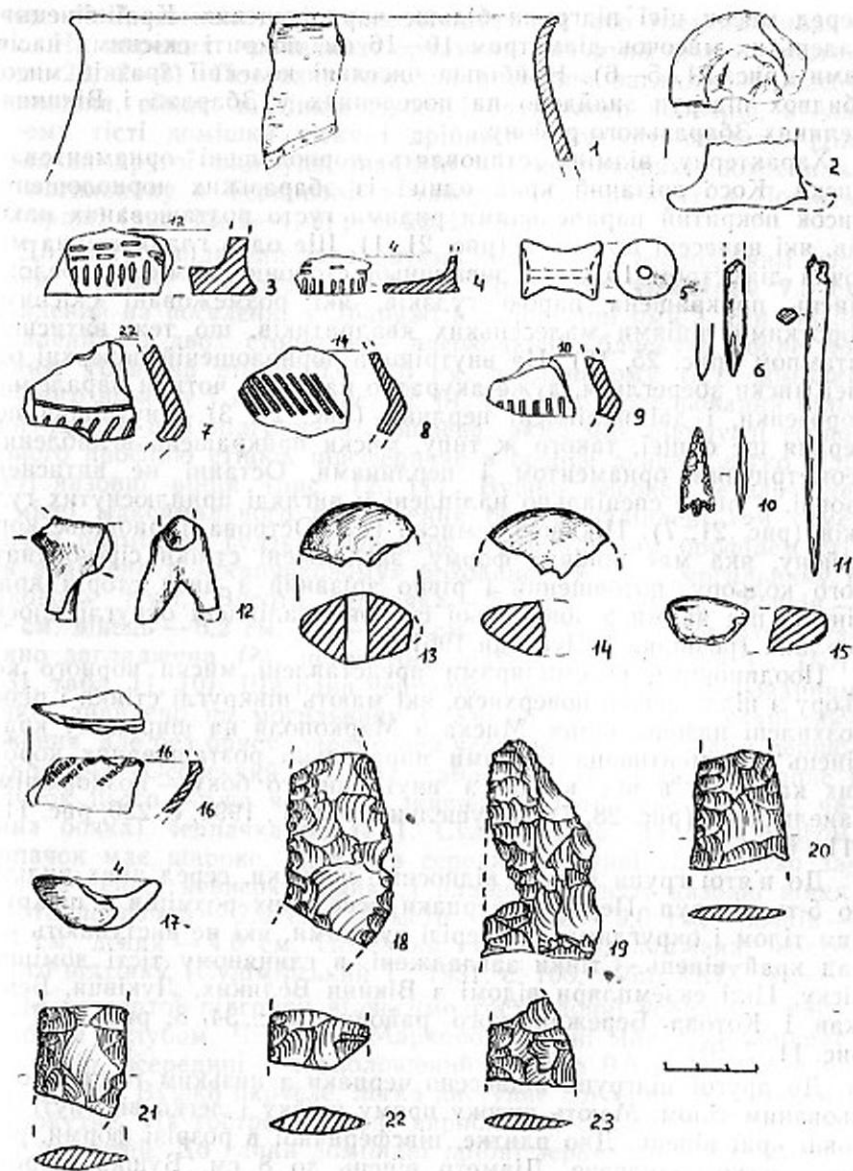

Рис. 25. м. Збараж, Тернопільської області. Уламки посуду, глиняна пластинка, кістяні та кремені знаряддя праці

Серед мисок цієї підгрупи більше чорнолощених. Краї вінець у маленьких мисочок діаметром 10—16 см, покриті скісними насічками (рис. 21, 5—6). Найбільш чисельні колекції зразків мисок обидвох підгруп знайдено на поселеннях у Збаражі і Вікнинах Великих Збараського району.

Характерну відміну становлять чорнолощені орнаментовані миски. Косо зрізаний край однієї із збараських чорнолощених мисок покритий паралельними рядами густо розташованих наколів, які нанесені штампом (рис. 21, 1). Ще одна гладкостінна мисочка діаметром 16 см, з зовнішньої сторони на місці перелому вінець прикрашена парою гудзків, які розмежовані скісними короткими лініями малесеньких квадратиків, що теж витиснені штампом (рис. 25, 16). На внутрішній чорнолощеній поверхні однієї миски збереглися, дуже акуратно нанесені, чотири паралельні борозенки, і дві наліплені перлини (рис. 21, 3). Внутрішня поверхня ще однієї, такого ж типу, миски прикрашена вглибленим геометричним орнаментом і перлинами. Останні не витиснені ззовні, а лише спеціально наліплені у вигляді приплюснутих гудзків (рис. 21, 7). Цікавою є миска із с. Острова Тернопільського району, яка має конічну форму, заглажені стінки сіро-брунатного кольору, потовщений і рівно зрізаний з двох сторін край вінець, під якими з зовнішньої сторони наліплені округлі плоскі перлини (розвідка І. Чугайди 1961 р.).

Поодинокими екземплярами представлені миски чорного кольору з підлощеною поверхнею, які мають півкруглі стінки і різко розхилені назовні вінця. Миска з Маркополя на широкому краю вінець орнаментована групами паралельно розташованих коротких канелюр, а під краєм з внутрішнього боку — поздовжніми канелюрами (рис. 28, 7) (Крушельницька Л., 1993, с. 220, рис. 111, 111—6).

До п'ятої групи посуду відносно черпаки, серед яких виділено 5-ть підгруп. Перша — черпаки невеликих розмірів з півкруглим тілом і округлими в перерізі вушками, які не виступають понад край вінець. Стінки заглажені, в глиняному тісті домішки піску. Цілі екземпляри відомі з Вікнин Великих, Луківця, Бережан і Котова Бережанського району (рис. 34, 8; рис. 9, 7—8, рис. 11, 7, 9).

До другої підгрупи віднесено черпаки з низьким гостропрофільованим тілом. Мають високу пряму шийку і легко відігнуті назовні краї вінця. Дно плитке, півсферичної в розрізі форми, рідше — легко зазначене. Діаметр вінця до 8 см. Вушка широкі, петельчасті, часом з поздовжнім вглибленням ззовні. Вушка завжди підносяться над краєм вінця (рис. 12, 1—4, 9; рис. 24, 6—9). В місці максимального розширення бочків черпачки прикрашені одним або кількома рядами косих чи коротких паралельних на-

січок, ліній, ямочок, які нанесені штампом або гострим знаряддям. На окремих черпачках орнамент затертий білою пастою (рис. 22, 2—3). Поверхня посудин старанно заглажена, часом підлощена, різних відтінків сірого і брунатного кольорів, в глиняному тісті домішки піску і дрібного товченого шамоту. Цілі черпачки другої підгрупи знайдені в «скринькових» похованнях на могильнику в Тернополі, а також на поселеннях в Лошневі і Збаражі (рис. 12, 1—4, 9; рис. 22, 2—3, 7, 10).

До третьої підгрупи зараховуємо черпачки з есоподібним профілем стінок і півкруглим денцем. Черпачок діаметром 7,0 см знайдений на поселенні в Збаражі в заповненні ями-2. Він якісно випалений, з двох сторін має високоякісне блискуче чорне лошення. Товщина стінок 0,4—0,6 см, в глиняному тісті домішки дрібного шамоту і піску (рис. 22, 5). Подібно модельований більший черпак цієї підгрупи з Лошнева, який має півкруглі есоподібного профілю стінки, півсферичне в розрізі денце і легко відігнуті назовні вінця (рис. 12, 11). Вушко високе, петельчасте. В місці максимального розширення бочків наліплені три симетрично розмішені гудзки. Черпачок з есоподібним профілем стінок знайдено в «скриньковому» похованні № 2 на могильнику в Раковому Куті. Висота черпачка — 5,4 см, діаметр бочків — 6,6 см, вінець — 6,2 см, дна — 3,6 см (рис. 39, 11). Поверхня старанно заглажена (?), цеглястого відтінку (Осовський Г., 1891, с. 31, табл. 11, 10). Ще один черпачок з подібним профілюванням бочків знайдено на могильнику в Увислі. В доброму стані збереження, але без опису, знаємо цей черпачок по публікації першовідкривача (Осовський Г., 1891, табл. 111, 5). Детальний опис і рисунок цього — вже частково знищеного (втрачене вушко і частина бочка) черпачка подає Т. Сулімівський. За його описом, черпачок має широке, опукле в середній частині тіло, легко зазначене денце, невисоку шийку і плавно відігнуті назовні вінця. Висота черпачка — 7,0 см, діаметр вінця — 9,0 см, бочків — 10,6 см, денця — 4,0 см. Поверхня старанно заглажена, жовтуватого відтінку (Сулімівський Т., 1931, с. 106, табл. XXIX, 9).

До четвертої підгрупи відносно гостродонні черпаки з яйцеподібним тулубом. Черпак з Маркополя зовні має темно-брунатний колір, всередині — чорнолощений. Висота 9,5 см, діаметр вінця 8,7 см. Вушко округле, легко виступає понад край, у перерізі прямокутне. На гострому денці вироблений гудзок, зверху легко приплюснутий. До глини домішані дрібні зерна ясного шамоту, від чого чорнолощена внутрішня поверхня черпака покрита крапками (рис. 29, 3). Другий черпак з Маркополя — менший і тонший, повністю чорнолощений. За формою подібний до першого, з тим, що край вінець у нього легко потовщений. Діаметр вінця 6,2 см, приблизна висота 7,6 см (рис. 29, 8). За фактурою черпак

аналогічний першому, але внутрішня поверхня у нього брунатного кольору (Крушельницька Л., 1993, с. 220, рис. 111, 11-а; б, с. 222). З поселення в Маркополі походить ще один черпак, який має гостропрофільоване біконічне тіло і високі, прямі, нахилени до середини, вінця. Збереглося місце кріплення вушка. Черпак якісно випалений, усередині і під вінцями чорнолощений, нижче — поверхня старанно заглажена, брунатного кольору. В глиняному тісті домішки дрібного шамоту (рис. 29, 5).

До п'ятої підгрупи зараховуємо великі черпаки типу кухлів. Останні мають широке приземисте тіло, плитке дно, високу, легко нахилену до середини шийку і масивне петельчасте вушко, яке нижнім кінцем прикріплене в місці перегину бочка. Діаметр бочків кухлів 15—17 см, ширина петельчастих вушок від 3,0 до 4,5 см. Поверхня одного із збаразких кухлів зовні, із середини і на зламі чорна, старанно заглажена паличкою і підлощена. В глиняному тісті домішки дрібного шамоту і піску (рис. 23, 1). Другий кухоль зовні має шорстку поверхню, ясно-брунатного кольору із середини — темнішу, заглажену, на зламі — чорну. В глиняному тісті, крім дрібного шамоту, значні домішки піску (рис. 23, 2). З численних фрагментів великих петельчастих вушок, які походять, ймовірно, від таких-же кухлів, чорнолощеним є лише одне. Вушко прямокутне, в перерізі має ширину 4,5 см, чорне на зламі, в глиняному тісті домішки дрібного шамоту. Чорнолощену поверхню мала і сама посудина, про що свідчить збережена частина різкопрофільованих бочків в місці кріплення вушка (рис. 23, 5). Товщина стінок цієї посудини не перевищувала 0,5—0,8 см. Подібно до попереднього, сформоване ще одне велике вушко, шириною 4,4 см. Зовні чорного кольору, старанно заглажене, на зламі має темно-сірий, з попелястим відтінком, колір. В глиняному тісті домішки дрібного шамоту і піску (рис. 24, 1). Крім Збаража, кухоль подібного профілю знайдений Л. Крушельницькою на могильнику в Луківці.

До шостої групи посуду ми віднесли мініатюрні посудинки. За формою серед них можна виділити чотири підгрупи. Горщички банкоподібної форми висотою до 10 см, діаметром бочків 5—7 см. Більшість з них сформовані на плоскому дещі. Посудинки неохайно виліплені, погано заглажені, мають горбисту поверхню стінок. В глиняному тісті домішки шамоту і піску (рис. 34, 5, 7). До другої підгрупи зараховуємо мініатюрні горщички з півкруглим або ледь виділеним денцем, які нагадують чарки. Одна з таких чарок діаметром 5,5 см, має прямі стінки і півкруглу поверхню денця. Неохайно виліплена, ясно-сірого кольору, виготовлена з відмудленої глини з домішками дрібного піску (рис. 24, 14). До третьої підгрупи відносимо маленькі горщички на вузькому плоскому дещі

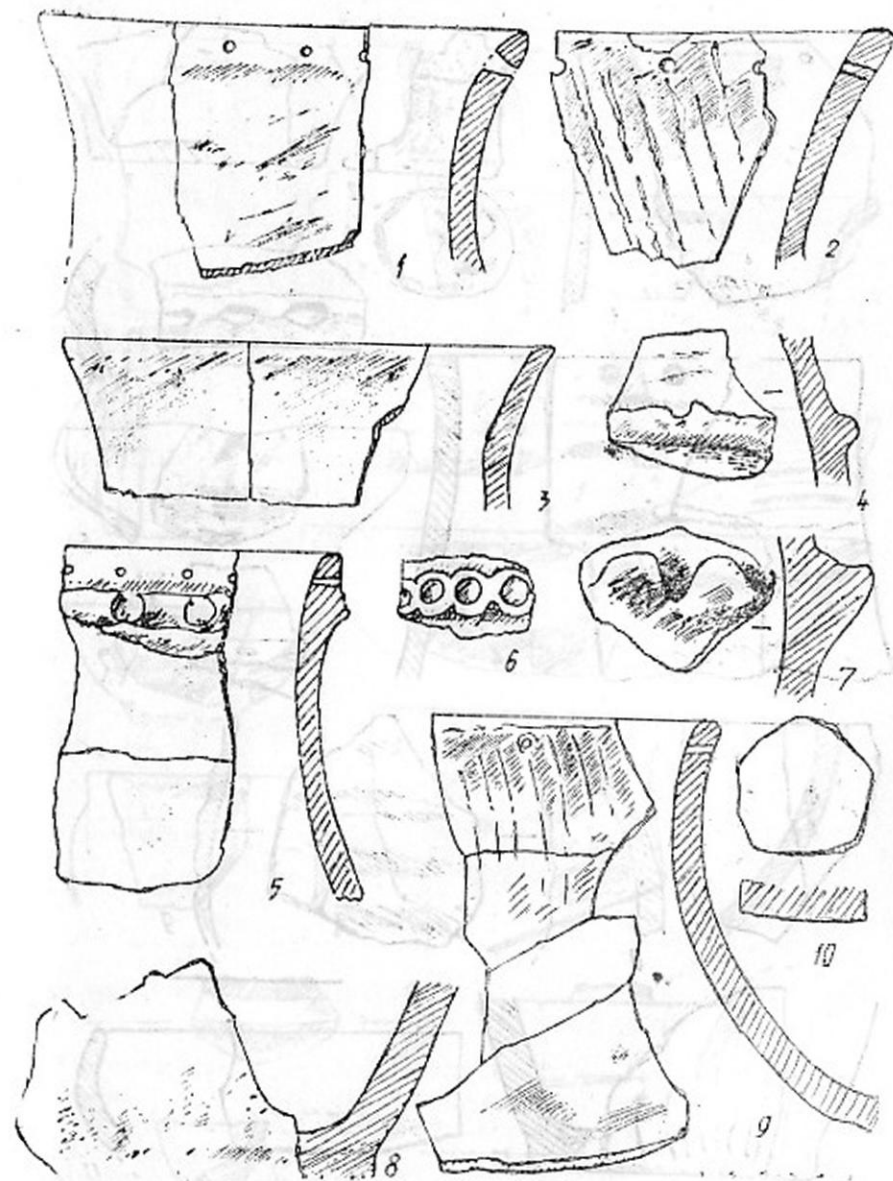

Рис. 26. с. Маркопіль, Бродівського району. Уламки горщиків з пізньовісоцького поселення.

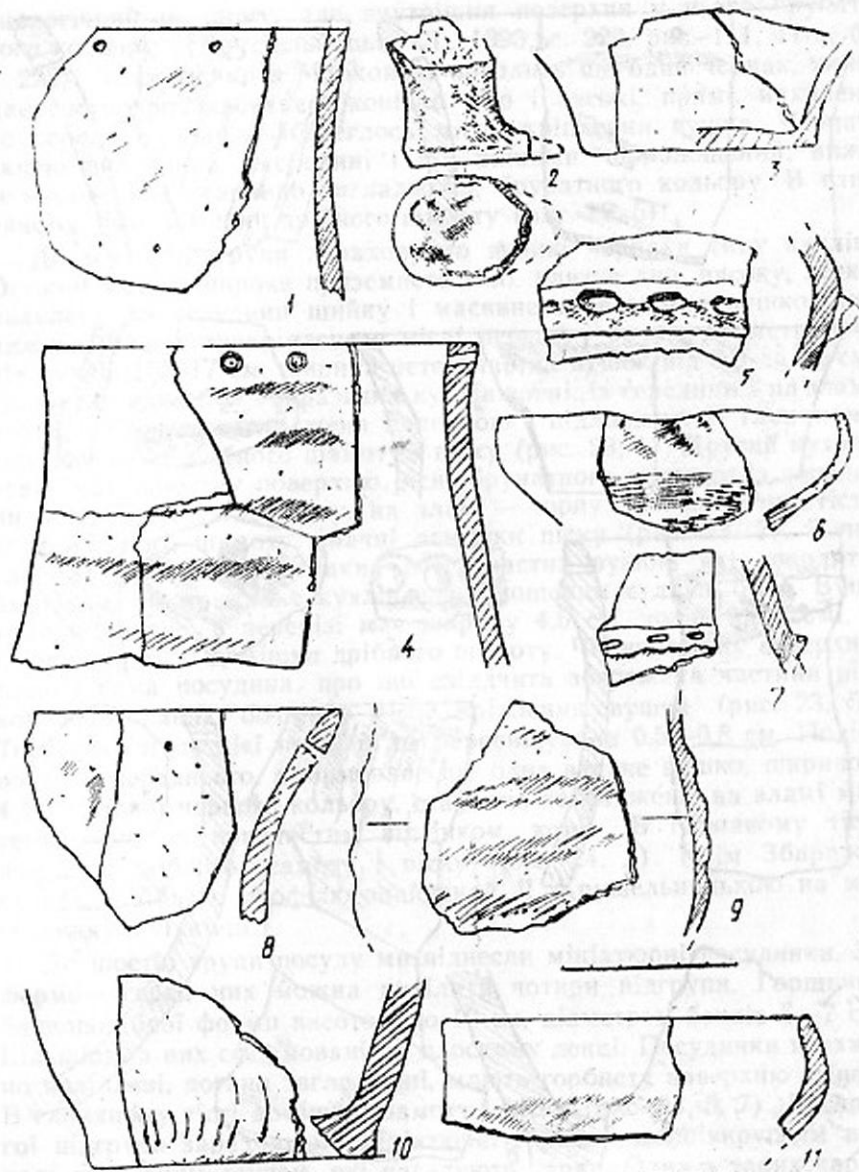

Рис. 27. с. Маркопіль, Бродівського району. Уламки посуду і глиняної пластинки з пізньовисоцького поселення.

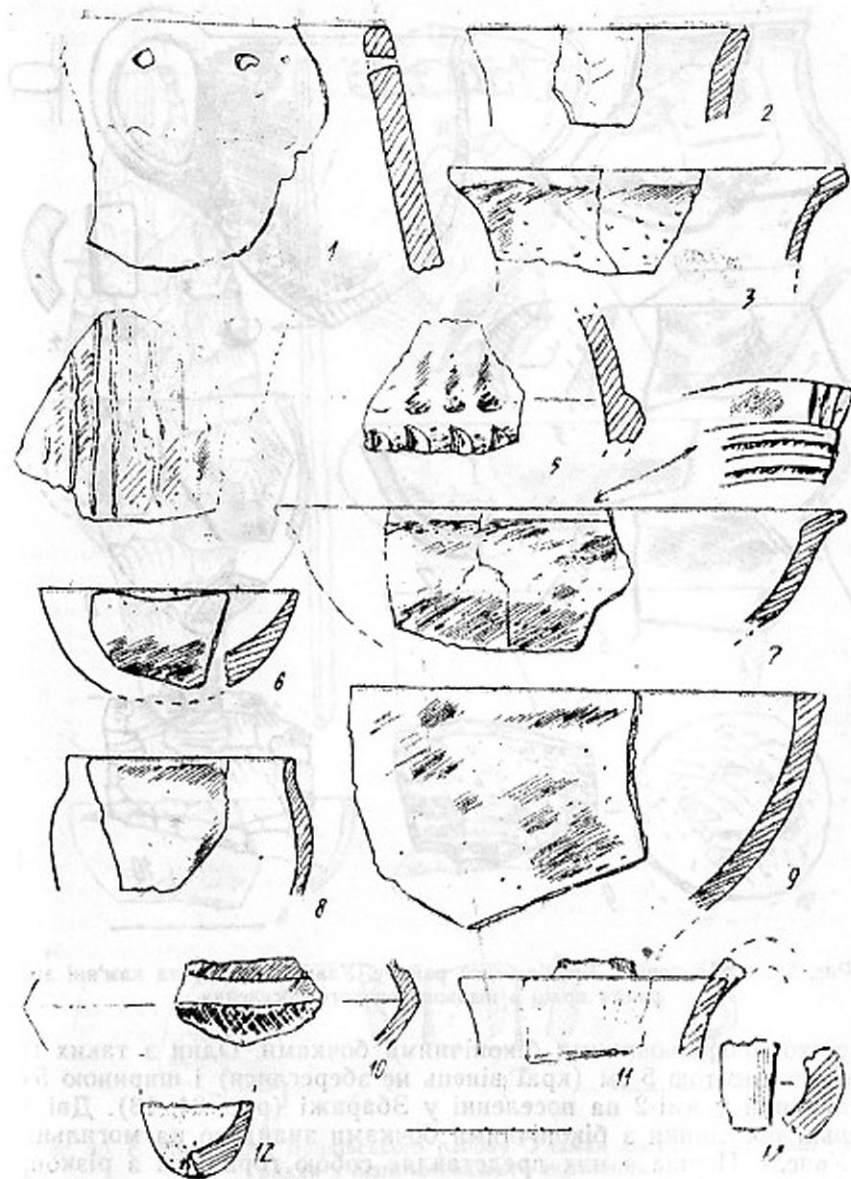

Рис. 28. с. Маркопіль, Бродівського району. Уламки посуду з поселення.

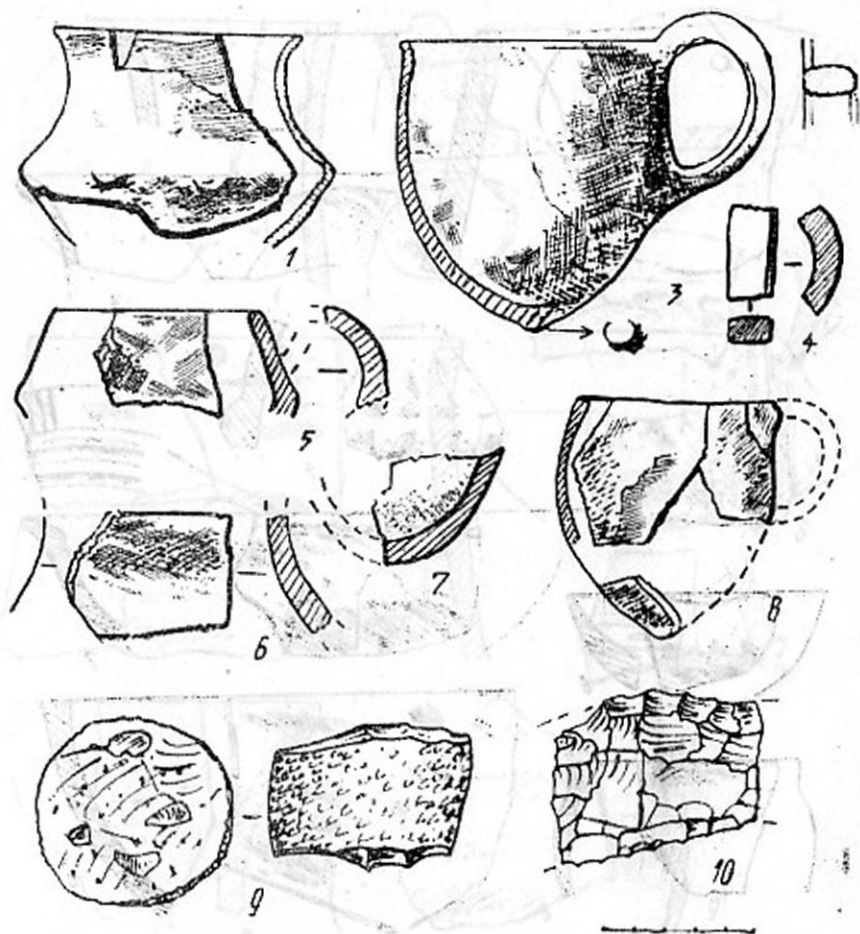

Рис. 29. с. Маркопіль, Бродівського району. Уламки посуду та кам'яні знаряддя праці з пізньовисоцького поселення.

з різко профільованими біконічними бочками. Один з таких горщиків висотою 5 см (краї вінець не збереглися) і шириною 5 см, знайдений у ямі-2 на поселенні у Збаражі (рис. 24, 13). Дві маленькі посудинки з біконічними бочками знайдено на могильнику в Увислі. Перша з них представляє собою горщик з різко профільованим в нижній половині висоти тілом, високою шийкою і прямими вінцями (рис. 13, 5). Другий горщик з Увислі має сильніше профільовані в середній частині тіла бочки і ледь відігнуті назовні вінця (рис. 13, 6). Четверту підгрупу складають

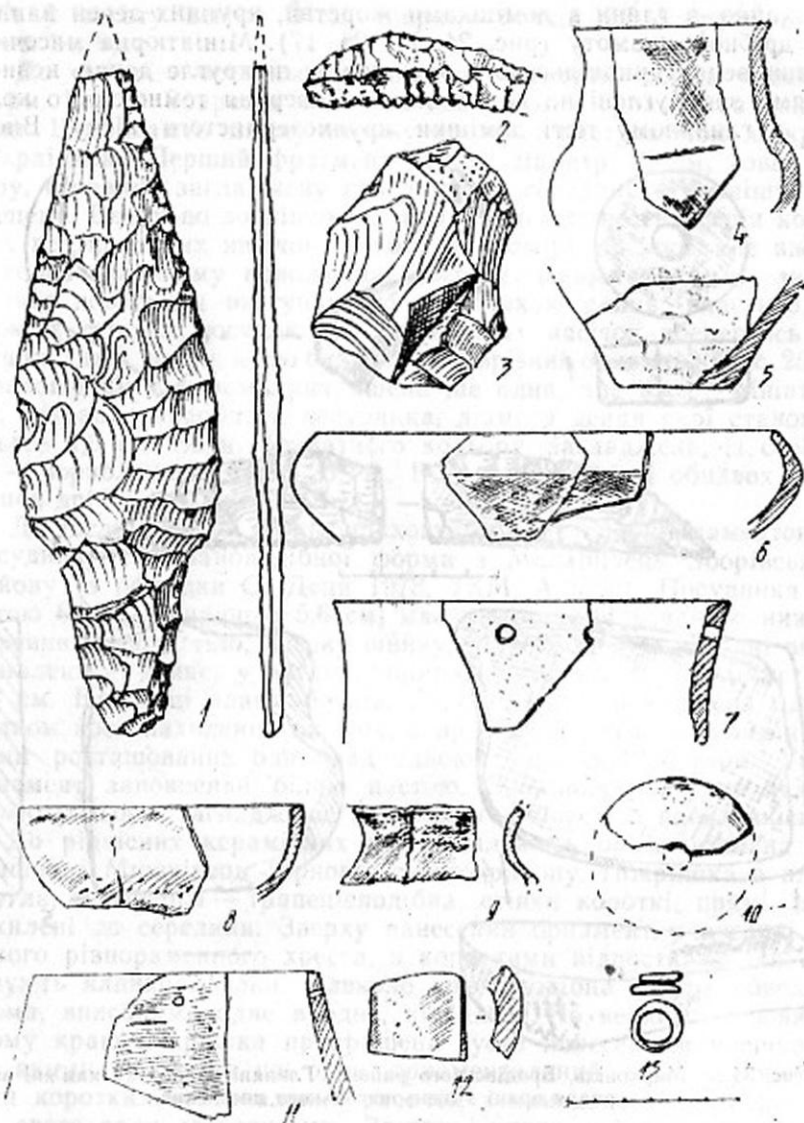

Рис. 30. с. Маркопіль, Бродівського району. Уламки посуду та кам'яні знаряддя з пізньовисоцького поселення.

мініатюрні мисочки з півкруглим, товстим дном і прямими або конічними потоншеними на кінцях, вінцями. Діаметр більшої такої мисочки із Збаража 5,6 см, меншої 4,3 см. Виготовлені досить

неохайно, з глини з домішками жорстви, крупних зерен вапняку та дрібного шамоту (рис. 24, 18; 25, 17). Мініатюрна мисочка з Мишківець Тернопільського району має півкругле денце, невисокі прямі, заокруглені на краях вінця. Поверхня темно-сірого кольору, в глиняному тісті домішки крупнозернистого піску. Висота

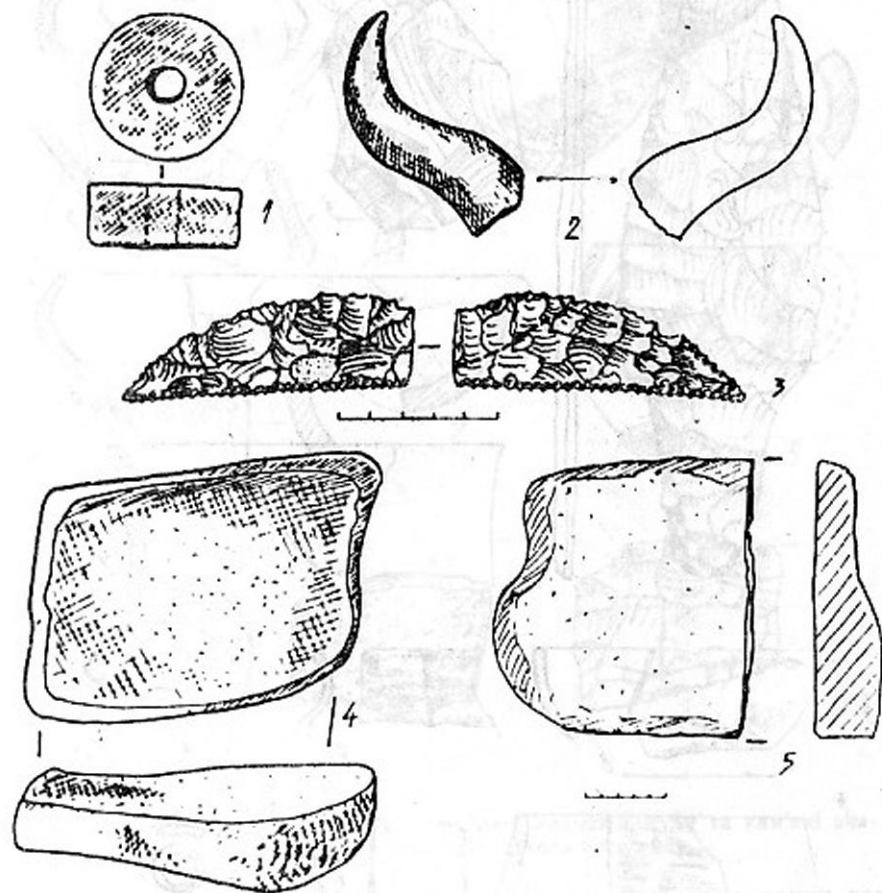

Рис. 31. с. Маркопіль, Бродівського району. Глиняні вироби та кам'яні знаряддя праці з пізньовісоцького поселення.

мисочки 2 см, діаметр 3,7 см. Друга мисочка з Мишківець має конічну форму, виготовлена з глини з домішками крупнозернистого піску і має рожево-сіру підлощену поверхню. Діаметр мисочки 2,8 см, висота 1 см (Малеєв Ю., 1976, с. 237, рис. 3, 1, 4, с. 238). До групи мініатюрних посудинок слід віднести також винятково маленький черпачок з Вікни Великих Збарзького району, який

має у висоту всього 3 см, ширину бочків 2,5 і грубе вушко (рис. 34, 6).

До сьомої — останньої групи ми віднесли посуд рідкісних форм. Так із Збаража походять два уламки орнаментованих денць. Вони мають плоску широку основу, з виступаючою по краях закрайкою. Перший фрагмент денця, діаметр 12 см, зовні має сіру, старанно заглажену поверхню, із середини — темнішу, підлощену. Внизу по зовнішньому краю денця нанесена серія коротких вертикальних насічок. Такого ж розміру насічки, але вже — у горизонтальному положенні (вертикальними рядами), знаходяться зовні над виступаючою закрайкою денця, властиво, на нижніх стінках посудини. В заглибинах насічок збереглися залишки білої пасту, якою був затертий врізний орнамент (рис. 25, 3). Аналогічним декором прикрашена ще одна, але вже — мініатюрна, старанно вироблена посудинка, діаметр денця якої становить всього 4,0 см. Зовні брунатного кольору, заглажена, із середини — чорнолощена (рис. 25, 4). В глиняному тісті обидвох посудинок дрібні домішки шамоту.

До досліджуваної групи зараховуємо мініатюрну орнаментовану посудинку тюльпаноподібної форми з Малашівець Зборівського району (з розвідки О. Деця 1978, ТКМ, А-3353). Посудинка висотою 6,3 см, шириною 5,6 см, має гостропрофільоване в нижній половині висоти тіло, високу шийку, легко відігнуті назовні вінця і маленьке денце, у вигляді приплюсненого гудзка, діаметром 1,3 см. На місці зламу бочків, і на плічках прикрашена одним рядком косо нахилених насічок, а над ними — вертикальними рядами розташованих одна над одною, коротких рисочок. Увесь орнамент заповнений білою пастою. Зовнішня поверхня темно-сірого кольору, заглажена, внутрішня — шорстка; випал якісний.

До рідкісних керамічних форм належить орнаментована покрішка з Мишківець Тернопільського району. Покрішка в плані кругла, в перерізі — трапецієподібна, стінки короткі, прямі, ледь нахилені до середини. Зверху нанесений орнамент у вигляді великого рівнораменного хреста, з короткими відростками, які нагадують ялинкові гілки. Навколо хрестоподібна фігура обведена двома, вписаними одне в одне, кільцями. По верхньому зовнішньому краю покрішка прикрашена густо нанесеними насічками, під якими проступає ще один орнаментальний ряд: чергування груп коротких вертикальних рисочок з ялинкоподібними фігурами, свого роду «деревцями». Зверху і знизу цей ряд обмежують дві паралельні тонкі лінії (рис. 35, 10). Із середини і на стінках поверхня покрішки — чорнолощена, зверху — лише ясно-сірого кольору, заглажена. В глиняному тісті домішки крупнозернистого піску і шамоту. Діаметр верхньої частини — 8,5, діаметр нижнього краю 7,5 см, висота 3,5 см (Малеєв Ю., 1976, с. 237—238, рис. 3, 10).

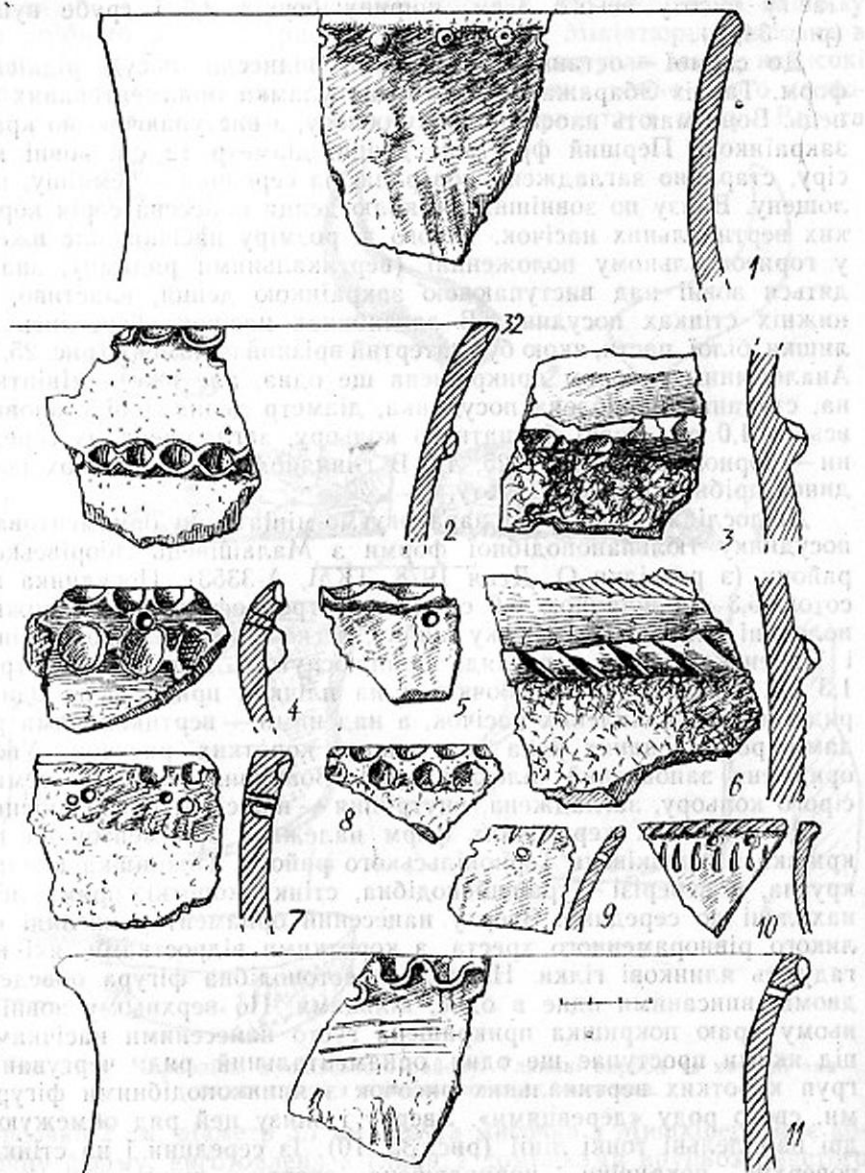

Рис. 32. с. Вікнини Великі, Збараського району Тернопільської області.
Уламки посуду пізньої висоцької культури.

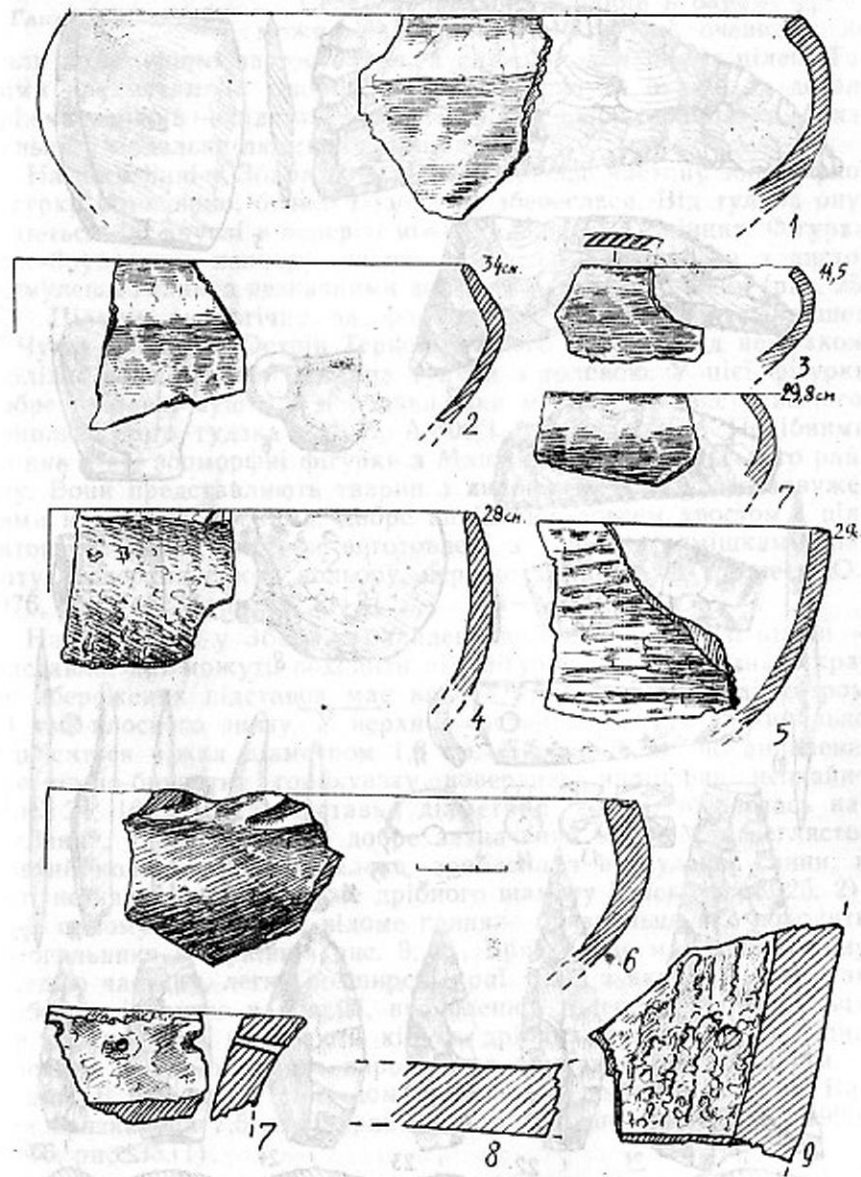

Рис. 33. с. Вікнини Великі, Збараського району Тернопільської області. Уламки
посуду висоцької культури.

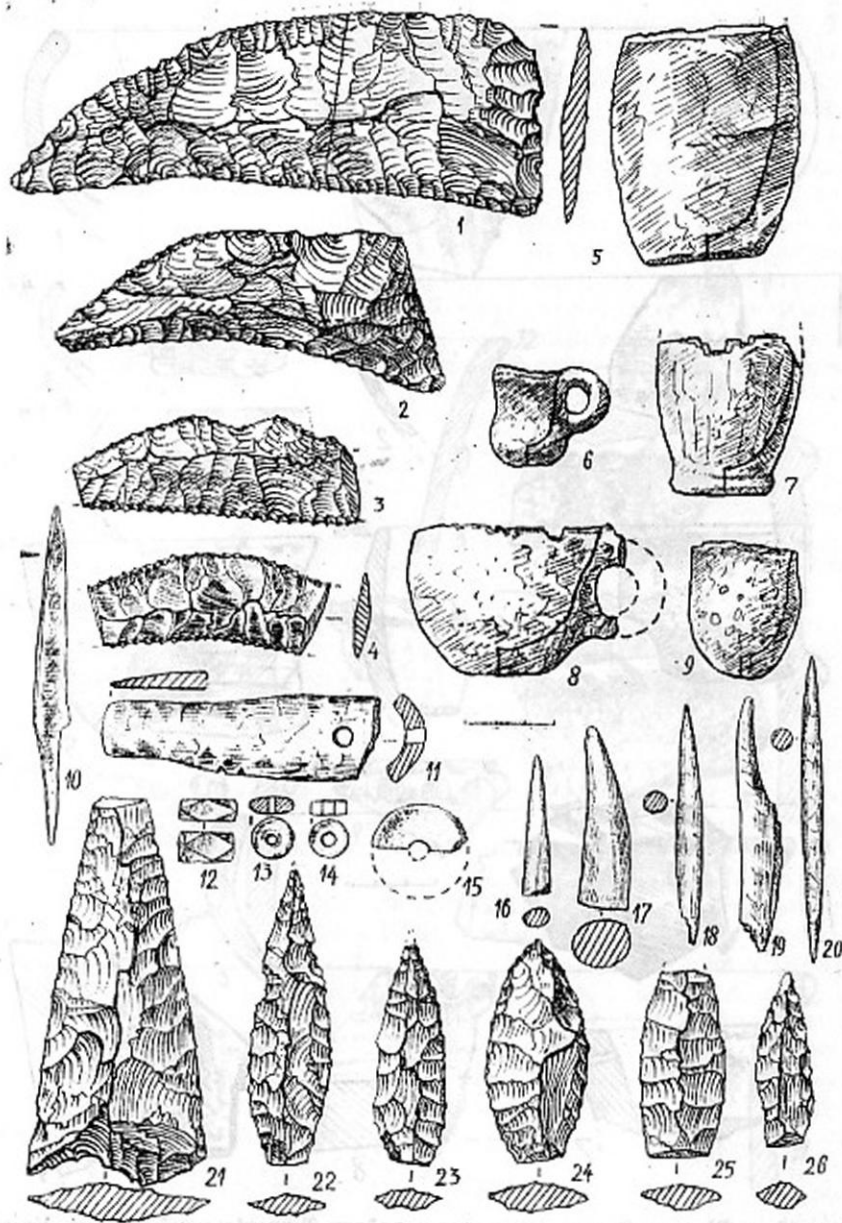

Рис. 34. с. Вікнині Великі, Збаразького району, Тернопільської області. Уламки посуду, знаряддя праці, прикрас та зброї висоцької культури.

Глиняна пластика Серед керамічних виробів в окрему групу можна виділити предмети, які, очевидно, не мали практичного застосування, а служили для інших цілей. Такими предметами є глиняні фігурки тварин та окремі їх деталі (ріжки), ніжки — підставки від фігурок пташок, кошичатка, брязкальця, і модельки людських ступнів ніг.

На поселенні у Збаражі знайдено передню частину зооморфної фігурки, ймовірно, бичка. Голова не збереглася. Від тулуба опускаються дві круглі в перерізі ніжки, заужені на кінцях. Фігурка ясно-брунатного кольору, якісно випалена, виготовлена з чисто відмудленої глини, з незначними домішками дрібного піску (рис. 25, 12). Цілком аналогічну за формою глиняну фігурку знайшов І. Чугайда біля с. Острів Тернопільського району. Від неї також уціліла лише передня частина тулуба з головою. У цієї фігурки добре виділені вушка і мордочка, яка має вигляд виступаючого, приплюснутого гудзка (ТКМ, А-800/1-7, 1006, 1007). Подібними до них є дві зооморфні фігурки з Мишківців Тернопільського району. Вони представляють тварин з видовженим тулубом, зауженими на кінцях ніжками, добре виділеним довгим хвостом і піднятою голівкою. Фігурки виготовлені з глини з домішками шамоту. Поверхня сірого кольору, нерівно заглажена (Малеєв Ю., 1976, с. 237—238, рис. 3, 2—3).

На поселенні у Збаражі знайдено дві глиняні круглі ніжки — підставки, які можуть походити від фігурок пташок. Одна з краще збережених підставок має вигляд круглого диска діаметром 4,1 см, плоского знизу. У верхній частині з центру вертикально підноситься ніжка діаметром 1,8 см. Підставка якісно випалена, має темно-брунатну горбкувату поверхню, виліплена неохайно (рис. 24, 16). Друга підставка діаметром 5,6 см, збереглась наполовину, у неї по краях добре зазначений кант. Має цеглясто-жовтий колір, якісно випалена, зроблена з відмудленої глини, в тісті незначні домішки дуже дрібного шамоту і піску (рис. 25, 2).

В одному екземплярі відоме глиняне брязкальце яке походить з могильника в Луківці (рис. 9, 1). Брязкальце має яйцеподібну середню частину, легко розширені краї, один з яких на торці має глибоке, півкругле в розрізі, вглиблення. Всередині брязкальця при струшуванні калатають кілька дрібних кульочок (?). Одна половина поверхні цього виробу має брунатний колір, друга — чорний. В глиняному тісті домішки піску і дрібного шамоту. Висота брязкальця 7,5 см, ширина 4,4 см (Крушельницька Л., 1990, с. 116, рис. 35, 1).

Цікавим є глиняний ріжок з Маркополя, відламаний, ймовірно, від великої фігурки. Ріжок від місця зламу до загостреного верхів'я має 8,0 см довжини. Він коричневий, легко пролощений, виготовлений із керамічного тіста із домішками дрібного шамоту

і піску. Ріжок має дуже гарну пластичну форму бичачого рогу. Якщо взяти до уваги, що в місці його знаходження було багато дрібнотовченої кераміки аналогічної фактури і коліщатко, то не виключено, що ріг є частиною великої фігурки бика (рис. 31, 2). З цієї ж глини виготовлене також коліщатко діаметром 4,6 см і рівно зрізаними краями товщиною 2,0 см (рис. 31, 1). Аналогічне за формою глиняне коліщатко знайдено на поселенні в Мишківцях. Діаметр коліщатка 4,0 см, товщина 2,0 см. Виготовлене з глини з домішками шамоту (Малеєв Ю., 1976, с. 235, рис. 2, 6).

Доповнює реєстр знахідок подібного типу уламок глиняної фігурки — ступні людської ноги з Маркополя. Фігурка з країв відбита, тому первісні розміри встановити важко. Теперішня висота ніжки 5 см, довжина стопи — 4 см (рис. 27, 2). Фігурка старанно виготовлена з глини з домішками дрібного шамоту і піску (Крушельницька Л., 1993, с. 220, рис. 111, 10—12, с. 225—226). Подібна глиняна моделька людської ноги знайдена нещодавно біля Кременця Тернопільської області.

Знаряддя праці Під час дослідження поселень знайдено численну колекцію знарядь праці, до якої входять глиняні прясла, глиняні «котушки», кістяні проколки, крем'яні серпи і ливарні формочки.

Прясла виготовлені з такої ж глини, як і посуд. Усі вони круглої в плані форми і овальні в перерізі. Прясла добре випалені, поверхня заглажена або підлощена. Розміри: діаметр 4,1—4,5 см, товщина 1,9—2,5 см (рис. 25, 13—14). Глиняні прясла з поселення в Мишківцях мають овальну або лінзоподібну в перерізі форму з наскрізним отвором у центрі. Поверхня нерівна, заглажена, чорного або темно-брунатного кольору, іноді з брунатними плямами. В глиняному тісті домішки шамоту. Діаметр прясел 2,6—5,4 см, товщина 1,3—2,6 см. Одне з пряслиць (?) має хрестоподібну в плані форму і наскрізний отвір у центрі. Поверхня нерівна, темно-сірого кольору. В глині домішки шамоту. Розмір сторін 3,5×2,5 см, товщина 1,6 см. Окремі круглі прясла з Мишківців виготовлені з уламків горщиків, які мають чорну зовнішню і рожеву внутрішню, поверхні (Малеєв Ю., 1976, с. 235, рис. 2, 1, 4, 8, рис. 3, 5—9, 11, с. 238).

Значно менше знайдено глиняних «котушок». Одна з них — із Збаража, має вигляд циліндрика довжиною 2,6 см, завуженого посередині, з півкруглими вглибленнями на торцях. Через центр проходить наскрізний отвір діаметром 0,3—0,4 см. «Котушка» якісно випалена, має ясно-брунатний колір, поверхня горбкувата, неохайно заглажена. В глиняному тісті домішки шамоту (рис. 25, 5). Подібна за формою глиняна котушка походить з Мишківців.

Вона також має форму циліндрика, завуженого посередині, із вигнутими торцями. В глиняному тісті домішки шамоту. Поверхня темно-брунатна, підлощена. Довжина 3,8 см, діаметр 3,4 см (Малеєв Ю., 1976, с. 235, рис. 2, 5, с. 238).

З кістяних знарядь на поселенні у Збаражі знайдено одну цілу проколку, і нижню (робочу) частину ще однієї. Обидві зроблені з розколотих трубчатих кісток тварин. Перша з них, довжиною 10,3 см, має гарно обточену і заполіровану поверхню. В нижній частині — прямокутна в перерізі, у верхній — ромбоподібна (рис. 25, 11). Кінець другої проколки дещо товстіший, теж має заполіровану робочу поверхню (рис. 25, 6). На поселенні у Вікнінах Великих Збаразького району також знайдено гарно заполіровані кістяні і рогові проколки. Одна з них із загостреними з двох сторін кінцями, має у довжину 10,0 см (рис. 34, 20). Серед кістяних знарядь маємо також гарно заполіроване кістяне лошило, виготовлене з трубчатої кістки, з просвердленим на кінці отвором для підвішування (рис. 34, 11). Ще одне знаряддя — залізний ніж черешкового типу, довжиною 11 см, має ледь потовщену спинку (рис. 34, 10).

Серед знарядь праці виділяються своєю чисельністю крем'яні серпи. Вони знайдені у Збаражі, Маркополі, Мишківцях, Вікнінах Великих, Колодному. Інтерес викликають окремі зразки крем'яних серпів з Вікнін Великих, які за формою тяжіють до т. зв. білогрудівських з широкою зрізаною п'яткою. Вони досконало опрацьовані з двох сторін ретушню, більша частина їх поверхні, зокрема з правого боку від п'ятки, — заполірована (рис. 31, 3). Типово висоцькими можна вважати два серпи з вигнутою спинкою і завуженими кінцями. Вони досконало виготовлені і мають чудово заполіровану поверхню (рис. 34, 3—4). Від одного з них відбиті кінці (рис. 34, 4). На поселенні у Збаражі знайдено 6-ть уламків крем'яних серпів. Серпи в перерізі лінзоподібної форми, зроблені з напівпрозорого кремню темно-брунатного кольору, досконало опрацьовані з двох боків ретушню, більша частина їх поверхні — заполірована (рис. 25, 18—23). Через фрагментарність важко визначити їх форму. Можемо лише ствердити, що за формою збережених частин і технікою опрацювання вони більше тяжіють до серпів висоцького типу. Два крем'яні серпи знайдено на поселенні в Мишківцях. Знаряддя майже однакового типу. Один з них має плавну вигнуту спинку, завужений кінець і видовжену нижню частину, яка вкладалась у руків'я. З усіх боків серп прецезійно опрацьований фасеточною ретушню. Лезо акуратно підретушоване у вигляді дрібнозубчатої пилючки (Малеєв Ю., 1976, с. 235, рис. 2, 7, 9). Серпи з Мишківців зроблені в кращих традиціях висоцького кременярства. Подібну форму до вищеписаних має крем'яний серп з Маркополя. Один кінець у

нього (на п'ятці) відламаний, але повторно підправлений. Лезо і завужена частина опрацьована з двох боків фасетками у вигляді пілочки з дрібними зубчиками. Серп гарно заповірований. Поліровка займає майже усю його площу, зникає лише на спинці, на куті біля відламаного кінця (рис. 31, 3).

До групи крем'яних знарядь відносно відбійники, яких у Збаражі знайдено 5-ть. Вони мають вигляд крем'яних ядрищ, діаметром 4,5—5,8 см. Усі вони асиметричні, мають нерівні грані із слідами тривалого використання. На бічних поверхнях де-не-де збереглась первісна кірка у вигляді товстого шару білої патини. Досліджувану групу доповнюють два уламки кам'яних оселків з поселення в Мишковичах. Оселки видовженої прямокутної форми із згладженими, заокругленими на кінцях гранями. Більший з них має зашліфовані, також поздовжні грані. На заокругленому кінці оселки мають просвердлений маленький отвір. Довжина краще збереженого оселка круглої в перерізі форми — 6 см, товщина 1,2 см. Ширина більшого оселка сягала 4 см (Малеєв Ю., 1976, с. 235, рис. 2, 3, 10).

До металевих знарядь праці належать бронзові ножі, кельти і долото. Бронзовий ніж з Шумлян Бережанського району Тернопільщини, довжиною 22,8 см, має довге широке лезо з обламаним кінцем, різко вигнуту спинку і подібно профільований ріжучий край. Нижня частина спинки плавно переходить у пряме коротке руків'я, довжиною 6,5 см. Останнє мало дві накладки з органічних матеріалів (кістки або дерева), які вставлялись у спеціально вироблені для цього з двох сторін руків'я плиткі виїмки, з трьома наскрізними дірками (рис. 36, 1). В цих дірках збереглись три бронзові тонкі заклепки, якими щільно припасовувались накладки (Журовський К., 1949, с. 172—173, табл. XXIX, 2).

Другий бронзовий литий ніж походить із села Лисівці, яке розташоване на межі Чортківського і Заліщицького районів Тернопільщини. Ніж має плавно вигнуте в середній частині лезо з потовщеною спинкою, яка рівно переходить у коротке вузьке руків'я. Кінчик леза обламаний. Ріжуча частина, починаючи від руків'я, різко опущена донизу. Збережена довжина ножа приблизно 25,5 см, ширина леза до 4,5 см. Спинка в середній частині зверху орнаментована дрібними групами насічок. Інакший орнамент — у вигляді стрічки малесеньких крапочок і гірляндоподібних дуг під ними, покриває верхній край леза під спинкою (рис. 36, 2). З двох сторін руків'я має виїмки для органічних накладок, які скріплювались за допомогою трьох заклепок. (Крушельницька Л., Малеєв Ю., 1990, с. 129, рис. 43, 1).

Бронзовий кельт з Хоросткова Гусятинського району Тернопільської області представляє тип кельтів з так званим дзюболоподібним носиком. Кельт овальний в перерізі, з нешироким дуго-

подібним лезом, легко прогнутим краєм втулки і високим дзюболоподібним носиком. З протилежного (від носка) краю втулки на реберце опускається невелике, чотиригранне в перерізі, петельчасте вушко з незначним розширенням в нижній частині (рис. 36, 6). На місці шва кельт має виразне реберце, а з двох сторін — чітко зазначені грані. Довжина кельта від втулки до леза 11 см, ширина леза 4,5 (Журовський К., 1949, с. 157, табл. V, 3).

Із згаданого вже Хоросткова на Гусятинщині походить також бронзове долото, висотою 8,0 см. Долото має вигляд круглої високої штапки, яка у верхній частині розширюється і створює пустотілу втулку, в яку вставлялась дерев'яна закладка (рис. 38, 1). Нижня частина — сплющена, має півкруглої форми ріжучу кромку, шириною 1,5 см (Журовський К., 1949, с. 157, табл. XV, 6).

Ще один бронзовий кельт походить із с. Товстолуг Тернопільського району. Цей кельт також належить до типу виробів з дзюболоподібним носиком, але до дуже рідкісної — орнаментальної відмінності останніх. Кельт має менш струнку, у порівнянні з попереднім, форму, гірше збережений, відбите вушко, носик і понівечене лезо. Кельт овальний в перерізі, з нешироким лезом, прогнутим краєм втулки і дзюболоподібним носиком. Під краєм втулки прикрашений двома випуклими пасками (рис. 36, 7). Такі самі паски бачимо і з двох сторін граней під реберцями. Збережена довжина кельта 9,0 см (Кіркор А., 1878, 11, с. 17; Януш Б., 1918, с. 233; Журовський К., 1949, с. 173, табл. VI, 1).

Цікавими предметами, які засвідчують виробництво металевих знарядь праці безпосередньо на місці, є кам'яні ливарні форми з Мишківцеь Тернопільського району, вперше опубліковані Ю. Малеєвим.

Знайдено чотири форми. Перша з них, яка слугувала для відливання кельта, виготовлена з плиткі сірого пісковика, товщиною 2,8 см (рис. 35, 1). На лицевій стороні вирізаний негатив кельта з ледь розширеним лезом і вушком, розміщеним на рівні країв втулки. Втулка в розрізі шестигранна. Друга ливарна форма призначена для відливання кельта і продовжуваного предмету круглої в перерізі форми. Робоча поверхня форми — рівна, зовнішня — груба, неопрацьована. На рівній поверхні плиткі вирізаний негатив шестигранного в розрізі кельта, з розширеним дугоподібним лезом, вгнутими боками, півкруглим вирізом країв втулки і чотиригранним в перерізі вушком. Зверху від краю втулки вирізана поздовжня канавка для закладання конуса, який утворював пустотілий канал втулки кельта. Поряд з останнім, вирізаний негатив круглого в перерізі, видовженого предмету, діаметром 0,5 см, який нагадує стержень шпильки (подібної форми і розмірів бронзова шпилька входить в колекцію предметів з Мишківцеь). Поверхня негативів темного кольору внаслідок дії

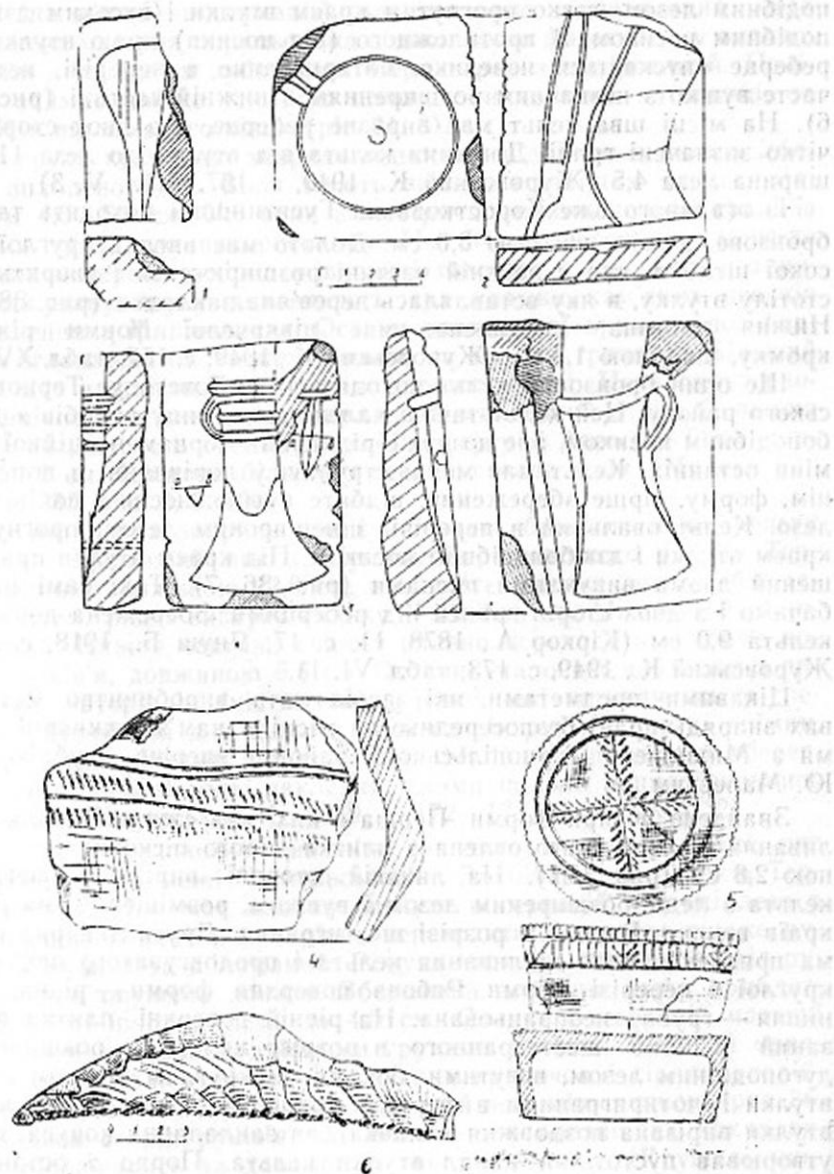

Рис. 35. с. Мишковичі, Тернопільського району. Ливарні матриці, кераміка та крем'яний серп з поселення ранньозалізного віку (за Ю. Малеевим, 1976).

високої температури під час відливання (рис. 35,4). Третя форма служила для відливки кельта і ще одного предмета лавролистної в плані форми і ромбоподібного в перерізі. Форма виготовлена на плитці сірого дрібнозернистого пісковику, розміром $7,0 \times 10,5$ см, товщиною 2,7 см. З протилежних довгих сторін на бочках форми пропиляні по два пази для точного припасування і щільного скріплення з другою створкою форми. В центральній частині матриці вирізаний негатив овального в перерізі кельта з широким заокругленим лезом, рівними боками, рівно зрізаним потовщеним краєм втулки і невеликим чотирикутним в перерізі вушком. Над втул-

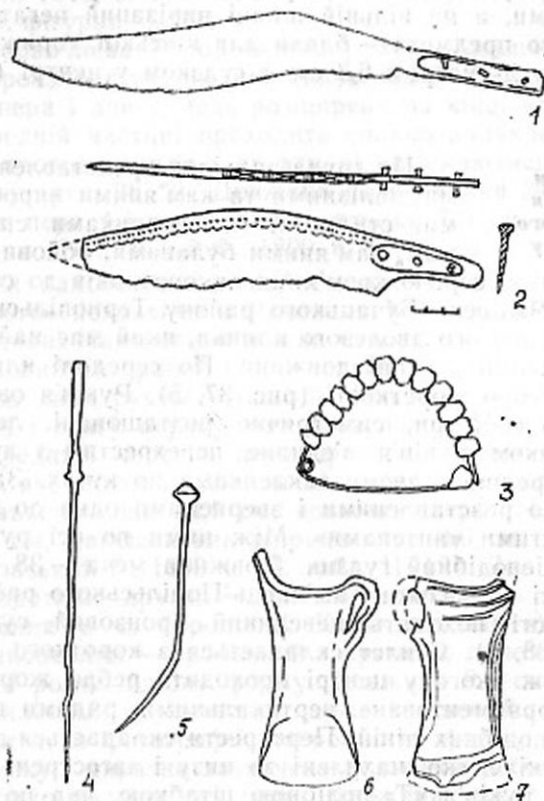

Рис. 36. Випадкові знахідки висоцької культури із Західного Поділля (1—Шумляни, Бережанського району, 2—Лисівці, Чортківського району, 3—Половці, Чортківського району, 4—5—Половці, Чортківського району, 6—Хоростків, Гусятинського району, 7—Товстолуг, Тернопільського району).

кою вирізана поздовжня канавка для закладки конуса. Робоча поверхня формочки потемніла в процесі використання (рис. 35, 3). Остання пісковикова матриця має підпрямокутну форму, протилежні кінці відламані. На одній із сторін вирізаний негатив серпа і ножа. Серп широкий, вигнутий в середній частині. Стан формочки не дає можливості визначити тип серпа. Поряд з ним вирізаний негатив предмета, який своїми обрисами нагадує ніж або бритву, з коротким черенком руків'я. Лезо рівне, спинка плавно вигнута. Після того, як формочка була розбита, її торці були рівно зрізані і зашліфовані, на одному вузькому боці пропиляні сім пазів для правильного припасування і скріплення з другою створюючою форми, а на вільній площі вирізаний негатив для відливання нового предмета — бляхи для кінської упряжі, у вигляді плоского диску діаметром 6,3 см, з гудзком у центрі (рис. 35, 2).

**Предмети
озброєння
і захисного
обладунку**

Ця група знахідок представлена бронзовими, залізними та кам'яними виробами: мечами, стилетом, наконечниками списів, шоломом, кам'яними булавами, бойовими кам'яними молотками та серією крем'яних наконечників до стріл.

Меч із с. Язлівець Бучацького району Тернопільської області складається з довгого дволезого клинка, який має найбільше розширення в нижній третині довжини. По середині клинка проходить опукле ребро жорсткості (рис. 37, 5). Руків'я овальне в перерізі, має на собі три, симетрично розташовані, ледь випуклі паски. З клинком руків'я з'єднане перехрестям з дугоподібним вирізом по середині і двома заклепками по кутах. Завершується руків'я широко розставленими і зверненими одна до одної, рогоподібно загнутими «антенами». Між ними по осі руків'я розміщений трапецієподібний гудзик. Довжина меча — 38 см.

Із с. Руські Фільварки Кам'янець-Подільського району Хмельницької області походить невеликий бронзовий суцільнолитий стилет (рис. 38, 3). Стиллет складається з короткого дволезого клинка, вздовж якого у центрі проходить ребро жорсткості. Руків'я пряме, орнаментоване вертикальними рядами густо розташованих дугоподібних ліній. Перехрестя складається з двох вузьких рамен, які легко нахилені до низу і загострені на кінцях. Завершується руків'я «Т»-подібною штабкою, яка по ширині дорівнює перехрестю. Довжина стилету — 24,7 см, довжина руків'я — 9,4 см, товщина клинка під руків'ям — 2,6 см (Сулімірський Т., 1936, с. 102, табл. IX, 1).

Меч із с. Заложець Підгаєцького району Тернопільської області, теж — суцільнолитий, має язичкоподібне руків'я і дволезий широкий клинок. Клинок легко розширений в нижній третині ви-

соти, понад край орнаментований трьома вглибленими пасками, які з'єднуються між собою внизу леза. Перехрестя — ромбоподібне, на краях має продовгуваті жолобки з наскрізними отворами. Руків'я складається з двох паралельно розміщених реберць, між якими існує поздовжній наскрізний отвір. Вгорі реберця з'єднані перемичкою з потоншеними і відігнутими назовні кінчиками (рис. 37, 1). Довжина меча близько 62,5 см. (Меч не входив до складу відомого Заложецького скарбу, про що свідчить музейний каталог, цитований К. Журовським. Відомість про ще два бронзові мечі з Заложець подає Б. Януш 1918, с. 89—90, № 96; Журовський К., 1949, с. 174—175, табл. XXXII, 4; Подковіньська С., 1933, с. 159, фігурка — 49).

Із с. Карабчинева Городоцького району Хмельницької області походить бронзовий наконечник списа. Наконечник має лавролистну форму пера і довгу, ледь розширену на кінці втулку. Поздовж пера в середній частині проходить сильно випукле ребро жорсткості, яке продовжується і на втулці, опускаючись майже до самого її низу (рис. 38, 2). Довжина наконечника 24,3 см, найбільша ширина пера 4,4 см, довжина втулки 7,9 см, діаметр отвору втулки 2,3 см (Пуляський Ф., 1899, с. 8, рис. 3).

Ще один наконечник списа, але вже — залізний, походить із «скринькового» поховання в Раковому Куті Гусятинського району Тернопільщини. Наконечник лежав між долонями покійника, який був покладений на правий бік, з сильно підігнутими ногами і піднесеними до лица руками (рис. 5). Наконечник має лавролистну форму пера і довгу втулку, яка поступово розширюється донизу. Вздовж середньої частини пера проходить слабо випукле ребро жорсткості, яке внизу, не доходячи до втулки, зникає (рис. 39, 13). Довжина наконечника 24,0 см, довжина пера 14,5 см, довжина втулки 9,5 см, максимальна ширина пера 4,0 см, діаметр втулки 3,0 см (Осовський Г., 1899, с. 34, табл. II, 12). Два наконечника — один для дротика, другий — для списа, походять із «скринькового» поховання в с. Городниці Копичинецькій на Гусятинщині. Перший наконечник, — зроблений з кременю попеліястого кольору, має в плані ромбоподібну форму. Довжина 9,2 см. Другий наконечник — залізний, втульчастий, дуже знищений. Мав, наскільки можна судити по фотографії, лавролистну форму пера, довгу пустотілу втулку і виразно зазначене рельєфом реберце жорсткості, яке проходило вздовж осі пера. Довжина наконечника 27,0 см (Сулімірський Т., 1936, с. 78, табл. IX, 3).

В досліджуваному контексті дуже цікавою і важливою в плані хронології, видається знахідка двох наконечників списів — бронзового і залізного, на поселенні ранньозалізного часу в с. Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області (розкопки О. Ситника 1991 р.). Наконечники лежали у спеціально викопаній

плиткій ямці і зверху були прикриті кам'яною плиткою. Перший наконечник — бронзовий, має коротковтульчасте вістря, яке нагадує форму пера. Втулка — конусоподібна, проходить до верху, поступово потоншуючись, через усю середню частину пера. На пері втулка з двох сторін має випуклі тонкі реберця. Подібне реберце сперізує боки втулки на межі з пером. На нижньому краю втулки — наскрізний отвір (ТКМ, А—757). Довжина наконечника —

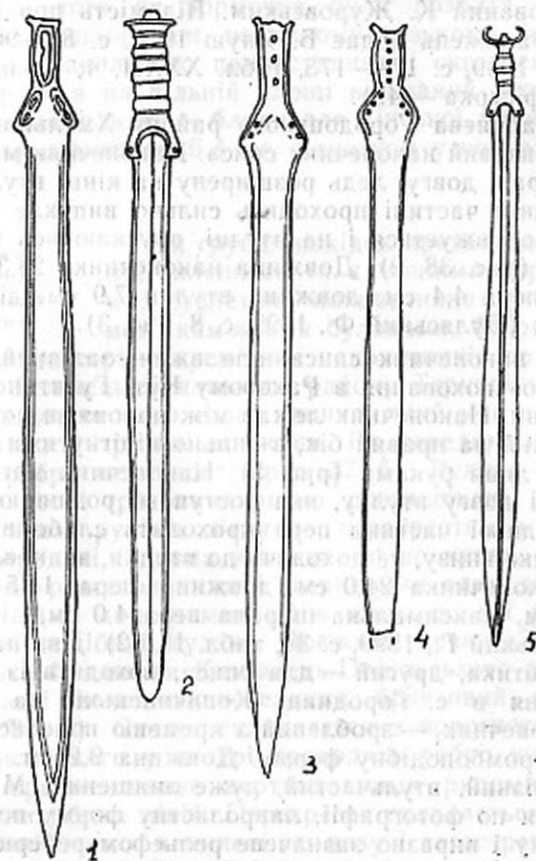

Рис. 37. Бронзові мечі з території поширення висоцької культури (1—4) та голіградської групи фракійського гальштату (5) (1—Заложці, Підгаєцького району, 2—Завалів, Підгаєцького району, 3—Завадинці, Городоцького району, 4—Бурканів, Підгаєцького району, 5—Язлівець, Буцацького району).

9,8 см, ширина пера — 3,0 см. Другий — залізний наконечник, зберігся погано. Втрачений кінець вістря і нижня частина. Вістря широке, завужене до верху, плавно переходить у верхню частину черенка (або втулки, якщо вона була довгою). В середній частині пера слабо помітні сліди випуклого реберця жорсткості (ТКМ-А-759). Збережена довжина наконечника — 11,3 см (Бандрівський М., Ситник О., 1994).

Серед предметів зброярського мистецтва, які знайдені на Західному Поділлі, винятково пишним, ба, навіть — екзотичним, як для наших земель, є бронзовий шолом, знайдений у 1880-их роках поблизу с. Кремінна на Проскурівщині (сучасний Городоцький район Хмельницької області). Шолом зроблений з двох міцних бронзових блях, склепаних у вигляді конічної шапки (рис. 41, 1). У верхній частині шолома розміщений широкий гребінь, який прикриває місце з'єднань. Гребінь, який не тільки прикрашав виріб, але й укріплював його при ударі, має ряди бронзових круглих заклепок, по 12-ть з кожного боку. Такі ж випуклі заклепки покривають у два ряди нижню частину шолома, по 24-ри з кожного боку. З обох сторін нижче гребеня виступають по три пустотілі трубочки, розміщені одна над одною, які призначались, можливо, для вкладання у них пір'їн або інших прикрас. Нижні краї шолома відігнуті назовні у вигляді полоси, шириною 0,7 см. Над нею пробитий ряд наскрізних отворів для прикріплення шкіряної підкладки всередині шолома, яка охороняла голову при ударі. В середній частині шолома по краям пробито по три більших отвори з кожного боку, які служили для під'язування шкіряного ремня під підборіддям (Махх М., 1889, табл. 69, фігура 10; Коутіл Л., 1927, с. 1—4, фігура 2; Шлянкувана А., 1938, с. 296—299, фігура — 2; Фрідріх-Вільгельм фон Газе., 1988, с. 203, — шолом з Кремінної тут помилково названий «шолом із Завадинців із Західної України»).

До предметів озброєння, зроблених з каменю, належать булави і бойові молотки. На поселенні в Мишківцях Тернопільського району знайдено дві кам'яні булави. Перша з них виготовлена з сірого пісковика, в плані має круглу форму, в перерізі — трапецієподібну, в центрі — наскрізний конічний отвір. Діаметр булави 8,6 см, товщина 3,8 см, діаметр отвору — 1,7 см (Малеєв Ю., 1976, с. 235, рис. 2, 11, с. 236). Друга булава в плані кругла, в перерізі — біконічної форми, торці рівно зрізані і зашліфовані (рис. 42, 6). Діаметр булави — 8,5 см, товщина — 6,8 см, діаметр наміченого отвору — 2,3 см (Крушельницька Л., 1985, с. 57, рис. 19, 6). Ще одна заготовка на кам'яну булаву походить з Вікни Великих Збаразького району. Булава бочкоподібної форми із зрізаними і легко заокругленими на краях торцями. Діаметр — 7,4 см, товщина — 5,8 см. По центру ледь намічене свердлом кільцеподібне

заглиблення під отвір. Твердість кристаломісткої породи однак перешкодила його закінчити. Знаємо ще одну кам'яну булаву з поховання № 121-А на могильнику біля с. Висоцьке на Бродівщині. Булава лежала на грудях покійника, який був покладений на лівий бік, головою на південь, з підігнутими в колінах ногами (рис. 42, 5). Булава майже круглої форми шириною 6,8 см. (Сулмірський Т., 1931, с. 50, 190, табл. XXIV, 13).

Кам'яні бойові молотки знайдені на ряді могильників висоцької культури, розташованих на межі Західного Поділля і Розточчя. Один з них — на могильнику в с. Лугове (кол. Чехи) у «скриньковому» похованні № 29. Під плитами склепіння на глибині 0,43 м лежав покійник. Обабіч нього знаходились глиняні посудинки, крем'яний серп, залізний ніж, а на грудях — залізний орнаментований гудзик. Біля черепа померлого лежав кам'яний молоток циліндричної форми (рис. 42, 3). Торці у молотка рівно зрізані, на торцевих гранях — заокруглені, по центру просвердлений наскрізний отвір (Шараневич І., 1900, с. 20; Сулімський Т., 1931, с. 66).

На вищезгаданому могильнику в Луговому було знайдено ще один кам'яний молоток, в похованні № 49. Покійник лежав головою на південь. В ногах похованого знаходився діоритовий молоток ромбоподібної форми, із рівно зрізаними торцями і біконічним розширенням в місці наскрізного отвору (рис. 42, 4). Довжина молотка — 9,5 см, максимальна ширина — 5,0 см (Грушевський М., 1899, с. 10; Сулімський Т., 1931, с. 68, 191, табл. XXVII, 27).

Ще один молоток знайдено на могильнику в с. Висоцьке, в похованні № 105. На глибині 0,65 м поруч лежало два скелети — чоловіка і жінки, орієнтовані головами на південь — південний-схід. Серед численних речей, які супроводжували похованих, виділяється кам'яний молоток, який лежав окремо від інших біля лівого коліна чоловічого скелету. Молоток був покладений в той спосіб, що його кий лежав вздовж тулуба, звернений кінцем до голови (рис. 42, 2). Молоток циліндричної форми з рівно стесаними торцями, по середині має наскрізний отвір. Довжина молотка — 9,0 см (Сулмірський Т., 1931, с. 45—46, 184, табл. IX, 1).

Один з найкращих зразків кам'яних молотків походить з могильника висоцької культури в м. Золочеві. Молоток знайдений в похованні № 27. Покійник — особа старшого віку, лежав на спині у витягнутому положенні, головою на південний-захід. Ліва рука зігнута у лікті, покладена долонею нижче правого ліктя. Права рука теж зігнута, покладена долонею на праве плече. Ноги випрямлені. Впоперек грудей лежала бронзова шпилька, за головою — глиняний кубок, миска, і нижня частина ще однієї посудини. Поміж цими речами лежав кам'яний молоток. Останній —

циліндричної форми, з ледь завуженими кінцями і рівно зрізаними торцями. У центрі просвердлений наскрізний отвір, конусовидної в розрізі форми. Виготовлений з вапняку (?). Одна половина зовнішньої поверхні — гладка, має ясно-сірий колір. Друга — шорстка, уся покрита дрібнесенькими ямочками, які утворилися внаслідок вивітрювання (?). Такого ж самого гатунку ерозія покриває внутрішні стінки висвердленого отвору (рис. 42, 1). Довжина молотка — 10,5 см, максимальний діаметр — 4,5 см, діаметр торців 3,5—3,7 см, діаметр наскрізного отвору вгору — 1,7 см, вгорі — 2,0 см (Крушельницька Л., 1976, с. 54, рис. 2Г; 30).

За межами поширення висоцької культури подібної форми кам'яний молоток знаємо з Городниці Городенківського району Івано-Франківської області. Молоток має циліндричну форму і рівно зрізані торці. У центрі просвердлений наскрізний отвір (рис. 16, 3). Довжина молотка 12,0 см, ширина в середній частині — 4,3 см, на торцях — 3,4 см (Крушельницька Л., Малеев Ю., 1990, с. 127, рис. 41, 25).

Звершують реєстр нині відомих предметів озброєння крем'яні наконечники стріл. З культурного шару поселення у Збаражці походить крем'яний наконечник стріли довжиною 2,7 см, шириною 1,2 см (рис. 25, 10). Зроблений на відщепі напівпрозорого крем'яно-сіро-брунатного кольору. Має видовжене перо, з прямими низько опущеними «жальцями», між якими старанно вироблений короткий черенок. З обох сторін по краях, і в горішній частині, наконечник опрацьований дрібною ретушю. Такою ж ретушю покриті закраїнки по обидва боки черенка між «жальцями». Неопрацьованою є лише середина в нижній половині пера. Цілоком подібний наконечник стріли походить з поселення у Вікнинах Великих Збаразького району (ТКМ, ф. а.). Він зроблений на тонкій крем'яній пластинці, має так само, як і попередній, видовжене перо, прямі опущені донизу «жальця», між якими прецизійно вироблений короткий черенок. Ретуш покриває усю поверхню наконечника. Вістря на кінчику обламане. Збережена довжина наконечника 2,9 см, максимальна ширина — 1,8 см (Крушельницька Л., 1985, с. 114, рис. 35, 14).

Відмінну форму має маленький крем'яний наконечник стріли з поселення в Колодному Збаразького району. Наконечник має перо трикутної видовженої форми з прямою основою. Виготовлений з тонкої пластинки, з країв акуратно відретушований. Довжина стрілки 2,0 см, ширина при основі 0,8 см.

**Прикраси
і предмети
туалету**

Нашийні гривни. Відомі з двох могильників. Гривна з поховання № 3 в Раковому Куті має вигляд розіткненої бронзової тасьми. Середня частина — звинута навколо своєї осі. Кінці гривни розплескані у вигляді тонких бляшок, кінчики яких закручені у трубочку. Діаметр гривни 12,5 см, товщина середньої (закрученої) частини в перерізі 0,3 см, а ширина бляшок на кінцях нашійника до 0,8 см (Осовський Г. 1891, с. 33).

Друга подібна гривна походить з одиночного поховання у Глибочку Великим Тернопільського району. Як і попередня, має вигляд бронзової тасьми, яка скручена у кільканадцять витків навколо своєї осі в середній частині. Кінці гривни розклепані і мають вигляд тоненьких продовгуватих бляшок, які закручені на кінчиках у трубочку (рис. 44, 1). Діаметр гривни 16,0 см, товщина тасьми в середній частині 0,7 см (Кірко А., т. III, с. 44—45, т. VI, с. 22; Сулімірський Т., 1931, с. 100, табл. XXVII, 1).

З Лошнева Тербовлянського району походить випадкова знахідка нашійної бронзової тасьми, діаметром 11,2 см. Остання мала вигляд бронзової тасьми скрученої навколо своєї осі в середній частині, кінці завинуті у вушка (Сулімірський Т., 1931, с. 103).

Шпильки і фібули. З поховання № 2 в Раковому Куті походять дві бронзові шпильки. Останні зроблені з міцного, чотиригранного в перерізі, бронзового дроту. Стержень прямий, голівка — у вигляді круглого спірального щитка (рис. 39, 1, 3). Більша шпилька має щиток, діаметром до 5,0 см і 7 повних завитків, менша, довжиною 16,0 см, має щиток, діаметром 4,0 см і лише 5 завитків (Осовський Г., 1891, с. 30).

Подібна за формою шпилька — з прямим стержнем і голівкою у вигляді спірального щитка, походить із «скринькового» поховання на могильнику в Луківці. Ця шпилька, як і попередні, зроблена з чотиригранного в перерізі бронзового дроту (за інформацією Л. Крушельницької).

Ще одна шпилька аналогічної схеми, відома з поселення у Вікних Великих Збарзького району (рис. 11, 3). Шпилька має довгий, прямий, завужений на кінці стержень і голівку у вигляді спірального чотиризавиткового щитка (Цинкаловський О., 1961, с. 101, № 30, табл. XII, 12).

Оригінальну прикрасу творили дві бронзові шпильки з поховання у Глибочку Великим. Перша шпилька, довжиною 23,0 см, мала голівку у вигляді спірального семизавиткового щитка, діаметром 8,0 см. В центрі щитка знаходилась виїмка-паз, в яку був вставлений бронзовий гудз, довжиною 1,6 см. З одного боку мав випуклу округлу голівку, діаметром 1,2 см з другого — наскрізний отвір (рис. 44, 4). Власне, через цей отвір у гудзі першої шпильки була просунута друга шпилька (рис. 44,3). Остання мала вигляд

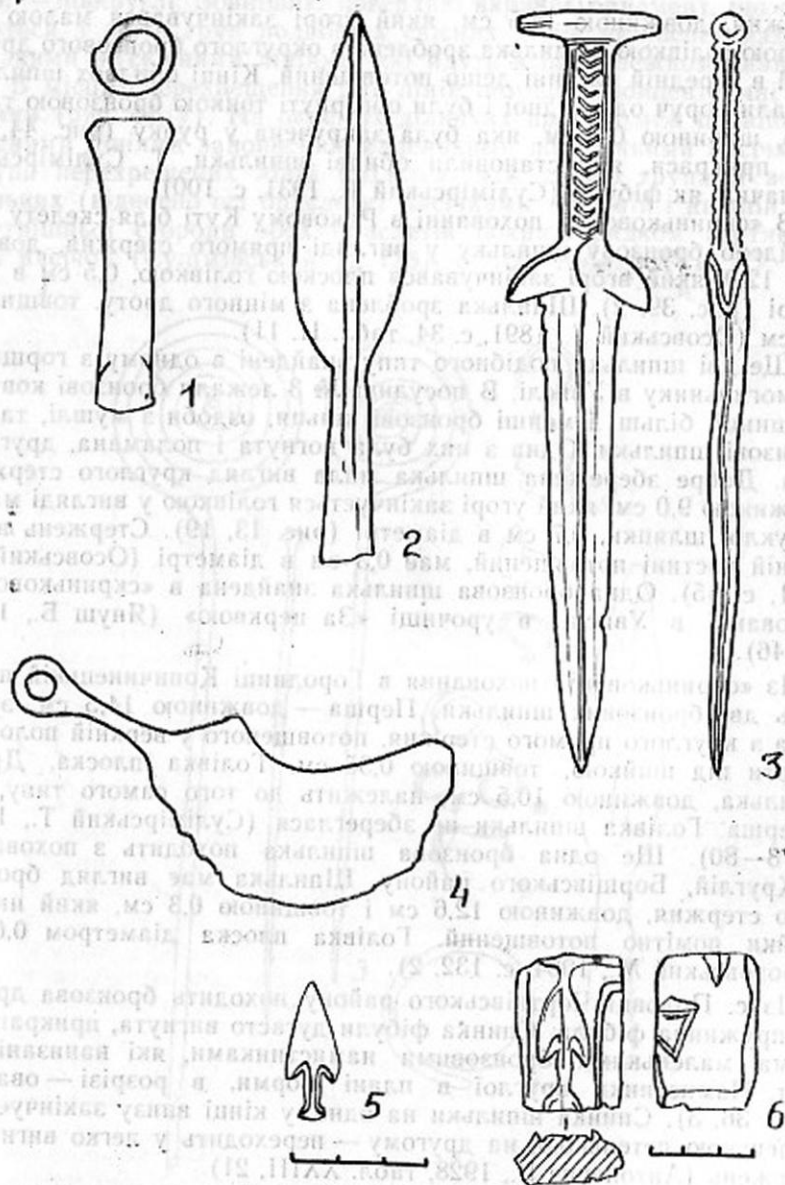

Рис. 38. Бронзові різночасові предмети висоцької культури Західного Поділля і аналогії до них (1 — Хоростків, Гусятинського району, 2 — Карабнів, Городецького району, 3 — Фільварки-Руські, Кам'янець-Подільського району, 4 — Лошнів, Тербовлянського району, 5 — Гончарівка, Золочівського району, 6 — Слобідка, Одеської області).

стержня, довжиною 14,5 см, який угорі закінчувався малою випуклою голівкою. Шпилька зроблена з округлого бронзового дроту, який в середній частині дещо потовщений. Кінці обидвох шпильок лежали поруч одна одній і були обгорнуті тонкою бронзовою тасьмою, шириною 0,7 см, яка була закручена у рурку (рис. 44, 5). Тип прикраси, яку становили обидві шпильки, Т. Сулімірський визначив, як фібулу (Сулімірський Т., 1931, с. 100).

В «скриньковому» похованні в Раковому Куті біля скелету № 3 знайдено бронзову шпильку у вигляді прямого стержня, довжиною 12,0, який вгорі закінчувався плоскою голівкою, 0,5 см в діаметрі (рис. 39, 2). Шпилька зроблена з міцного дроту, товщиною 0,3 см (Осовський Г., 1891, с. 34, табл. II, 11).

Ще дві шпильки подібного типу знайдені в одному з горщиків на могильнику в Увислі. В посудині № 3 лежали бронзові ковтки-заушниці, більші і менші бронзові кільця, оздоби з мушлі, та дві бронзові шпильки. Одна з них була погнута і поламана, друга — ціла. Добре збережена шпилька мала вигляд круглого стержня, довжиною 9,0 см, який угорі закінчується голівкою у вигляді малої випуклої шляпки, 0,7 см в діаметрі (рис. 13, 19). Стержень в середній частині потовщений, має 0,3 см в діаметрі (Осовський Г., 1891, с. 45). Одна бронзова шпилька знайдена в «скриньковому» похованні в Увислі, в урочищі «За церквою» (Януш Б., 1918, с. 146).

Із «скринькового» поховання в Городниці Копичинської походять дві бронзові шпильки. Перша — довжиною 14,5 см, зроблена з круглого прямого стержня, потовщеного у верхній половині висоти під шийкою, товщиною 0,35 см. Голівка плоска. Друга шпилька, довжиною 10,5 см, належить до того самого типу, що і перша. Голівка шпильки не збереглася (Сулімірський Т., 1936, с. 78—80). Ще одна бронзова шпилька походить з поховання в Круглій, Борщівського району. Шпилька має вигляд бронзового стержня, довжиною 12,6 см і товщиною 0,3 см, який нижче шийки помітно потовщений. Голівка плоска діаметром 0,6 см (Гроховський М., 1904, с. 132, 2).

Із с. Половці Чортківського району походить бронзова дряна на пружинна фібула. Спинка фібули дугасто вигнута, прикрашена 13-ма маленькими бронзовими намистинками, які нанизані на дріт. Намистинки круглої в плані форми, в розрізі — овальні (рис. 36, 3). Спинка шпильки на одному кінці внизу закінчується маленькою петелькою, на другому — переходить у легко вигнутий стержень (Антоневич В., 1928, табл. XXIII, 21).

Браслети. З поховання у Глибочку Великому походять два бронзові однакові браслети. Браслети мають вигляд кільця, діаметром 7,0 см, кінці заужені, заходять один за другий і легко відігнуті назовні. З внутрішньої сторони браслети плоскі, з зовніш-

ньої — півкруглі. Зовнішню поверхню вкриває орнамент, що складається з п'яти груп подвійних скісних ліній, які перетинаються з такими ж скісними лініями, які йдуть в протилежному напрямку. В місцях перехрещення цих ліній поміщені концентричні кружечки (рис. 44, 7). На окремих ділянках простір між подвійними скісними лініями заповнений маленькими поперечними насічками. Групи перехрещених ліній розділені між собою групами вертикальних (відносно осі браслету) насічками. Верхній і нижній краї внутрішньої сторони обох браслетів покриті рядком вертикальних насічок (Сулімірський Т., 1931, с. 100, табл. XXVII, 7).

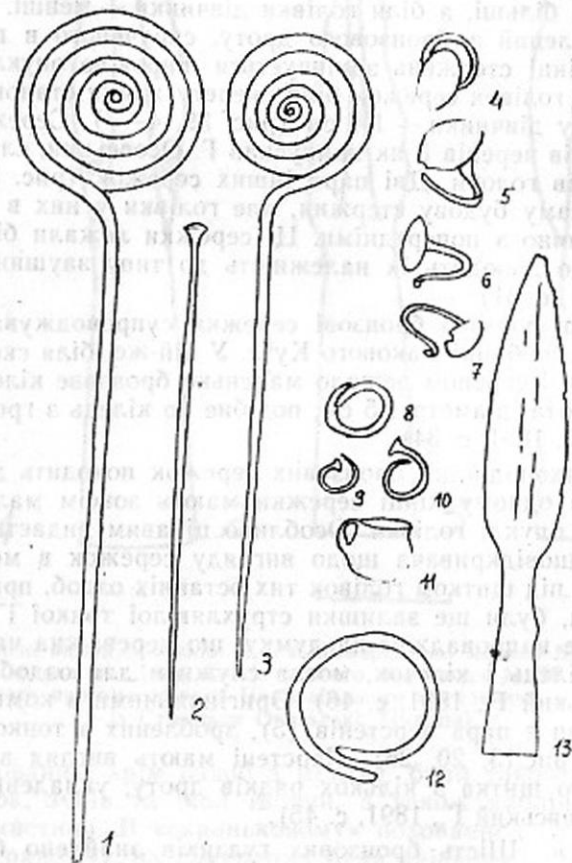

Рис. 39. с. Раків Кут, Гусятинського району. Інвентар скринькового поховання № 2 (за Г. Осовським, 1891).

Кілька бронзових дротяних браслетів походить з могильника в Луківці. Браслети скручені в кілька рядів, кінці завинуті у невеликі спіральки (за інформацією Л. Крушельницької). Невелике бронзове кільце відоме з поховання № 2 у Раковому Куті. Кільце, діаметром 3,7 см, входило до оздоб, які прикрашали дівчинку (Осовський Г., 1891, с. 31, табл. II, 9).

Цвяхоподібні сережки (ковтки, заушниці). Відомі з поховань в Раковому Куті та Увислі. В гробниці № 2 Ракового Кута, у якій було поховано дві особи: жінка і маленька дівчинка, знайдено чотири пари сережок. Останні між собою дуже подібні і різняться лише тим, що біля голови дорослої жінки сережки були більші, а біля голівки дівчинки — менші. Стержень сережок зроблений з бронзового дроту, скрученого в пів-оберта. На одному кінці стержень закінчується широкою опуклою голівкою. Діаметр голівок сережок біля скелету жінки становив 1,8 см, а біля скелету дівчинки — 1,4 см (рис. 39, 4—7). Сережки лежали з обох боків черепів і, як припускав Г. Осовський, служили для прикрас строїв голови. Дві пари інших сережок (рис. 39, 9—10) мають таку саму будову стержня, але голівки у них в 3—4 рази менші, порівняно з попередніми. Ці сережки лежали біля скронь похованих, що доводить їх належність до типу заушниць (Осовський Г., 1891, с. 31).

Подібні за формою бронзові сережки супроводжували також скелет № 3 в гробниці Ракового Кута. У ній-же, біля скелету № 4, між долонями і черепом лежало маленьке бронзове кілечко, скручене у півоберта, діаметр 1,5 см, подібне до кілечок з гробниці № 2 (Осовський Г., 1891, с. 34).

Низка цвяхоподібних бронзових сережок походить з поховань в Увислі. На одному кінці сережки мають зовсім маленькі, або дуже великі, опуклі голівки. Особливо цікавим видається спостереження першовідкривача щодо вигляду сережок в момент знаходження: «...під щитком голівок тих останніх оздоб, при вийманні їх з горщика, були ще залишки струхлявілої тонкої і делікатної тканини, а це напроваджує на думку, що переважна частина всіх тих оздоб, кілечок і кілечок, могла служити для оздоблення тканин» (Осовський Г., 1891, с. 46). Оригінальними в комплексі прикрас з Увислі є пара перстенів (5), зроблених з тонкого бронзового дроту (рис. 13, 20, 26). Перстені мають вигляд вигнутого у дугу плоского щитка з кількох рядків дроту, укладених по типу меандра (Осовський Г., 1891, с. 45).

Гудзики. Шість бронзових гудзиків знайдено біля покійника в Глибочку Великім. Гудзики мають вигляд випуклого, круглого, неорнаментованого, тонкого щитка. З внутрішньої сторони в центрі розміщене маленьке вушко для пришивання (рис. 44, 6). Діаметр гудзиків 3,0 см (Сулімірський Т., 1931, с. 100—101,

табл. XXVII, 6). В одному екземплярі відомий залізний гудзик із «скринькового» поховання № 29-А на могильнику в с. Лугове. Гудзик має круглу в плані форму, в перерізі — півсферичну, з маленьким конічним виступом у центрі. З зовнішнього боку гудзик орнаментований низкою насічок (Сулімірський Т., 1931, с. 66, табл. XXV, 26).

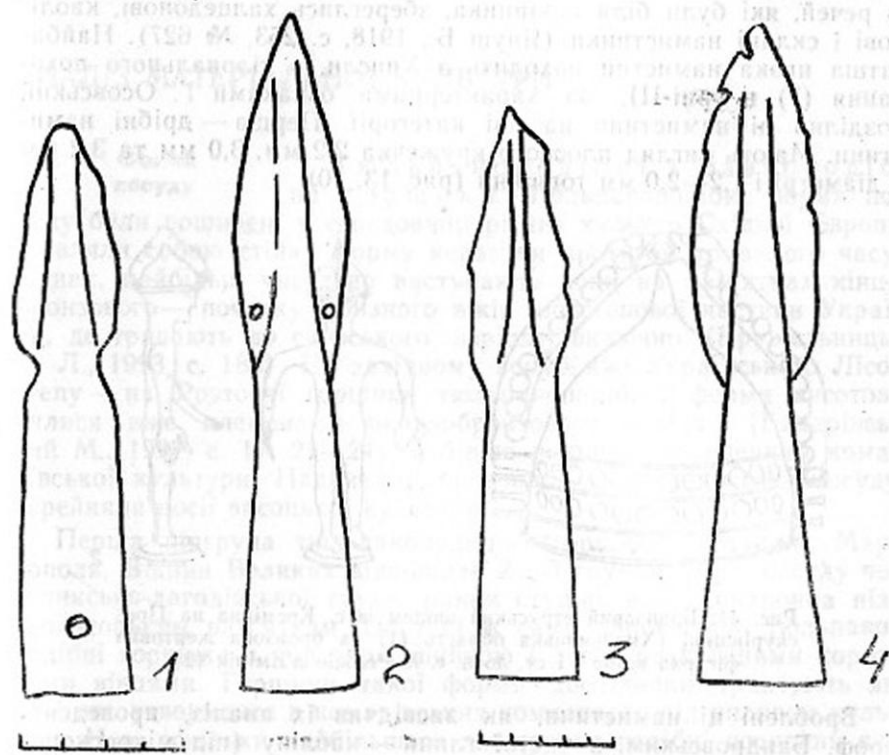

Рис. 40. Залізні вістря дротиків (1 — з кімерійської могили № 10 кургану 58/26 біля Саркела на Дону, 2 — із парного поховання № 75 у Висоцьку, 3 — із старшого протомеотського Николаївського могильника в Адигей, 4 — із Стжелци Опольські, Польща).

При похованих, крім оздоб з металу, були також прикраси з мушлі, кісток, зубів та ікол тварин, а також каолінові, пастові і скляні намистини. В «скриньковому» похованні с. Увисла (урочище «За церквою»), на померлому була нашійна прикраса з підвісками, серед яких були дві мушлі типу «кіпрі пантеріна», зуби вепра і зября риби. Поряд лежав кістяний гребінь, бронзова шпилька і залізні вудила (Януш Б., 1918, с. 146). З тілопального поховання в цьому-ж селі (урна-III) походять мушлі середземно-

морського типу «циклонасса нерітеа». Мушлі мають штучно просвердлені наскрізні отвори, ймовірно для нанизування їх у вигляді коралів або підвісок (Осовський Г., 1891, с. 47).

Різні за розміром і матеріалом виготовлення намистини є типовими серед супровідного інвентаря пізніх «скринькових» поховань. Так, в похованні біля с. Зеленці Тербовлянського району із речей, які були біля покійника, збереглися халцедонові, каолінові і скляні намистинки (Януш Б., 1918, с. 253, № 627). Найбагатша низка намистин походить з Увисли, з тілопального поховання (?) в урні-III. За характерними ознаками Г. Осовський розділив ці намистини на дві категорії. Перша — дрібні намистини. Мають вигляд плоского кружечка 2,2 мм, 3,0 мм та 3,2 мм в діаметрі і 1,2—2,0 мм товщини (рис. 13, 10).

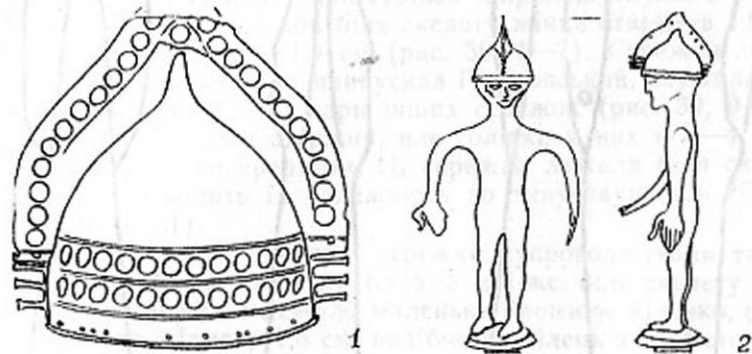

Рис. 41. Бронзовий етруський шолом із с. Кремінна на Прокурівщині (Хмельницька область (1) та бронзова жертівна фігурка воїна VI ст. до н. е. із Реджіо д'Емілія (2).

Зроблені ці намистини, як засвідчив їх аналіз, проведений проф. Бандровським, з чистої глини — каоліну (під мікроскопом маса намистинок представляла зернисту субстанцію). Головним призначенням намистин цієї категорії було оздоблення ними дротиків різних крикрас, на які їх нанизували (рис. 13, 25). Про це свідчить один з таких дротиків, на якому уціліло кілька насаджених на нього намистин (Осовський Г., 1891, с. 47). Друга категорія — намистини значно більшого розміру, і мають різноманітну форму: циліндричні, конусоподібні, чотиригранні, тригранні та аморфні. Зроблені з губчастої, пористої, крихкої (може, внаслідок перепалення — М. Б.) маси, різних кольорів — білого, жовтого та з золотистим відблиском (рис. 13, 11—18). До цієї категорії віднесено також намистини, зроблені із склоподібної маси, яка нагадує бурштину (Осовський Г., 1891, с. 47).

До предметів туалету належить бронзова бритва із с. Дошнів

Тербовлянського району. Бритва має широке вигнуте лезо і ручку у вигляді короткого стержня, з маленьким кілечком на кінці (рис. 38, 4). Спинка бритви ближче до ручки, гостропрофільована. Довжина бритви 9,5 см, ширина леза 3,0 см (Сулімірський Т., 1931, табл. XXVI, 19).

АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Форми посуду

Тюльпаноподібні і банкоподібні горщики. Тюльпаноподібні форми посуду були поширені у середовищі різних культур Східної Європи і являли собою стійку форму кераміки протягом тривалого часу. Однак, найбільш чисельно виступають вони на пам'ятках кінця бронзового — початку залізного віків лісостепової частини України, де тривають до скіфського періоду включно (Крушельницька Л., 1993, с. 188). На західному порубіжжі Українського Лісостепу — на Розточчі горщики тюльпаноподібної форми виготовлялися вже племенами ранньобронзового періоду (Бандрівський М., 1991, с. 17, 21—24), а більш ширше — населенням комарівської культури. Наприкінці бронзової доби цю форму посуду перейняли носії висоцької культури.

Перша підгрупа тюльпаноподібних горщиків Збаража, Маркополя, Вікнин Великих відповідає 2 і 3 групам форм посуду черепинсько-лагодівської групи, рання ступінь якої, синхронна пізньовисоцьким пам'яткам. Це такі ж самі широкогорлі тюльпаноподібні горщики з короткою шийкою і легко розхиленими короткими вінцями. Горщики такої форми дослідники трактують як такі, що утворилися в комарівських комплексах під впливом культури Ноа, оскільки найбільшого поширення подібні посудини набувають саме в останній (Бовшів, Звенигород, Заліски — Крушельницька Л., 1976, с. 50, 98).

Друга підгрупа презентує горщики правильної тюльпаноподібної форми, найбільше розповсюдження яких на нашій території припадає на середній і пізній етапи розвитку висоцької культури. Близькими до горщиків II-ої підгрупи є посудини з пам'яток пізньогальштатського періоду, розташованих на прилягаючій до Західного Поділля території Розточчя — Черепина, Лагодова (пізньовисоцький горизонт), Винник біля Львова (Крушельницька Л., 1976, с. 98, 90, рис. 35, 1—4; Бандрівський М., 1991, с. 39—45, рис. 15, I, II). Тюльпаноподібні горщики, які за формою аналогічні до посуду досліджуваної підгрупи, виступають на пам'ятках вже I-ої, а найбільш численно — на пам'ятках II-ої ступені чор-

ноліської культури на Дніпровському Правобережжі і прилягаючих зонах Лісостепу (Тереножкін О., 1971, с. 57, рис. 30, 1—5, с. 62, рис. 36, 1).

Однак, тюльпаноподібні горщики із Західного Поділля за великим рядом ознак дещо відрізняються від приведених аналогій. Зокрема, це стосується горщиків першої підгрупи, окремі з яких мають зумисне ошершавлену (рустовану) зовнішню поверхню стінок. Часом набриск рідкої глини підходить аж під самі вінця горщика. В деяких випадках вдалося прослідкувати загладжування свіжої рустованої поверхні пальцями, від чого залишилися відбитки у вигляді вертикальних або скісних смуг (рис. 18, 1, 6).

Одна із специфічних гончарних традицій — рустування зовнішніх стінок посудин, з'являється ще у передлуницьких комплексах Верхньої Сілезії в III-му періоді бронзи, хоча спорадично зустрічається у тицінській культурі. Саме таку кераміку трактував А. Гардавський, як найбільш типову для раннього етапу (III-ЕВ) лужицької культури (Крушельницька Л., 1993, с. 155—157). Значно ширше рустування поверхні горщиків застосовувалося на пам'ятках ульвівського типу у Верхньому Надбужжі у періодах NaB_1 — NaB_2 . Як приклад, можемо привести посуд з Тягівського могильника (Павлів Д., 1993, с. 52). У висоцькій культурі, і наступній після неї I-ій ступені чернинсько-лагодівської групи, рустування горщиків як правило не практикувалося. Знаємо лише одну посудину тюльпаноподібної форми з могильника в Луговому, стінки якої від шийки до дна рустовані у вертикальні смуги (Сулімський Т., 1931, табл. XI, 1).

На окремих кухонних горщиках із Збаража карбований скісними насічками валок розмежовує нижню — рустовану у вертикальні смуги поверхню, від верхньої — загладженої (рис. 18, 1). Подібне декорування посудин знаходимо на пам'ятках лужицької культури Північного Прикарпаття. Так, наприклад, карбований пальцевими вдавленнями валок в аналогічний спосіб розмежовує рустовану (нижню) і загладжену (верхню) поверхню на горщику з поселення № 17 в Новій Гуті поблизу Кракова (Крушельницька Л., 1985, с. 56, рис. 18, 3).

Рустовану поверхню мають також окремі горщики на пам'ятках ранньоскіфського часу західних районів Південного Полісся (Крилів, Більче). Тут, разом з гладкостіною керамікою, наявні високі тюльпаноподібні горщики, подібні за формою до могильнянських першої і третьої груп, але з шорсткою або смугастою поверхнею, що характерна для посуду культурних комплексів Західного Надбужжя (Крушельницька Л., 1971, с. 59, 61, рис. 1, 2; 1976, с. 77).

Ще однією характерною ознакою тюльпаноподібних горщиків Західного Поділля є манера залишати під рівно зрізаним або

заокругленим краєм вінець з зовнішнього боку ледь нависаючий карнізоподібний виступ (рис. 17, 13, 17). У пам'ятках висоцької культури Розточчя такий декор, як правило, не практикувався. З'являється він щойно з приходом на ці землі носіїв чернинсько-лагодівської групи. Натомість, ідентичний спосіб формування країв вінця бачимо на тюльпаноподібних горщиках з пам'яток II-ої ступені чорноліської культури (Тереножкін О., 1961, с. 74, рис. 49, 2).

В асортименті збаразьких форм посуду нечисленну групу становлять банкоподібні кухонні горщики. Ця форма посуду була поширена у багатьох культурах Центральної Європи наприкінці бронзової — початку залізної доби. Проте, для передскіфських культур України, де переважали тюльпаноподібні посудини, банкоподібні горщики нехарактерні. Цей тип кераміки має давні традиції в Карпатському регіоні і на Прикарпаття приходять щойно з поширенням культури Ноа, а згодом культур фракійського гальштату, де виступає на всіх етапах її існування. З найближчих до Збаража околиць назвемо (в плані приведення аналогій) горщики — урні груп «В» і «Е» (за класифікацією Л. Крушельницької) з могильника біля с. Колодрібка Заліщицького району Тернопільської області (Крушельницька Л., 1979, с. 217—218). Численні аналогії до форми банкоподібних горщиків знаходимо в опублікованому В. Будинським-Крічкою могильнику у Войнатині (Східна Словаччина), який він відносить до часу NaB_3 — NaC (Будинський-Крічка В., 1976, табл. II, 14, табл. III, 7, 9). Цікаво, що поряд з банкоподібними горщиками на пам'ятках гавського типу Словаччини виступають також тюльпаноподібні форми, наприклад, в Кралевському Хлмці (Будинський-Крічка В., 1976, рис. 7, 3); Тібаві (там-же, с. 8, 1); Воянах (там-же, рис. 9, 5); Крушельницька Л., 1979, с. 304). Впливами з боку центральноєвропейських культур слід пояснювати, ймовірно, появу на пам'ятках Середнього Подністров'я наприкінці передскіфського часу банкоподібних горщиків. Для прикладу назвемо банкоподібний горщик, який служив урною у підкурганному тілопальному похованні № 4 в с. Дністровка-Лука. Горщик має високі прямі вінця з наскрізними проколами під краєм і наліпні гудзи на тулубі (Смірнова Г., 1984, с. 54, рис. 11, 5). Ще один банкоподібний горщик з гудзами під вінцями знаємо з тілопального поховання в с. Остриця на Буковині. Інвентар цього поховання — черпачки висоцького типу, бронзові оздобы, дають підстави вбачати у ньому не лізну гавголіградську пам'ятку, як це запропоновано дослідницею (Смірнова Г., 1973, с. 8, 1), а пам'ятку лісостепового (жаботинського часу) населення Середнього Подністров'я із трансформованим поховальним обрядом. (Подібну трансформацію поховального обряду пережили у VII — поч. VI ст. до н. е. багато культур і ло-

кальних варіантів Центральної і Південно-Східної Європи, причини якої криються у кардинальних зрушеннях, які відбулися в той час у сфері релігії, світорозумінні, ідеології. Подібні перетворення могли бути викликані також етнокультурними впливами ззовні — див. нижче).

Біконічні горщики. Однією з найхарактерніших форм кераміки групи «скринькових» поховань є біконічні великі посудини. Останні — гладкостінні, сформовані на відносно малому денці, мають різко профільовані, або ледь заокруглені бочки і високі прямі вінця з наскрізними проколами під краєм. На зламі бочків прикрашені карбованим або гладким наліпним валиком, кінці якого розімкнуті і заходять один за другий (рис. 15, 1—4). Наявність цієї специфічної групи горщиків, які спершу були відомі лише з Вікнин Великих і Жулич, дозволила свого часу В. Канівцю поставити питання про виділення окремої групи Жуличі, до якої зараховано також матеріали з Плісеська і «скринькове» підкурганне поховання в Сивках на Остріжчині (Канівець В., 1953, Домбровський Я., 1972, с. 165, рис. 27, 32—35). Група Жуличі трактувалася В. Канівцем, як прояв нової культурної течії, що запанувала на території висоцької культури на початку залізної доби (Канівець В., 1953, с. 14). Посилаючись на матеріали з могильника в Жуличах, де в різні роки виявлено ряд скринькових і тілопальних поховань, зокрема на один біконічний горщик (рис. 15, 4), як на провідний тип кераміки з цього могильника, Ян Домбровський теж виділяє окрему локальну групу пам'яток, яку, в свою чергу, вважає проміжним варіантом між культурами кінця бронзової доби, білогрудівською і східних лужицьких груп (Домбровський Я., 1970, с. 85—86).

Генезис великих біконічних посудин на місцевому — західно-подільському матеріалі не простежується. Такі форми невідомі ні у комарівській, ні у білогрудівській культурах. Натомість, ареал поширення горщиків цього типу охоплює майже усі центрально-європейські культури пізнього бронзового віку. Назвемо кілька посудин, які походять з добре датованих «закритих» поховальних комплексів. Наприклад, два гладкостінні біконічні горщики. Форма яких вповні тотожна до горщиків з Вікнин Великих і Жулич, відомі з тілопального поховання № 26 на могильнику Маля Бея (Богемія). Поховання включало бронзові шпильки і бронзову бритву типу Ушті. Час поширення таких бритв укладається в рамки середньої ступені культур «урнових полів» (Йокенгвел О., 1971, с. 187, табл. 67, 17, 18, табл. 82). Подібний біконічний горщик, але — з ошершавленою нижньою половиною стінок і витиснутими насічками на зламі бочків, відомий з тілопального поховання № 12 на могильнику в Оброзім (Північна Моравія). В похованні знайдено бритву типу Лган, яка датує комплекс на по-

чаткову ступінь старших «урнових полів» (Йокенгвел О., 1971, с. 189, табл. 67, 3, табл. 82).

Появу біконічних форм посуду на наших теренах слід пов'язувати, ймовірно, не лише впливами (культурними чи етнічними) ззовні, або не лише ними, в даному випадку з боку центрально-європейських культур «урнових полів». Ця форма посуду могла перейти до висоцької культури (очевидно, зазнавши певних трансформаций) від випереджаючої її на території Розточчя унетицької культури, на підґрунті якої власне і формувались «урнові поля» Центральної Європи. Хоча питання про поширення унетицької культури в північно-східному напрямку залишається ще дискусійним, однак не слід забувати, що такий першокласний фахівець, як Я. Пастернак, не лише відкрив на Розточчі ще у передвоєнний час поховання з унетицьким інвентарем, але й обґрунтував правомірність виділення пам'яток такого типу в окрему групу (Пастернак Я., 1933, с. 63—112). Обґрунтованість припущень дослідника підтверджена новими матеріалами, здобутими протягом останніх років. Так, на залежність або пряму спадковість окремих форм посуду могильників ульвівського типу від унетицької культури, вказав нещодавно Д. Павлів (Павлів Д., 1993). Нову пам'ятку, керамічний комплекс якої засвідчує зв'язки з чесько-моравським колом груп унетицької культури, відкрито поблизу Винник (Бандрівський М., 1991, с. 21—24). Отже, питання про час і шляхи проникнення на Розточчя типово центральноєвропейських форм біконічного посуду слід вирішувати одночасно, і у зв'язку з питанням про генезис висоцької культури, зокрема з виділенням найраніших комплексів останньої.

Великі біконічні горщики з Жулич і Вікнин Великих презентують (на думку Я. Домбровського) місцеву адаптацію форми лужицької культури, але з білогрудівським орнаментом (Домбровський Я., 1972, с. 68).

Власне, орнаментация горщиків гладким незімкнутим валиком, кінці якого заходять один за другий, є характерною рисою, яка дозволяє пов'язувати, наприклад, походження могильнянської кераміки з північною групою білогрудівської культури (Крушельницька Л., 1976, с. 78; Березанська С., 1964, с. 68). Саме на пам'ятках ранньоскіфського часу Південного Полісся, зокрема на могильнику в Могилянах і могилянській групі в цілому (поселення у с. Великі Калетинці Білогірського району, с. Михлі Ізяславського району, м. Славуті Хмельницької області — розкопки автора 1990—1992 рр.), широко представлені посудини з наліпленими на плічках гладкими розімкненими валиками. У могилянській групі виступають також великі біконічні горщики з проколами під вінцями, аналогічні до знайдених у Жуличах і Вікнинах Великих. (Крушельницька Л., 1976, с. 73, рис. 27, 14). Певні ремінісценсії

гончарства білогрудівської пори простежуємо також у керамічному виробництві пізньочорноліського населення Середнього Подністров'я. Прикладом може служити великий тюльпаноподібний горщик з нижнього горизонту Непоротова, прикрашений на бочках наліпним карбованим валиком з розімкнутими кінцями (Крушельницька Л., 1985, с. 108, рис. 32, 2). Частіше незімкнутий валик, кінці якого заходять один за другий, або рідше — опускаються донизу, відомий на посуді чорноліських пам'яток, розташованих на Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Тереножкін О., 1961, с. 63, 42, рис. 42, 2, с. 75, рис. 50, 4, 8—9). Отже, досліджуваний елемент декору, який демонструють нам горщики II-ї групи, прямо пов'язується з пізньобронзовими культурами Південного Полісся.

Кінцевий етап існування великих біконічних горщиків типу Жулич і Вікнин Великих, на думку Я. Домбровського, не виходить за межі періоду HaC (Домбровський Я., 1972, с. 68). Це припущення, з урахуванням нових матеріалів потребує уточнення, оскільки гладкостінні біконічні горщики з проколами під вінцями продовжують існувати на Розточчі і в наступний — ранньоскіфський період, наприклад, на пам'ятках черепинсько-лагодівської групи (Крушельницька Л., с. 91, рис. 36, 1, с. 92). Великий горщик з різко профільованими в середній частині бочками, високими прямими вінцями з наскрізними проколами під краєм і наліпним карбованим скісними парізами валиком, знайдено автором у 1993 році в споруді — 2 на опідумі VI ст. до н. е. в с. Лагодіві в урочищі «Помірки». Подібні за формою біконічні горщики знайдено під час розкопок поселення тарнобжегської (?) групи біля м. Добромилля Старо-Самбірського району (дослідження Л. Крушельницької і автора 1987 р.). На цій пам'ятці біконічні гладкостінні посудини, крім наскрізних проколів під вінцями, мають також карбований пальцевими вдавненнями край вінець. Поселення в Добромиллі добре датується кулястою пустотілою підвіскою з розрізом униз і вушком для підвішування, яка аналогічна до бронзової підвіски такого ж типу з кургану — V у Братишеві, і такій же підвісці з могильника VI—V ст. до н. е. в Лагодіві.

Корчаги. Однією з характерних ознак кераміки групи «скринькових» поховань є наявність корчаг різного розміру і форми. В кераміці висоцької культури на основній території її поширення — Бродівщині і Золочівщині, ширше — на Розточчі, корчаги, за рідкісним винятком, майже невідомі. Зазначимо однак, що матеріали висоцької культури, якими ми сьогодні диспонуємо, походять в переважній більшості з могильників і окремих поховань, характерною рисою інвентаря яких є, як відомо, абсолютна перевага малих і мініатюрних форм посуду, глиняної пластики, оздоб та знарядь праці. Можливо, тут ми маємо справу із зумис-

ним підбором речей, який продиктований був культовими та ритуальними вимогами того часу (згідно цих вимог не дозволялось, ймовірно, ставити поруч з померлим великі кухонні горщики, зерновки, корчаги). Слід відзначити, що у багатьох культурах «урнових полів» (до яких зараховують і висоцьку) прах покійників зейнявся здебільшого власне у корчаги. На висоцьких некрополях застосування корчаг для подібних цілей було майже виключене, оскільки основним поховальним обрядом тут була інгумація (за цим обрядом захоронено понад 90% покійників на могильнику у с. Висоцьке; наближене відсоткове співвідношення мають могильники в Луговому і Гончарівці та Золочеві). Таким чином, існування корчаг на висоцьких могильниках, з цілком об'єктивних причин, необов'язкове. Не виключено, що після ширшого дослідження поселень, на яких наявність великих форм посуду — звичне явище, реєстр основних форм кераміки висоцької культури Розточчя поповниться також корчагами.

До найранішого типу корчаг (перша підгрупа) ми відносимо великі, до 46 см в діаметрі, широкогорлі опуклободі посудини. Останні сформовані на відносно малому денці, мають широко роздуті бочки, чітко виділені плічка, високе горло і сильно розхилені назовні вінця, орнаментовані під краєм наскрізними проколами. На плічках корчаги прикрашені наліпним карбованим валиком, який в трьох—чотирьох місцях розмежований відтягнутими плоскими або соскоподібними наліпами (рис. 19, 1—10; 20, 1—12).

Корчаги — широкогорлі плечисті посудини, з'являються на Правобережному Подніпров'ї ніби раптово в ранній чорноліський період. Особливо багато корчаг знайдено в землянках нижнього ярусу культурного шару на Суботівському городищі. Однак, тут вони ще не мають наскрізних проколів і карбованого наліпного валика. Масове поширення корчаг у чорноліській культурі — з широко розхиленими вінцями, пластичними оздобами, в т. ч. канелюрами, припадає на II-гу ступінь (Тереножкін О., 1961, с. 77, рис. 51, 12—13, с. 79).

За формою, способом виготовлення і манерою оздоблення збаразкі корчаги першої підгрупи більше нагадують чорноліщені широкогорлі корчаги з нижнього (чорноліського) і середнього (жаботинського) горизонтів Непоротова. Тут такі корчаги «...є певного роду особливістю пам'ятки в Непоротове. Їх фрагменти знайдено майже в усіх спорудах, зокрема господарських і культових ямах трьох горизонтів. Форма цих корчаг близька до корчаг з кургану — I в Тютках на Вінничині, але точних аналогів їм не знаємо. Чередування валика з гудзами зближує їх з «фракійською» керамікою» (Крушельницька Л., 1985, с. 108, рис. 32, 4—6, с. 100, 119—120, рис. 38, 10—11, 14). Фрагменти корчаг

з подібним профілюванням вінець, але — без проколів під краєм, знайдені в культурному шарі поселення Дністровка-Лука, а також на Григорівському городищі, яке в останніх роботах датується другою половиною VIII — поч. VII ст. до н. е. (Смірнова Г., 1986, с. 15, рис. 7, 8; 1980, с. 123, рис. 1, 6—7, с. 138).

Друга підгрупа корчаг презентує посудини різних розмірів, з широким, сильно профільованим, часом — майже біконічним тілом, високою завуженою угорі шийкою і розхиленими назовні вінцями. Верхня половина великих (до 40 см) корчаг — чорнолощена, тоді як нижня, починаючи від місця зламу бочків — рустована (рис. 19, 11). Біконічні чорні корчаги менших розмірів на бочках орнаментовані штампованим і врзним зором (Бандрівський М., 1993).

На могильниках висоцької культури, як зазначено вище, корчаги — достатньо рідкісний тип посуду. Тому висновки, які слідують з двох підшуканих аналогій (причому, пізньовисоцької культури), слід сприймати з певним застереженням. Так, до біконічних корчаг із Збаража, а також великих чорнолощених орнаментованих корчаг типу Мишковичі, подібна лощена (?) біконічна корчага висотою 21,0 см, досить незграбної форми і роботи, яка була знайдена в пох. № 61 на могильнику висоцької культури в Луговому. Корчага служила поховальною урною; у ній знайдено спалені кістки, залізний ніж, скляну намистину та ін. (Сулімірський Т., 1931, с. 68, 189, табл. XXIII, 5). Більш гострий перелом бочків бачимо на ще одній корчазі висотою 23,0 см із згаданого могильника в Луговому, де вона також служила урною у тілопальному похованні (Сулімірський Т., 1931, с. 189, табл. XXIII, 3). Судячи із супроводжуючого ці поховання інвентаря, корчаги-урни з Лугового презентують, ймовірно, найбільш пізній варіант цього типу посуду висоцької культури. Підтверджує це також добре помітна у них деградація форми, яка вже втратила і прикриттям раннім зразкам вишукану пропорційність і, що важливо, орнаментацию.

Архаїчний тип великої біконічної корчаги, яку з певним застереженням можемо порівнювати із збараськими, представляє посудина з поховання № 46 на могильнику голіградської групи в Сопоті на Сколівщині (Східні Бескиди).

Окремі корчаги II-ої підгрупи виявляють найбільшу подібність до т. зв. віллановських лощених корчаг із струнким завуженим горлом, розхиленими вінцями і сильно роздутими бочками. Про поширення корчаг у лісостепових культурах України передскіфського часу ми вже говорили. Доповнимо лише, що корчаги віллановського типу належать до однієї з найхарактерніших ознак гальштатських культур Центральної і Південно-Східної Європи. Питання про походження цих корчаг залишається нез'я-

сованим, оскільки вони майже однакові на усій території їх поширення (Мелюкова А., 1979, с. 74, 77—78, 86). Лощені корчаги різних варіантів з високим горлом, роздутим або біконічним корпусом, які служили поховальними урнами, є однією з найбільш характерних форм кераміки цілого ряду культур епохи бронзи Подунав'я і Східних Карпат, таких як: Ватіна, Гирла-Маре, Оттомань, Кручені, Ед'ек, Піліні та ін. (Морінц С., 1978). Наприкінці епохи бронзи в результаті складних процесів місцеві культури змінюються новими пам'ятками раннього фракійського гальштату, які у Нижньому Подунав'ї представлені пам'ятками культури Бабадаг, а у Трансільванії — культурою Гава. В типологічному ряду корчаг з пам'яток цих культур, який запропонований нещодавно В. Ванчуговим, можемо вирізнити окремі зразки, які морфологічно близькі до корчаг II-ої підгрупи Західного Поділля. В першу чергу, це корчаги групи Бабадаг, яких споріднює з нашими високе завужене угорі горло, розхилені назовні вінця, сильно роздуті, часом біконічного профілю, бочки (Ванчугов В., 1982, с. 48, рис. 2, 2—4). Майже аналогічну будову тіла мають лощені корчаги з пам'яток групи Віртоп (Гензель Б., 1976, табл. 38, 10—12, табл. 45, 6, табл. 47, 8, табл. 49, 10, табл. 51, 2).

Серед відомих на сьогодні бабадагських матеріалів знаходимо також аналогії до збараських корчаг, з наліпленими на місцях зламу бочків, або вище, вушками (Гензель Б., 1976, табл. 48, 3); хоча, подібне розміщення вушок на біконічних корчагах бачимо також у дещо ранішій культурі Кручені, а чисельніше — у синхронних їй групах Північної Болгарії (Ванчугов В., 1982, с. 48, рис. 2, 1; Гензель Б., 1976, табл. 62, 5). Подібно розміщені маленькі вушка, як на збараських біконічних корчагах, мають корчаги II і III типів білозірської культури (причому, такі корчаги виявлені на поселеннях лише найбільш західної групи: в білозерсько-тудорівських пам'ятках і, як виняток, у Балтській групі, де найбільш сильні були фракійські впливи). Корчаги з'являються тут, так само як і в лісостеповій частині України, раптово, вже у довершеному вигляді, і не мають прототипів у місцевій сабатинівській кераміці. Отже, у білозірській культурі, як і у висоцькій, такі корчаги є новим типом посуду, привнесеним ззовні.

Форма малих чорнолощених орнаментованих корчаг західноподільської групи висоцької культури не знаходить прототипів у керамічних комплексах попередніх культур (пізньокмарівської, Ноа), тому є підстави вважати і цю форму посуду привнесеною ззовні. Висхідною територією таких корчаг могли бути і «урнові поля» Центральної Європи, і культури Карпато-Дунайського регіону. В основі цих посудин лежить все та ж форма Вілланова, яка не піддається більш точному територіально-хронологічному диференціюванню. Отож, для визначення шляхів проникнення фор-

ми таких корчаг на Західне Поділля, залишається орнаментация. Один з її різновидів — стрічки малесеньких квадратиків та наколів, витиснутих в одних випадках зубчатим, в других — зубчато-колісним штампом, нанесені не лише на корчаги, але й на миски і черпаки. Це доказує глибоке засвоєння місцевим населенням подібної орнаментики. Техніку її виконання, а також окремі композиції можемо співставити з одного боку — з пізньочорноліської керамікою, з другого — з посудом культур, що поширені в Молдові і Румунії: Сахарна-Солончени, Козія (Петреску-Дімбовіца М., 1953, т. 7, № 7—11), а також раніших культур Карпато-Дунайського регіону: Інсула-Банулуї, Пшеничево, Бабадаг. Втім, майже у всіх комплексах, де наявна штампована кераміка, мотиви і виконання геометричного орнаменту дуже подібні, що утруднює визначення напрямку його поширення (Крушельницька Л., 1985, с. 115, Мелюкова А., 1979, с. 74—80).

Серед західноподільських корчаг II-ої підгрупи ми не знайдемо абсолютно точних аналогій до корчаг із сусідніх територій. Однак, окремі елементи декору, високоякісне в окремих випадках чорне лощення, а головне — форма, прототип якої відсутній у місцевій кераміці попереднього часу, свідчить про запозичення форми корчаг II-ої підгрупи з ареалу культур пізньої бронзи — раннього заліза Південно-Східної Європи, і скоріш за все від населення Нижнього Подунав'я (можливо, за посередництвом територіально близької черноліської культури Середнього Подністрів'я): Сприйнявши форму біконічної і опуклоболої корчаги, місцеве висоцьке населення, подібно білозірським племенам (Ванчуров В., 1982, с. 51), переробило її у відповідність з традиціями власного керамічного виробництва і використовувало ці характерні посудини не як урни для тілопальних поховань, а в суто господарських цілях.

Третю підгрупу корчаг презентують великі, здебільшого товстостінні посудини. Сформовані вони, як правило, на малому денці, мають сильно роздуті півкруглі бочки, високе завужене угорі горло, яке переходить у прямі або розхилені назовні вінця. В нижній частині плічок корчаги прикрашені чотирма симетрично наліпленими гудзками, а під краєм вінець — наскрізними проколами (рис. 14, 2, 5).

В основі форми корчаг III-ої підгрупи беззаперечно вгадується віллановський прототип: ті-ж самі сильно роздуті бочки, маленьке нестійке дно і високе завужене угорі горло. Подібність посилюється також 4-ма гудзами, які, як і в найраніших віллановських корчагах Карпато-Дунайського регіону, розміщені в нижній частині плічок. Найранішою формою корчаг III-ої підгрупи є, ймовірно, корчага з Лугового, яка на відміну від інших посудин цього типу, має сильніше розхилені назовні вінця і позбавлена наскрізних проколів під краєм (рис. 14, 1). Проколи відсутні також на

опуклоболої корчазі з Городниці, яка, крім майже однакової з нашими корчагами форми, має також чотири наліплені гудзки (рис. 16, 1). Подібної форми корчаги, але без проколів під вінцями і з більшою кількістю гудзків, наліплених не лише на плічках, але й внизу бочків, відомі, на пам'ятках Трансільванії (Муреш), де датуються VI ст. до н. е. (Крішан І., 1959, фігура № 1, 3—4). Ще однією рисою, яка відрізняє корчаги III-ої підгрупи від корчаг II-ої є відсутність високоякісного лощення і штампованої та врізної орнаментации.

Корчаги типу Жулич, Лугового (корчага з перлінами на краю вінець), Увисли і Лисичник, напевне, дещо пізніші від корчаг I-ої та II-ої підгруп, і їх можна датувати не раніше жаботинського часу. Підставою для такого висновку служить відсутність на плічках цих посудин наліпних карбованих валиків. Ремінісценцією деталей останніх вважаємо лише гудзки, які в корчагах I-ої підгрупи розмежовують карбований валик (рис. 20, 5—7). Особливо цікавими в цьому плані є корчаги з Увисли і Лисичник, на плічках яких в одному випадку — наліплені, в другому — витиснуті із середини дископодібні гудзи (рис. 15, 5—6). Аналогічної форми гудзи — диски розмежовують наліпний валик на плічках непоротівських корчаг черноліського і жаботинського горизонтів. (Крушельницька Л., 1985, с. 108, рис. 32, 6). Пізньою ознакою корчаг III-ої підгрупи є також високі прямі вінця з наскрізними проколами під краєм (рис. 14, 5). У передкіфський час корчаги з такою формою вінець ще не зустрічаються.

Запропоноване датування корчаг III-ої підгрупи на час VII—VI ст. до н. е. підтверджується також аналізом поховального інвентаря, оскільки частина з них (Жуличі, Увисла) служила урнами. А наявність на краях вінець корчаги з Висоцька витиснутих із середини т. зв. перлин (рис. 14, 2), що є специфічним орнаментацийним мотивом ранньоскіфських культур Українського Лісостепу, дає підстави провести верхню хронологічну межу побутування цих посудин у VI ст. до н. е.

Схожість пропорцій, а в багатьох випадках і орнаментации (гудзи) корчаг III-ої підгрупи з корчагами пізніх голіградських пам'яток Середнього Подністрів'я (Городниці) і корчагами 3-ої та 4-ої груп (за класифікацією І. Крішана) з Трансільванії (Муреш), дозволяє припускати, що в основі їх форми лежить не лише віллановський зразок, але й те, що генезис корчаг цього типу на землях Західного Поділля і Трансільванії у VII—VI ст. до н. е. розвивався в одному напрямку.

Миски. Характерною ознакою пам'яток західноподільської групи висоцької культури є кількісне переважання старанно вироблених, загладжених, нерідко чорнолощених мисок. На ранніх пам'ятках цієї групи (Збараж) ще зрідка виступають миски з

півкруглим тілом і прямими, або легко нахиленими до середини вінцями, які знаємо з ранньовисоцьких комплексів Розточчя, але там вони переважно виготовлені неохайно, і мають горбкувату або недбало заглажену поверхню. Натомість, на пізніх пам'ятках західноподільської групи висоцької культури (Лукавець, Маркопіль, Попівці та ін.) значно більше лоцених мисок з конічним тілом і різко нахиленими до середини вінцями. З'являються вони на нашій території наприкінці передкіфського періоду, а масового поширення набувають з початком ранньокіфського часу.

Звертає на себе увагу особлива орнаментация мисок, вцілому — нетипова для висоцької культури (навіть на найбільш пізніх пам'ятках цієї культури на Розточчі, наприклад, на могильнику в Золочеві, окремих похованнях в Луговому, миски продовжують зберігати архаїчну форму і технологію вироблення, залишаючись при цьому надалі неорнаментованими. Фрагмент миски з Ясенова, яка на внутрішньому боці прикрашена канелюрами у вигляді гірлянд, є ймовірно, імпортом (Сулімірський Т., 1931, табл. XII, 7—а, б, с. 185). Оригінальними є чорнолощені миски із Збаража, на внутрішній поверхні яких наліплені маленькі круглі перлини і прокреслені канелюри (рис. 21, 37). Прикрашені в подібний спосіб миски є характерними для культури фракійського гальштату, зокрема для груп з кенельованою керамікою. Наприклад, миски, на внутрішніх стінках яких, наліплені перлини і прокреслені канелюри у вигляді трикутних гірлянд, відомі в керамічному комплексі Магала — IV, який синхронний з пам'ятками типу Медіаш I—II, Чернату в Трансільванії і відповідає значному періоду життя на поселенні Сомоторська Гора (Смірнова Г., 1976, с. 25, рис. 6, 1, 9, с. 29). Аналогії до однієї із збараських чорнолощених мисок, у якій край вінець покритий штампованим орнаментом, теж знаходимо у південних культурах, наприклад, Сахарна-Солончени і Козія, у яких такий спосіб орнаментации вживався найчастіше (Малюкова А., 1979, с. 25, рис. 3, 18). На Західне Поділля ця манера декору могла потрапити за посередництвом територіально близької чорноліської культури і, скоріш за все, від непоротівської групи. Власне ця група дає найбільше варіантів прикрашування країв вінця штампованим декором (Крушельницька Л., 1985, рис. 34, 17—19, с. 112; Смірнова Г., 1986, с. 18, рис. 8, 13; для непоротівської групи пам'яток Г. Смірнова пропонує свою назву). Різниця полягає лише у тому, що збараські миски не мають таких широких країв вінця, як приведені аналогії. Це, можливо, є доказом того, що миски із штампованим орнаментом західно-подільське населення виготовляло безпосередньо на місці, але прикрашувало вже у новому, запозиченому ззовні, стилі.

Черпаки. Прямі аналогії до черпаків I-ої підгрупи, які мають півкругле тіло (Вікнини Великі, Луковець, Бережани, Ко-

тів), знаходимо на багатьох пам'ятках висоцької культури усіх фаз її розвитку, а також, у територіально суміжній з нею, пізньочорноліській культурі Середнього Подністрів'я.

Орнаментовані черпаки II-ої підгрупи, які мають низьке гостропрофільоване тіло і високу шийку з відігнутими назовні вінцями, відомі з поселення у Збаражі, Лошневі (довоєнні збірки) та із «скринькових» поховань у Тернополі. Найбільшу подібність вони виявляють до черпаків з пам'яток пізньої бронзи — раннього заліза з Нижнього Подунав'я і Нижнього Подністрів'я. Так, наприклад, в аналогічний спосіб сформоване тіло мають орнаментовані черпаки культури Бабадаг—II з Добруджі (Пятра Фречатеї, Браїліта), а також черпаки групи Стойкани—Козія з півдня Молдови (Гензель Б., 1976, табл. 46, 9, 14—15; табл. 48, 7—9, 11—12). Причому подібність наших черпаків до приведених аналогій простежується в розміщенні орнаменту (на зламі бочків), і, навіть, в окремих елементах останнього (наприклад, групи коротких взаємонахилених насічок, мотив яких прийнято у нас співставляти лише з лужицькими паралелями). Як бачимо, ідентичні зразки та прийоми орнаментации практикувалися в цей час населенням різних культур, і шукати витоків такого орнаменту в котрійсь із них марна справа. Подібний декор слід сприймати швидше за ознаку часу, а не культури.

Чорнолощеним черпаком III-ої підгрупи, які мають есоподібний профіль тіла, найближчі паралелі знаходимо у ареалі Чорнолісся. Наприклад, у нижньому і середньому горизонтах Непоротова, де лоцнені черпаки есоподібного профілю зустрічаються досить часто (Крушельницька Л., 1985, с. 110, рис. 33, 9), а також на поселенні Дністровка-Лука, час існування якого, згідно останнього передатування, визначається в межах IX—VIII ст. до н. е. (Смірнова Г., 1982, с. 145, рис. 8, 8; 1984, рис. 4, 6 (тип — а); 1986, с. 11, рис. 3, 3, с. 22, 25 (тип — 2а).

Оригінальними є гостродонні чорнолощені черпаки з яйцеподібним тулубом, які ми віднесли до IV-ої підгрупи (рис. 29, 38). Цікаво, що на могильнику в Луговому Бродівського району, де виявлено два черпаки такого типу, один з них (орнаментований) супроводжував поховання дитини (Грушевський М., 1889, с. 16). Другий черпак гладкий, за формою тіла ідентичний до черпаків чорноліської культури на Середньому Подністрів'ї (Крушельницька Л., 1985, рис. 32, 21—22; 1993, с. 222); з тим, що вушко у нього не високе, як у чорноліських, а заокруглене (Сулімірський Т., 1931, табл. XXII, 8—9). Нещодавно Л. Крушельницька ще раз звернулася до питання походження гостродонних черпаків на території Правобережного Лісостепу, і у висоцькій культурі зокрема. На думку дослідниці, гостродонні черпаки — культові посудинки у вигляді жіночих грудей, є характерними для культур

України, насамперед чорноліської Середнього Подністров'я і сусідньої із заходу висоцької культури. Остання переймає цю форму на пізньому етапі існування, моделюючи її на свій кшталт, тобто змінюючи форму високого вушка на півкругле петельчасте. Гостродонні культові посудинки спорадично знаходять у лужицькій культурі. Але, на ранньому етапі її розвитку, вони продовгастіші і своїм виглядом більше нагадують ріг достатку, а не груди. Лише в північно-західному регіоні цієї культури, наприклад, у б'яловіцькій зокрема, на кінцевому етапі її існування з'являються черпаки, децю подібні до наших, але вони більше профільовані і не мають вираженого антропоморфного змісту (Крушельницька Л., 1993, с. 222—223).

I, врешті, остання — п'ята підгрупа черпаків, презентує їх особливу відміну — кухлі, які мають широке приземисте тіло, високу шийку і велике петельчасте вушко (рис. 23, 1—2). Ширина вушок окремих черпаків, в т. ч. чорношчених, сягає 4,5 см. Значну подібність черпаки 5-ої підгрупи виявляють до черпаків культури Ноа Західного Поділля (зольник біля смт. Козлова Козівського району Тернопільщини (розкопки автора 1991 р.); поселення у с. Воля Терехівського району (розкопки О. Ситника 1987 р.). У культурах, які синхронні з ранніми пам'ятками висоцької культури, подібні черпаки знаходимо у білозірських комплексах Пруто-Дністровського межиріччя і степовій зоні Нижнього Подунав'я (найраніші її пам'ятки одночасові з ранніми горизонтами культур «урнових полів», а пізні охоплюють період від другої половини XI до кінця X ст. до н. е.). На таких білозірських пам'ятках, як Балта, Калфа, Кошниця власне знайдено «...черпаки з виділеною шийкою, випуклим низьким корпусом і високим овальним в перерізі іноді петельчастим вушком... Шийку часто відділяє від корпусу рельєфний виступ» (Ванчугів В., 1990, с. 74—76, рис. 24. 10—11; 25. 9, 12; 28, 1—2; Мелюкова А., 1979, с. 45, рис. 10, 2, 4, с. 43, рис. 9, 11). Черпаки білозірської культури, як і інші форми посуду, зроблені з добре відмуденої глини, залощені або заглажені ззовні, не мають прототипів у зрубній культурі. Походження цього посуду, в т. ч. черпаків, О. Лесков пояснює, як результат розвитку форм, які були поширені у степах Північного Причорномор'я на сабатинівському етапі, і перейнятих від західних сусідів — культури Ноа (Лесков О., 1970, с. 26, 53, 58; Ванчугів В., 1990, с. 130—131, 133). На подібність, яка існує між черпаками з петельчастим вушком з білозірських ґрунтових могильників Подніпров'я і черпаками культури Ноа, у якій вони дістали найбільше розповсюдження, вказують також інші дослідники (Мелюкова А., 1979, с. 56—58; Шарафутдінова О., 1982, с. 81). Отож, вважаємо, що на Західному Поділлі повторилась приблизно та ж сама ситуація, що і на Нижньому Подунав'ї,

а саме — пряме і безпосереднє успадкування окремих форм посуду культури Ноа новою культурою, яка її підмінила — висоцькою. Постановка проблеми хронологічного стику цих двох культур на Розточчі і півночі Західного Поділля вже давно назріла. Ширше ця тема буде розглянута нижче. На даному етапі дослід-

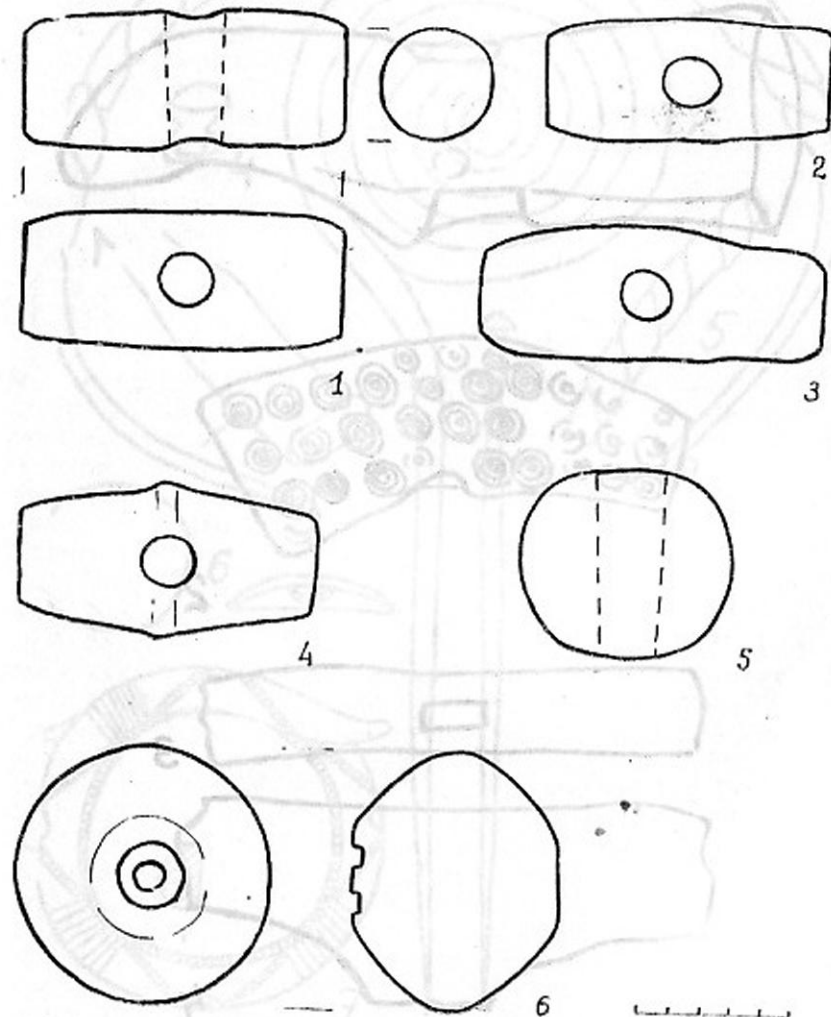

Рис. 42. Кам'яні бойові молотки і кам'яні булави з пам'яток висоцької культури (1 — Золочів, поховання № 27, 2 — Висоцьке, поховання № 105, 3 — Лугове, поховання № 29 (нижній скелет), 4 — Лугове, поховання № 49, 5 — Висоцьке, поховання № 121-А, 6 — Мишківці).

жень можемо припустити, що п'ята підгрупа черпаків генетично споріднена з черпаками випереджаючої її на цій території культури Ноа; зрештою, як і інші форми і елементи декору посуду висоцької культури (тюльпаноподібні горщики, гладкі валики).

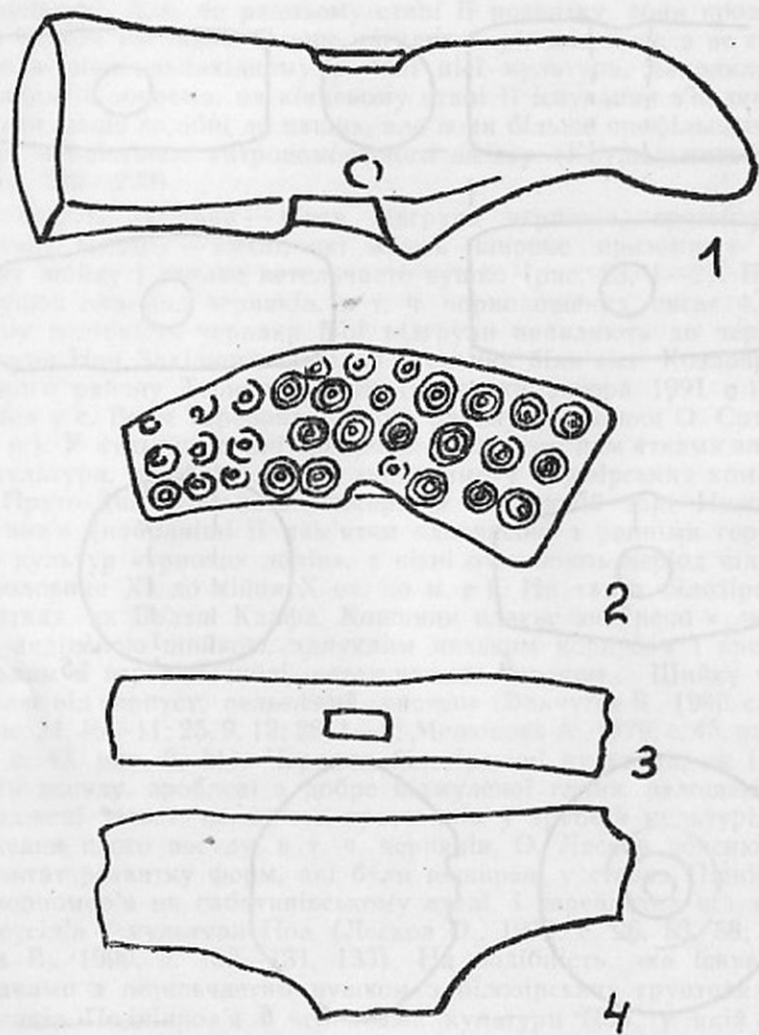

Рис. 43. Кістяні навершя бойових ціпків (1—Висоцьке, поховання № 30, 2—Висоцьке, поховання № 126-А, 3—4—Висоцьке, поховання № 30).

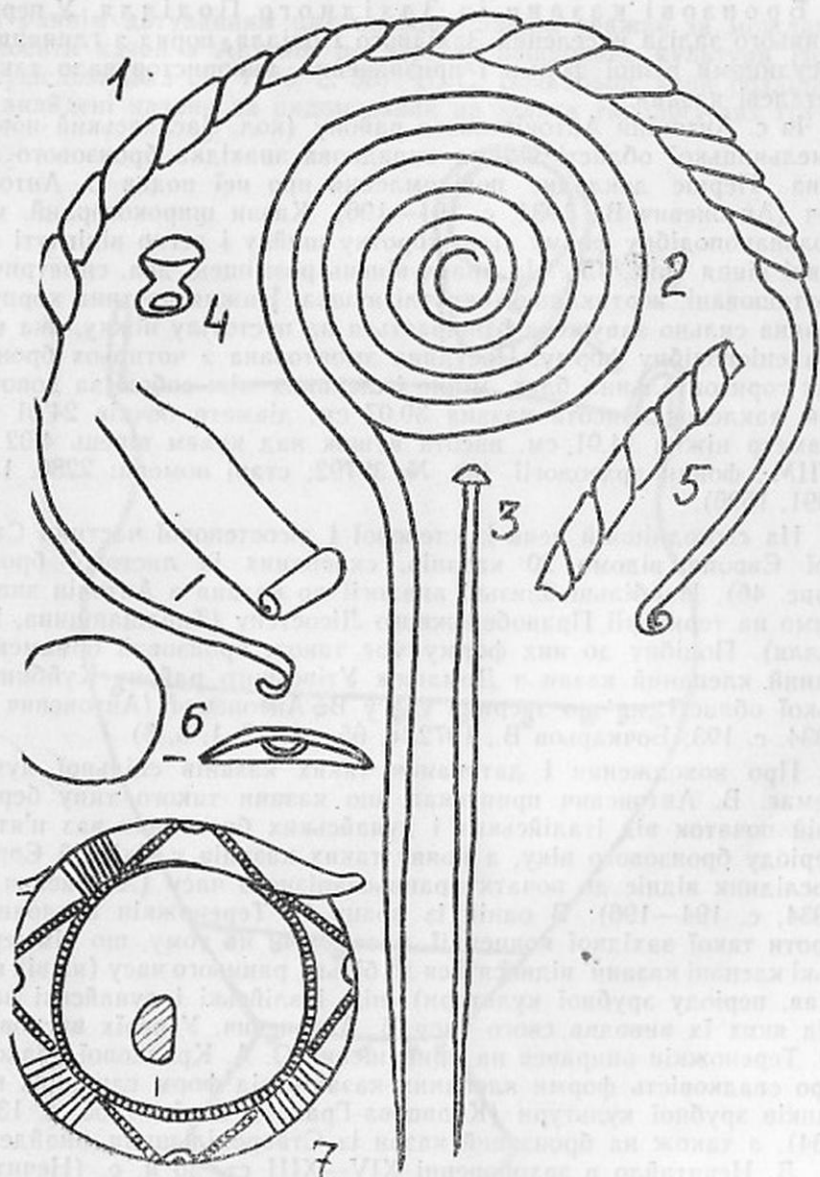

Рис. 44. Інвентар із інгумацийного поховання у с. Глибочок Великий Тернопільського району (за А. Г. Кіркорм, 1879, Т. Сулімірським, 1931).

Бронзові казани із Західного Поділля. У період раннього заліза населення Західного Поділля, поряд з глиняними посудинами різної форми і призначення, використовувало також металеві казани.

Із с. Антоніни Антонівського району (кол. Заславський повіт) Хмельницької області відома випадкова знахідка бронзового казана. Перше докладне повідомлення про неї подав В. Антоневич (Антоневич В., 1934, с. 191—196). Казан широкогорлий; має тюрпаноподібну форму тіла, коротку шийку і легко відігнуті назовні вінця (рис. 45). На краях вінця розміщені два, симетрично розташовані, вертикальні, округлі вушка. Нижня частина корпусу казана сильно завужена і опирається на пустотілу ніжку, яка має трапецієподібну форму. Посудина змонтована з чотирьох бронзових горизонтальних блях, міцно склепаних між собою за допомогою заклепок. Висота казана 30,07 см, діаметр бочків 24,01 см, діаметр ніжки 14,01 см, висота вушок над краєм вінця 4,02 см (ЛІМ., фонди археології інв. № 39792; старі номери: 2280, 11—2391, 1596).

На сьогоднішній день із степової і лісостепової частини Східної Європи відомо 20 казанів, склепаних із листової бронзи (рис. 46). Найбільш близькі аналогії до казана з Антонін знаходимо на території Правобережного Лісостепу (Тарашанщина, Поділля). Подібну до них форму має також бронзовий орнаментований клепанний казан з Домашок Утівського району Куйбишевської області, на що звернув увагу В. Антоневич (Антоневич В., 1934, с. 193; Бочкарьов В., 1972, с. 65, рис. 2, 1, 3, 8).

Про походження і датування таких казанів спільної думки немає. В. Антоневич припускав, що казани такого типу беруть свій початок від італійських і дунайських бронзових ваз п'ятого періоду бронзового віку, а появу таких казанів у Східній Європі дослідник відніс до початку ранньозалізного часу (Антоневич В., 1934, с. 194—196). В одній із праць О. Тереножкін висловився проти такої західної концепції, настоюючи на тому, що кіммерійські клепанні казани відносяться до більш раннього часу (як він вважав, періоду зрубної культури), ніж італійські і дунайські вазі, від яких їх виводив свого часу В. Антоневич. У своїх висновках О. Тереножкін опирався на припущення О. А. Кравцової-Гракової про спадковість форми клепаних казанів від форм глиняних горщиків зрубної культури (Кравцова-Гракова О. А., 1955, с. 133—134), а також на бронзовий казан із Ставропілщини, знайдений А. Л. Нечитайло в захороненні XIV—XIII ст. до н. е. (Нечитайло А., 1975, с. 50—58). Дослідник був настільки переконаний у правоті свого припущення, що навіть виключив клепанні кіммерійські казани з реєстру пам'яток пізнього передкіфського часу (Тереножкін О., 1976, с. 164). Л. Крушельницька, погоджуючись з та-

ким раннім датуванням цих посудин, також вважає за можливе відносити казан з Антонін до періоду поширення культури Ноа (Крушельницька Л., 1985, с. 38). В. С. Бочкарьов, який розділив усі знайдені казани за рядом ознак на кілька типологічних груп,

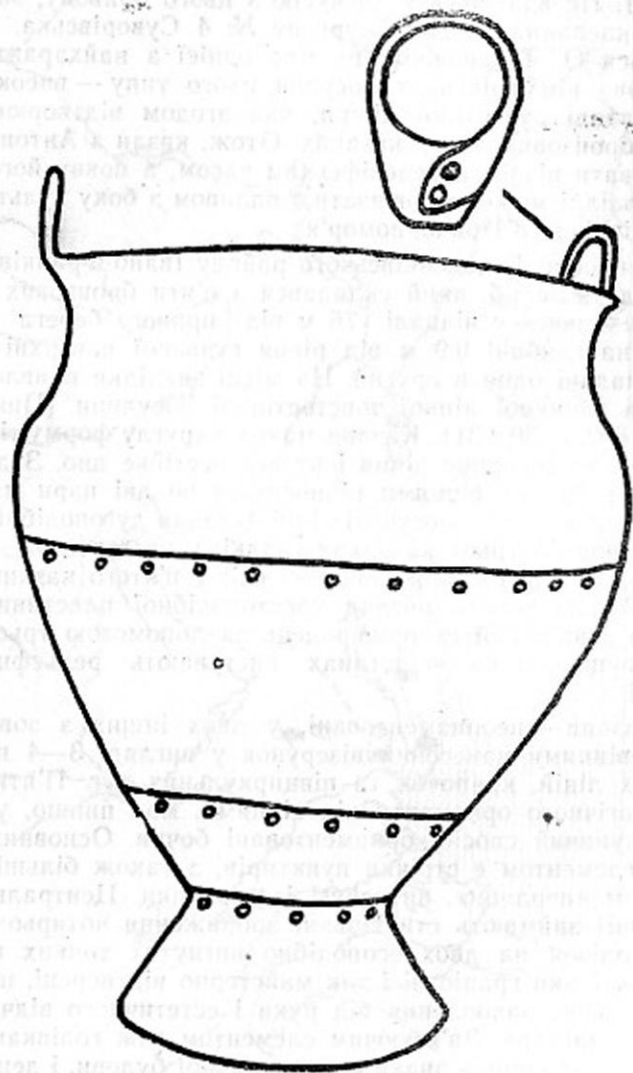

Рис. 45. с. Антоніни, Антонівського району (кол. Заславський повіт) Хмельницької області. Бронзовий казан кіммерійського типу.

14,7 см, діаметр дещу 13,5 см. Бронзова бляха, з якої викуту посудину, має 0,2 см товщини. Цей казан цікавий ще й тим, що має сліди додаткового виправлення, підлатування: на денці з внутрішньої сторони приклепано кілька бронзових платівок. На думку В. Пшибіславського цей казан використовували найдовше, і, ймовірно, підвішаним над вогнищем, від чого нижня частина постраждала найбільше (Пшибіславський В., 1892, с. 32).

Хімічний аналіз казанів, проведений Б. Радзішевським і Й. Регером на хімічному фак-ті Львівського університету показав, що у найменшому казанку склад міді становить — 87,14%, олова — 12,46%. В іншому казані міді — 94,78%, олова — 5,2%, а також сліди заліза. Метал орнаментованого казана складає: міді — 90,16%, олова — 9,96%. Для порівняння В. Пшибіславський приводить середнє співвідношення відсоткового складу металу в аналогічних за формою і орнаментациєю бронзових казанів із могильника в Гальштатті, де міді — 92,71%, олова — 7,29% (Ед. Фрайх фон Саккен, 1868, с. 116).

Цілком ідентичні за формою та оздобленням бронзові казани відомі з ряду поховань Гальштатського могильника, а також на могильниках у Семіградді (Шекелі-Удвархелі, Гайду-Башормені). В. Пшибіславський, услід за Ед. Фрайх фон Саккеном, вважає такі казани, в т. ч. і екземпляри з Кунісівець, за типовий зразок виробів із етрусських майстерень (Пшибіславський В., 1892, с. 37). Прямі аналогії до посудин з Кунісівець знаходимо на пам'ятках гальштатського періоду у Баварії, де вони розглядаються, як імпорт з території культури Вілланова (Пастернак Я., 1961, с. 283).

Час поширення бронзових казанів із хрестоподібними приклепанними вушками у Центральній Європі припадає на пізню ступінь «урнових полів» (пам'ятки, синхронні з часом поширення таких казанів, виділяють у горизонт Кройцаташкенкессель, який є наступним після горизонту бронзових орнаментованих чаш типу Кіркендруп-Енішовіце, які характерні для раннього періоду НаВ).

Бронзові казани досліджуваного типу використовувались на території Карпат і Північно-Східного Прикарпаття ще в другій половині фрако-кіммерійського періоду, до періоду НаС включно. Про це свідчить бронзовий казан аналогічної форми, знайдений у Неділіських Перемишлянського району на Львівщині, тобто на основній території поширення висоцької культури. Крім бронзових речей, до складу скарбу входили також залізні сокирки. Найраніші залізні сокирки цього типу в Румунії з'являються у серії Бирлад, що датується IX ст. до н. е. Проте, переважна більшість цих виробів відноситься до серії Вінцу де Джос, тобто VII ст. до н. е. (Петреску-Дімбовіца, М., 1977, с. 140, 161; Крушельницька Л., 1985, с. 83). Нещодавно подібний бронзовий казан знайде-

ний в скарбі з Пругуй (Угорщина), який датується VIII—VII ст. до н. е. (Кемсней Т., 1981, с. 29—41, рис. 2—8).

На підставі нанесених на карту знахідок бронзових казанів досліджуваного типу в Дунайській улоговині, К. Вульпе відтворила цілу сітку торговельних шляхів, якими італійський посуд з бронзової бляхи в період Беначчі I—II (900—630 рр. до н. е.) поширювався по Центральній Європі. З цих шляхів тільки два прямували на північ — у напрямку Верхнього Потисся і Карпат, і виходили до Верецького і Ужоцького перевалів (Пастернак Я., 1961, с. 283—284). До приведеного вслід за Я. Пастернаком датування додамо, що Г. Міллер-Карпе, основуючись на безпосередньому аналізі поховальних комплексів і на кореляційній статистиці бронзових виробів, запропонував для всієї області Болонья замість попередніх періодів культури вілланова Беначчі I—II, загальні періоди раннього залізного віку: Болонья — I (IX ст. до н. е.) та Болонья — II (VIII ст. до н. е.).

Використання бронзових казанів описаного типу у Центральній Європі укладається в рамки пізнього фрако-кіммерійського періоду, що на нашій території співпадає з останньою фазою розвитку висоцької культури, і заключним етапом існування пам'яток голіградського типу на Північно-Східному Прикарпатті.

Знаряддя праці

Найбільш масовими знахідками знаряддя праці на пам'ятках західноподільської групи висоцької культури є крем'яні серпи. Цілі знаряддя та їх уламки знайдено на поселеннях у Вікнінах Великих, Збаражі, Колодному, Маркополі, Мишківцях. Значно рідше серпи зустрічаються у похованнях (однак, це може бути зумовлене недостатньою вивченістю останніх). Серпи, як правило, невеликі за розміром, мають вигнуту спинку, завужені кінці і ріжучу кромку, оформлену у вигляді дрібнозубчастої пилочки. Більшість з них має чудово заполіровану поверхню. У цілому, досліджувані серпи зроблені в кращих традиціях висоцького кременярства. Власне висоцький тип серпів зберіг найбільше архаїчних елементів, притаманних формі крем'яних серпів тшцінецько-комарівської культури. В першу чергу, це стосується форми завершення їх нижньої частини, що (як і на тшцінецько-комарівських серпах) не має широкої п'ятки, яку знаємо по крем'яних серпах білогрудівського типу, і, ймовірно, генетично споріднених з ними, крем'яних серпів чорноліської культури обидвох етапів її розвитку, і крем'яних серпів групи Сахарна-Солончени. Те, що висоцьке кременярство успадкувало традиції, випереджаючої його на цій території тшцінецько-комарівської культури, підкреслює Л. Крушельницька при розгляді крем'яних серпів цієї культури у Турії, Гнилоп'яті і Бердичеві, реэю-

муючи, що за виглядом, способом кріплення до держака і обробкою поверхні, вони майже «висоцькі» (Крушельницька Л., 1985, с. 74).

На території висоцької культури Західного Поділля знайдено ряд металевих знарядь праці — бронзові ножі, кельти, одне долото і ливарні формочки для відливання окремих предметів. В більшості випадків, ці речі знайдені випадково (за винятком колекції з Мишківцеь), і тому, судити про їх культурну належність та час виготовлення, можемо лише на підставі аналогій. Тривалість побутування окремих бронзових предметів (ножі, кельти) має широкий хронологічний діапазон, що утруднює відокремлення речей, вироблених і вживаних власне населенням групи скринькових поховань, від речей, які були поширені раніше, у час існування на півночі Західного Поділля пам'яток ранньої висоцької культури.

Пам'яткою, яку з найбільшою долею ймовірності можемо пов'язувати з ранньою фазою групи скринькових поховань, є колекція з Мишківцеь (рис. 35). Основуючись, в основному, на типах бронзових виробів, які відливалися у матрицях, Ю. Малеев зрахував цю пам'ятку до культури фракійського гальштату (Малеев Ю., 1976, с. 232—240). Натомість, Л. Крушельницька трактує пам'ятку в Мишківцах, як характерну для перехідної території між трьома культурами: голіградською, висоцькою і лужицькою. Більшість ознак свідчать на користь висоцької належності названих предметів: це найбільш типові для висоцької культури крем'яні серпи, прясла; прясла, вирізані із стінок посуду; уламок біконічної чорнолощеної, орнаментованої корчаги, а також глиняна покришка. Остання фактично дублює форму покришок комарівської культури (Березанська С., 1982, с. 177, рис. 69, 3). Те ж саме походження може мати і ялинковий орнамент на покришці, хоча йому можемо знайти паралелі також в лужицькій культурі. Типи бронзових виробів, що представлені матрицями з Мишківцеь, на думку Л. Крушельницької, не підлягають хронологічній диференціації, оскільки вони відтворені за різночасовими зразками (Крушельницька Л., 1985, с. 58).

Сьогодні видається можливим доповнити запропоновану дослідниками характеристику колекції з Мишківцеь. Так, до кельта з рівною втулкою, що знаходить численні аналогії серед трансільванських кельтів періоду НаВ, подібний бронзовий кельт з Дуплиськ Заліщицького району Тернопільської області (Журовський К., 1949, табл. XI, 10), а також чотири кельти аналогічної форми з щойно опублікованого скарбу із с. Потічок Снятинського району Івано-Франківської області. Кельти цієї відміни мають струнку форму і рівну втулку, яка по краях орнаментована пружками. Серед опублікованих М. Новотною кельтів Сло-

ваччині, найближчі до наших Л. Крушельницька знаходить у скарбі з Віничків Требішівського району. Цю відміну кельтів дослідниця вважає, як супроводжуючу старший період «урнових полів», тобто синхронну з горизонтом Клентніце-Рогог. У свою чергу, кельт із струнким тілом і пружками, що знайдений у скарбі Татабана Бангідай, Т. Кеменшей пов'язує конкретно з групою Валер, і датує на період НаА₂. У складі цього скарбу є виключно кельти середньоевропейської відміни, з рівною втулкою, в т. ч. масивні і орнаментовані (Крушельницька Л., Филипчук М., 1993, с. 133).

Інший тип кельтів презентує форма для їх відливу, зазначена у Ю. Малеева під № 1, 4. До приведених цим автором аналогій додамо, що такий тип виробів презентують кельти з т. зв. дзюбоподібним носиком східнокарпатського типу (хоча мишківцеька форма з двох сторін негативно частково пошкоджена, однак це не впливає на правомірність зарахування кельтів, що в ній відливалися, до згаданого типу). З найближчих до нас околиць, подібні за формою кельти походять з Товстолуга поблизу Тернополя (рис. 36, 7), і невідомої місцевості в Самборі (Журовський К., 1949, табл. XI, 1—2, 4). Назвемо також гарну підбірку кельтів цього типу із згаданого скарбу в Потічку (Крушельницька Л., Филипчук М., 1993, с. 131, 5, с. 132—133). На думку М. Новотної, струнки кельти з видовженим носиком можна розглядати, як хронологічно старші. Згодом їх форма міняється, вони стають менші і ширші, часто мають косо сформоване лезо. Датування кельтів цього типу, за порівняннями з виявленими в добре датуваних комплексах, ставить їх в рамки горизонтів скарбів Уріу—Кісапаті—Рогод, тобто від кінця епохи бронзи до НаВ₁ (Крушельницька Л., Филипчук М., 1993, с. 133).

З інших металевих знарядь праці знаємо одне бронзове долото із с. Хоросткова Гусятинського району (рис. 38, 1). Хронологічний діапазон побутування бронзових доліт досить широкий: від кінця бронзового до ранньозалізного віку включно. Бронзові долота видовженої форми з роширеною лійкоподібною втулкою знаходяться, наприклад, у скарбі з Радзіма (Познанське воев., Польща), який відноситься до найстаршої фази лужицької культури (Гардавський О., 1979, с. 64, рис. 24, 5). Бронзові долота з випрямленою втулкою походять з поховальних комплексів Центральної Європи, які датуються пізньою фазою «урнових полів» (Йокенгевел О., 1971, с. 222, табл. 79—В, 18). На нашій території бронзове долото з прямою втулкою відоме в скарбі з Неділиськ, який відноситься до періоду не раніше НаВ₃—НаС (Крушельницька Л., 1985, с. 80, рис. 25, 18, с. 81—82). Отже, наявність лійчастої втулки на долоті з Хоросткова дає підстави зараховувати його до старших виробів цього типу і синхронізу-

вати з ранніми пам'ятками висоцької культури Західного Поділля.

Бронзові ножі представлені двома екземплярами. Ранній тип презентує неорнаментований ніж з Шумлян Бережанського району, який має різко профільовану спинку і коротке руків'я з пазами для накладок (рис. 36, 1). Бронзові неорнаментовані ножі з'являються вже у старшій ступені «урнових полів» Центральної Європи. Лезо у них широке, профільоване, але форма руків'я — кругла, а не плоска, як на ножі з Шумлян (Йокенгевел О., 1971, табл. 73, В—2). Подібного типу бронзові ножі із Словаччини М. Новотна зараховує до періоду НаА (Новотна М., 1970, табл. XXV). Близькі аналогії до ножа з Шумлян знаходимо у пам'ятках першої фази розвитку лужицької культури південно-східної Польщі. Тут такі ножі мають на руків'ї по кілька отворів для заклепок і реберце для накладок з органічного матеріалу. Назвемо два ножі — перший з поховання № 95 в Бахуж-Ходорувці пов. Бжозув, другий — з Грудец пов. Стжижув, який датується на IV-ий період бронзи (Москва К., 1976, с. 89, табл. II, с. 179, рис. 9; Гедль М., 1975, с. 177, табл. IV, 21).

Децю пізнішим є бронзовий ніж з Лисовець, який на середній частині спинки і вздовж верхнього краю леза прикрашений групою дрібних насічок (рис. 36, 2). Бронзові, пишно орнаментовані ножі широко використовувалися у період раннього заліза. Два таких ножі входять до складу Неділіського скарбу. Хоча вони і відрізняються наявністю випуклого обідка між руків'ям і лезом (якого на ножі з Лисовець немає), однак загальні пропорції леза, а також елементи орнаменту дозволяють припускати співіснування цих ножів приблизно в одному проміжку часу.

**Предмети
озброєння
і захисного
обладунку**

На території Західного Поділля, в межах поширення висоцької культури, у різний час знайдено сім бронзових мечів, які презентують різні типи.

Найраніший тип представляють два мечі: 1 — із с. Бурканова Підгаєцького району Тернопільської області; 2 — із с. Карабчиева (Завадниці) Городецького району Хмельницької області (рис. 37, 3—4). Обидва екземпляри відносяться до типу мечів з язикоподібним руків'ям. Ідентичний за формою до карабчиевського бронзовий меч, знайдений у тілопальному похованні у Айнсдорфі (північно-східна Німеччина). Поховання датується бронзовою бритвою варіанту Волдерс на час старшої ступені «урнових полів» Центральної Європи (Йокенгевел О., 1971, с. 112, табл. 73, 1). Мечі з язикоподібним руків'ям використовувались протягом тривалого часу, про що свідчить знахідка бронзового меча цього типу на Бельському Городищі (Ковпаненко Г., 1973, с. 248—249).

До рідкісної відмінності мечів з язикоподібним руків'ям відно-

ситься бронзовий меч із с. Заложець Підгаєцького району Тернопільської області (рис. 37, 1). Відмінність від вищезазначених полягає у інакше сформованих пазах на руків'ї для накладок, які мають овальну видовжену форму. Подібні модельовані пази для накладок має бронзовий меч із Секвани у Франції та ряд інших екземплярів такого типу із Західної Європи. Верхня межа використання таких мечів визначається по наявності одного із них у скарбі з Войцеховіч (Польща), який по найпізнішій знахідці з цього скарбу — бронзовому стилеті, датується на час не пізніше VII ст. до н. е. (Подковінська С., 1933, с. 157, фігура 44, с. 156—159, 136—137).

Меч із с. Завалів Підгаєцького району Тернопільщини відноситься до різновиду мечів із суцільно литим руків'ям, т. зв. ліптавського типу (рис. 37, 2). Час поширення останніх у Центральної Європі припадає на другу половину періоду НаА. Особливо широко використовуються такі мечі на протязі першої половини періоду НаВ (Граля І., 1954, с. 215—226; Міллер-Карпе Г., 1961, с. 88). У комплексах, які датуються пізнішим часом, мечі ліптавського типу, як правило, не зустрічаються.

Рідкісний тип презентує бронзовий меч із с. Язловець Бучацького району Тернопільської області (рис. 37, 5). Він також відноситься до групи мечів із суцільнолитим руків'ям, але за характерним волютоподібним навершям такі мечі зараховують до типу антеноподібних (Філіп Я., 1966, с. 34—35; Міллер-Карпе Г., 1952, с. 214). Антеноподібне навершя бачимо на ще одному короткому бронзовому мечі з півдня України, який походить із збірки І. Хойновського (Хойновський І., 1904, с. 60, № 551). Мечі з антеноподібним навершям у різних варіантах і локальних типах були поширені на значній території Європи — від Балтійського моря на півночі, до Карпатського регіону і Апеннінського п-ова на півдні. Одні з них виготовлялись у майстернях Центральної Європи (типи Ціріх, Тарквінія), інші — у східноцентральноевропейських (тип Ліповка) (Філіп Я., 1966, с. 34—35). Найраніші форми мечів з антеноподібним навершям Г. Міллер-Карпе датує періодом НаВ₂ (Міллер-Карпе Г., 1952, с. 214). Однак, на думку інших дослідників, появу мечів цього типу слід відносити до ранішого часу, принаймі, від кінця періоду НаА. Ще Е. Шпрокгофф вважав, що в Центральній Європі мечі з антеноподібним навершям (III-ій тип за його класифікацією) з'являються у періоді НаА (Шпрокгофф Е., 1934, с. 32, 40). Ранішим часом датує появу таких мечів Д. Александреску, яка звертає увагу на два скарби: 1 — з Бунешті, до складу якого, крім меча з антеноподібним навершям, входив також меч типу Альдранс, що належить до пізнього НаА; 2 — з Ключі та Суату, в якому уламки мечів з антеноподібним навершям знаходились у скарбі, що датується періодом НаВ₁ (Александреску Д., 1966, с. 130).

Дослідники цілком одностайні щодо району продукування, поширення мечів з антеноподібним навершям. Е. Шпрокгофф зараховував меч з Язлівця до центральноєвропейської групи і вважав його за стару форму, навіть — за прототип мечів з антеноподібним навершям; однак, точно його не датував, обмежившись рамками періоду НаА (Шпрокгофф Е., 1934, с. 32, 40, табл. 15, 1). М. Еберт меч з Язлівця датував V-им періодом бронзи, що на його думку, підтверджувалось знахідками подібних мечів у скарбах, типових для цього періоду, і відомих в основному на той час з півночі Центральної Європи (Еберт М., 19, табл. 135, в). На ймовірність походження язловецького меча з альпійських земель вказав свого часу Я. Костжевський (Костжевський Я., 1939—1948, с. 251). Володимир Антонович цілком підтримав це припущення, зокрема в тому, що меч з Язлівця — альпійський імпорт; однак додав, що три рельєфні паски на руків'ї зближують його з мечами «угорського типу» (Антонович А., 1928, с. 109, табл. XXIII, 20). Прикрашання руків'я такими пасками притаманне багатьом типам і варіантам бронзових мечів різних територій рубежу епохи бронзи — раннього заліза.

Порівняльний типологічний аналіз меча з Язлівця, а також меча із збірки І. Хойновського підтвердив раніше висловлене дослідниками припущення щодо їх центральноєвропейського походження. З наявних у нашому розпорядженні матеріалів, найближчим до меча з Язлівця, є меч з Коржіллетес (Швейцарія). Бочкоподібне руків'я з трьома рельєфними пасками, а також широко розставлені «антени» зближують язлівецький меч з мечами Верхнього Райну (Тайс) та рядом мечів типу Ціріх, які датуються періодом НаВ₂ (Подковінська С., 1933, с. 142; Філіп Я., 1966, с. 35). Описані вище мечі з наших земель презентують виробни майстерень, які функціонували від кінця НаА до НаВ₃ і знаходились на захід від Карпат, правдоподібно в приальпійській зоні.

Західноподільські екземпляри мечів представляють універсальний тип клинкової зброї колюче-рубаючого призначення. Центр ваги довгого меча з Язлівця зумисне зміщений до кінця, за рахунок розширення у листоподібну форму верхньої частини клинка. Такі мечі призначались для нанесення дуже важких ударів, часто по захищеному панцирем противникові. Розширений на кінці клинок меча давав додатковий ефект «розвалювання» рубленої рани, а за рахунок збільшення ваги в цій частині леза додатково посилював удар. Прекрасна збалансованість клинка з Язлівця при ударі зводила до мінімуму віддачу на руків'я.

Антеноподібні навершя руків'їв досліджуваних мечів були не декором, а мали суто практичне значення: 1 — при нанесенні колючого удару втримували долоню на руків'ї, не даючи їй зісковзнути; 2 — слугували опорною точкою при висмикуванні меча з

противника (подібне призначення могли мати шайбоподібні навершя руків'їв бронзових мечів ліптавського типу і, очевидно, мечі з чашоподібним навершям, яке виконувало ті ж самі функції, що і «антени»).

Меч з Язлівця не був призначений для фехтування. Цього не допускала своєрідна збалансованість клинка, тому використання його в пішому бою було неефективним. Язлівецький меч слід відносити скоріш за все до групи кавалерійських мечів, які від звичайних мечів відрізнялись значно довшим клинком, що зумовлено було необхідністю «диставати» піших воїнів із сідла. Крім того, при рубанні кавалеристів між собою, вершник повинен був мати можливість прикрити клинком весь корпус (до сідла), коли противник наносив удар. Натомість, значно, коротший меч із збірки І. Хойновського, цілком вірогідно, міг належати піхотинцеві. Пропорційна, більш делікатніша, порівняно з язловецьким, форма руків'я, леза, навершя, дає підстави вбачати в цьому мечі хронологічно дещо пізніший екземпляр розвитку форми мечів цього типу. Якщо справедливе припущення С. Подковінської про віднайдення цього меча в скіфському кургані в комплексі з іншими, добре датованими знахідками, то в такому разі верхню часову межу його використання можемо пересунути до VI ст. до н. е.

Унікальною пам'яткою зброярського мистецтва Гальштатського кола культур є бронзовий шолом, знайдений у 1880-их роках поблизу с. Кременіна на Західному Поділлі (суч. Городоцький район Хмельницької області). Опис і фотознімки цього шолома були опубліковані у кількох маловідомих виданнях того часу, на чому ми вже зупинялися вище. В цих статтях шолом з Кременіної розглядається в контексті подібних знахідок на території Європи. У післявоєнній археологічній літературі цій знахідці не приділено уваги. Лише нещодавно, шолом з Кременіної знайшов місце в статті відомого німецького археолога Ф. В. фон Газе, який порівнює його з ранньозалізними шоломами Італії (Ф. В. фон Газе, 1988, с. 195—211, рис. 4; 1; 5, 1).

Шолом з Кременіної дуже подібний на гребінчаті шоломи культури раннього залізного віку у Центральних Аппенінах. З часу протовілланої культури окремі глиняні покритки, якими прикривали поховальні урни, імітували форму шоломів гребінчатого типу. Поховання, які мали такі покритки, позначали, як вважають, особливо високий ранг воїна (Ф. В. фон Газе, 1988, с. 206).

Навісши на карту місцезнаходження гребінчатих шоломів і шоломоподібних покриток, Ф. В. фон Газе прийшов до висновку, що найбільше вони поширені у Південній Етрурії, значно менше їх на території Східної Гальштатської культури, і зовсім, за винятком шолома з Кременіної, немає у Східній Європі.

Згідно розроблений цим дослідником типологізації гребінчатих шоломів, екземпляр з Кременної має прями аналогії серед шоломів, які Ф. В. фон Газе визначені як I-ий і II-ий варіанти шоломів цього типу. Останні виготовлялись у майстернях Терквінії (Південна Етрурія), починаючи з другої половини IX-го ст. до н. е. в першому і другому періодах раннього залізного віку (Вілланова ІВ—С по Геккену). На шолом з Кременної подібний екземпляр з Веї, який датується другою половиною VIII ст. до н. е. (ступінь Веї II—В по Клес-Бруксу). Ідентичний до шолома з Кременної знайдено в похованні № 1 в Тарквінії та ще один, аналогічної форми шолом, з поховання АА—І у Кватро Фонтанілі. За припущенням Ф. В. фон Газе шолом з Кременної міг бути виготовлений в одному з двох місць: в Південній Етрурії або Верхній Італії (Ф. В. фон Газе, 1988, рис. 4, 1; 5, 1, с. 200, 203, — шолом з Кременної тут помилково названий «шолом із Завадинців із Західної України»).

Дуже подібний на знайдений в Кременній шолом зображений на бронзовій жертвній фігурці воїна з Реджіо д'Емілія (рис. 41, 2). За стилістичним аналізом Е. Ріхардсона ця фігурка датується першою половиною VI ст. до н. е. (Ф. В. фон Газе, 1988, с. 206, рис. 7, 2—3). Час виготовлення шолома з Кременної згідно хронологічної періодизації для Центральної Європи П. Райнеке, може укладатися в рамки періоду НаВ₃ — початком НаС.

Унікальним зразком короткої клинкової зброї є бронзовий дволезий стилет з с. Фільварки Руські Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (рис. 38, 3). Точної аналогії йому ми не знайшли. Близьку подібність стилет з Фільварків Руських має до стилету з Войцеховіч (Польща), де він входив до складу скарбу бронзових мечів (Подковінська С., 1933, с. 118, 120—136, табл. 1, 1). Подібність полягає у однаково сформованому лезі, з виступаючим вздовж осі ребром жорсткості, гардою з гострозакінченими краями та «Т»-подібним, ледь вигнутим наверхшям. Руків'я стилету з Войцеховіч тонке, довге і позбавлене орнаментатії. Стилети з подібним наверхшям (яке часом нагадує серпанок Місяця) дослідники виділяють у т. зв. грецький тип, походження якого виводять з цивілізації бронзового віку Східного Середземномор'я. На основі порівняння стилету з Войцеховіч з залізними мечами, які мають «Т»-подібне наверхшя, а також типами стилетів рабовласницьких держав Егейського басейну, С. Подковінська датує його найпізніше на VII ст. до н. е., що відповідає рубежу I-го і II-го залізного віку Італії і V-му періоду бронзи за Монтеліусом (Подковінська С., 1933, с. 130—137).

Звертає на себе увагу форма гарди стилету з Фільварків Руських, яка має вигляд трикутників з опущеними донизу гострими кінцями (рис. 38, 3). На приведених С. Подковінською анало-

гіях до стилету з Войцеховіч, гарда такої форми відсутня. Єдиним джерелом походження кинджалів з перехрестям (гардою) у вигляді гострих трикутників О. Тереножкін вважає Східну Європу, де вони з'явилися не пізніше кінця чорногорівського часу, тобто не пізніше першої половини VIII ст' до н. е. (Тереножкін О., 1976, с. 122). Впливами зброярського мистецтва кіммерійської культури можна також пояснити наявність на краях руків'я стилету з Фільварків Руських виступаючих рельєфних пасочків, простір між якими заповнений орнаментом. На кіммерійських мечах і кинджалах руків'я щільно орнаментувалося групами концентричних кружечків. На початку ранньоскіфського періоду ця форма орнаментатії змінюється двома—трьома поздовжніми пазами, простір між якими часом доповнюється густо нанесеними насічками і фігурами «півмісяців» (Тереножкін О., 1976, с. 121, рис. 74, 2, 4—5, 7, с. 125, рис. 75, 16, с. 130, рис. 80, 2, 4—5, 7, 10, 11). Остання — орнаментатійна ознака є важливою, оскільки, у сукупності з вищепереліченими, дозволяє датувати стилет з Фільварків Руських на час не раніше другої половини VIII — першої половини VII ст. до н. е.

Ударна зброя (кам'яні булави, кам'яні бойові молотки, ціпки). Кам'яні булави і кам'яні бойові молотки у культурах бронзового віку Західного Поділля в археологічних матеріалах, якими ми на сьогодні диспонуємо, не засвідчено. Однак, не виключаємо, що в майбутньому такі предмети будуть знайдені на пам'ятках багатоваликвої, комарівської і Ноа культур, оскільки у територіально-суміжного з ними на сході населення кам'яні булави були традиційними речами озброєння починаючи з II тис. до н. е.

Базальтові і гранітні булави округлої форми відомі на поселеннях культури багатоваликвої кераміки у Нижньому Подніпров'ї, на зольнику культури Ноа біля с. Гіндешті в Молдові (Черняков І., 1985, с. 94, рис. 44, 11—12, 15, с. 95). Не зникають такі булави і у пізній передскіфській час, коли поряд з ними з'являються і дістають значного поширення бойові кам'яні молотки. Ціла кам'яна булава і уламок ще однієї знайдені на Суботівському городищі чорноліської культури, на Жаботинському поселенні, на ряді пам'яток Криму (Тереножкін О., 1976, с. 139). Найбільш пізні знахідки кам'яних булав для раннього скіфського часу засвідчені матеріалами кургану № 524 біля с. Жаботина (Ільїнська В., 1975, табл. VII, 9). На території Розточчя і Південного Полісся кам'яні булави знайдені на поселенні могилянської групи в с. Голичівці поблизу м. Корця Рівненської області (Крушельницька Л., 1985, с. 58) та в наземній споруді на поселенні в Черепині (Крушельницька Л., 1993, с. 172, рис. 91, 10).

Оскільки, пише О. Тереножкін, кам'яні булави мають звичайну

кулеподібну форму, типологічно зовсім невиразну, ми не можемо сказати нічого певного про будь-які взаємні культурні зв'язки на підставі цих знахідок. Вони, очевидно, однаково вживались як у чорногорівський, так і новочеркаський час (Тереножків О., 1976, с. 139).

З розглянутих пам'яток висоцької культури правильну кулеподібну форму, яка фактично дублює форму кіммерійських булав, має булава з поховання № 121—А на могильнику у с. Висоцьке (судячи по її розміщенню відносно руки покійника, дерев'яне руків'я булави сягало 30—35 см (Сулімірський Т., 1931, с. 141—142)). Ще дві, правда, незакінчені булави подібної форми походять з Корця і Мишковець (рис. 42, 6). Натомість, друга кам'яна булава з Мишковець і булава з Черепина мають виразну біконічну форму бочків із гострими краями. Можливо, вони презентують місцеву — локальну або хронологічну відміну цього типу зброї.

Появу на території висоцької культури кам'яних булав слід розглядати, в контексті усїєї проблеми кіммерійських впливів у Східній Галичині, в т. ч., з появою у пізніх висоцьких похованнях кам'яних бойових молотків (Висоцьке, Лугове, Золочів). Такі молотки використовувались протягом дуже короткого часу: VIII — поч. VII ст. до н. е. і численно представлені, наприклад, у давньо-меотських похованнях Північного Кавказу, і в похованнях степової зони Північного Причорномор'я. Кам'яні молотки циліндричної форми використовують для визначення конкретно пізньочорноліського часу, оскільки в жаботинських комплексах вони відсутні (Смірнова Г., 1980, с. 132). Таким чином, скринькове поховання № 29 у Луговому, в якому поруч з покійником лежав циліндричний кам'яний молоток, можемо датувати періодом HaB_2 — поч. HaC , а поховання № 121—А з с. Висоцьке, яке супроводжувалось круглою кам'яною булавою кіммерійського типу, відносимо до дещо ширшого проміжку часу, HaB_2 — HaC .

Досліджувану групу ударної зброї є підстави доповнити ще одним варіантом — бойовим кистилем, або ціпком, який мав вигляд прямого древка довжиною до 1,0 м, яке з одного кінця закінчувалось гостроконечником, а з другого — короткою кістяною перекладною. Кістяні перекладні (навершя) бойових ціпків знайдені на могильнику с. Висоцьке, у похованні № 30, де лежали біля ніг покійників (рис. 43, 1, 3—4). Причому, таким чином, що древко-кий, на кінець якого вони були насаджені, знаходився вздовж тулуба нижнім кінцем до голови. Т. Сулімірський розцінив ці знахідки, як милиці для калік (Сулімірський Т., 1931, с. 141, табл. XXIV, 1). Подібне призначення, на його думку, мали і кістяні руків'я палиць чи ціпків, які знайдені на могильнику с. Висоцьке (наприклад, в похованні № 126—А). На такі ціпки опиралися, як вважав першовідкривач, кульгаві особи. «Крім

кістяних, пише Т. Сулімірський, знаходимо також і кам'яні руків'я ціпків, виконані у формі молотків або сокирок» (Сулімірський Т., 1931, с. 141). Орнамент на кістяному наверші одного з таких ціпків (рис. 43, 2) зближує його з візерунком, яким теж щільно покривали руків'я кинджалів та мечів східнолісостепові племена пізньої кіммерійської ступені (Тереножкін О., 1976, с. 125, рис. 75, 16, 18).

Бойовий ціпок у стародавніх суспільствах служив, крім утилітарних цілей, також і як зброя самооборони. Техніка володіння ціпком (як і посохом) включала прийоми проти усіх видів зброї, але особливо проти меча. Основний акцент у техніці володіння ціпком ставився на роботу проти неозброєного противника, де використовується широкий арсенал штовхальних і рубаючих рухів, а також різноманітні кидки, болеві і задущуючі прийоми (Попенко В., 1992, с. 202—202).

Наявність на пам'ятках пізньої висоцької культури кам'яних булав, кам'яних бойових молотків та ціпків свідчить про появу у місцевого населення суто нового і ефективного виду зброї ударного призначення. Мистецтво володіння цими знаряддями вимагало особливої фізичної підготовки, особливо рук і плечевого пояса (Попенко В., 1992, с. 198—199). Очевидно, цим мали час займатися не рядові общинники, а особи вищого привілейованого становища. Наприклад, наявність серед поховального інвентаря катакомбних могил кам'яних булав та сокиро-молотків розцінюється дослідниками, як свідчення про високий соціальний статус похованих (Братченко С., 1989, с. 71).

Лук і стріли. На сьогоднішній день у нашому розпорядженні всього кілька екземплярів крем'яних наконечників для стріл, які знайдені на Західному Поділлі (Вікнини Великі, Збараж, Луківське, Колодне). Наконечники з перших трьох пунктів належать до одного типу, який можна охарактеризувати, як трикутноподібні, видовжені, з «жальцями» і коротким черешком. Наконечник з Колодного також має трикутну форму, але з рівною основою.

Крем'яні наконечники стріл черешкового типу з опущеними донизу «жальцями» з'являються у Західному Надбужжі наприкінці бронзового віку. Один наконечник такого типу знайдений в похованні № 1 Рованцівського могильника, який датується періодом HaA_1 — HaB_1 . Другий, подібної форми, крем'яний наконечник знайдено на Тяглівському могильнику, який відноситься до періоду HaB_1 — HaB_2 (Павлів Д., 1993, с. 16, рис. 6, 2, с. 45, рис. 19, 2).

Для висоцької культури Розточчя типовими є крем'яні наконечники стріл листоподібної або ромбоподібної в плані форми, нижня частина яких ледь видовжена і плавно переходить у чере-

шок. Чудову підбірку такої форми наконечників маємо з поховання № 9 на могильнику у Золочеві, де вони лежали біля ніг покійника. Крім трьох крем'яних наконечників листоподібної форми з досить слабо вираженим черешком, в цьому, як ми припускаємо — сагайдачному наборі, знаходилось кістяне вістря для стріли листоподібної форми і одна кругла в перерізі кістяна насадка (Крушельницька Л., 1965, с. 131—132, рис. 10, 17—22). Кістяна насадка презентує, ймовірно, спеціальне пристосування для вкладання тятиви, яке розміщувалось у торцевій частині древка стріли (т. зв. вставі вушка). Це перша знахідка такого типу на території висоцької культури. Подібної форми кістяні насадки застосовувались на сході України, починаючи з енеоліту — бронзи (Братченко С., 1989, с. 75, 11, с. 78). Прямі аналогії до кістяного листоподібного наконечника знаходимо лише на пам'ятках II-ої ступені чорноліської культури. Найближчим по формі до золочівського кістяного вістря є кістяний наконечник з Лубенецького городища, на що вже зверталось увагу (Крушельницька Л., 1965, с. 131—132; Тереновжкін О., 1961, с. 94—95, рис. 66, 18).

Крем'яні наконечники, які мають перо видовженої трикутно-подібної форми з опущеними донизу «жальцями» і коротким виступаючим черешком представлені, поряд з іншими типами вістер, у похованнях висоцької культури Розточчя. Наприклад, на могильнику с. Висоцьке в пох. № 52—А лежав покійник, в лівому бедрі якого стирчав крем'яний наконечник довжиною 2,5 см і шириною 1,1 см. Вістря мало вигляд вербового листка, в основі якого були дві виїмки. Другий крем'яний наконечник лежав в цьому ж похованні біля однієї з рамених кісток решток другого покійника (скелет № 52—В), кості якого знаходились на голених першого. Це вістря мало довжину 3,8 см, ширину 1,3 см, в основі чітко виділений черешок і «жальця», опущені донизу (Сулімірський Г., 1931, с. 28—29). На прикладі поховання № 52 ми маємо яскраве свідчення того, що крем'яні вістря з «жальцями» використовувались безпосередньо для поразки противника. Вістря такого типу високо цінувались. Свідченням цього можуть служити шість крем'яних наконечників, які знаходились у горщику під парним похованням у Висоцьку (Шараневич І., 1900, с. 7, 10, табл. IV, 18—23). Крем'яні вістря листоподібної форми та вістря з «жальцями» представлені також на могильнику у Луговому (Шараневич І., 1900, табл. V, 1—3, 9—13).

На даний час ще обмаль матеріалів для відповіді на питання, чи крем'яні наконечники з «жальцями» і черешком у висоцькій культурі Розточчя є наслідком розвитку однієї з місцевих форм цього типу зброї, чи, можливо, ця форма є запозиченою з ареалу поширення пізньочорноліської культури Середнього Подністров'я, на пам'ятках якої вони зустрічаються досить часто, причому ра-

зом з листо- і ромбоподібними вістряма (Крушельницька Л., 1985, с. 114, рис. 35, 9—10; Смірнова Г., Кашуба М., 1988, с. 20, рис. 2, 19—20). Значне число крем'яних наконечників для стріл у висоцькій культурі є однією із специфічних ознак, які вирізняють її з-поміж інших культур «урнових полів» Центральної Європи, де наконечники досліджуваних типів майже невідомі. Єдина знахідка бронзового вістря для стріли з могильника ранньої висоцької культури в с. Гончарівці (був. Белзень) на Золочівщині, яка має численні аналогії у пізньобронзових культурах степової частини Північного Причорномор'я і держав Східного Середземномор'я (на цьому ми зупинимось в розділі про хронологію і періодизацію), ще не дає підстав для припущення про паралельне співіснування крем'яних і бронзових вістер для стріл у висоцькій культурі.

Можемо вказати на ті переваги, які мали крем'яні вістря над металевими. Так, в Егеї середньо- і пізньоелладського періодів крем'яні та обсидіанові наконечники для стріл побутували поряд з бронзовими. На Закавказзі вони зберігають своє значення і на початку залізного віку, а персидські воїни ще й у V ст. до н. е. були озброєні стрілами з обсидіановими вістряма (Братченко С., 1989, с. 76). Така живучість традиції (навіть у культурах з розвинутою бронзовою індустрією) пояснюється не лише доступністю сировини й економією металу, але, передусім, тим, що крем'яні вістря більш відповідали потребам тактики ведення війни та способам полювання. За бойовими якостями вони не тільки не поступалися бронзовим, але навіть перевершували їх (як, приміром, і крем'яні зубчасті серпи): краї та жало у них значно гостріші. Досліджено, що індіанські обсидіанові вістря глибше проникали в тіло тварин, ніж такі самі за формою, сталеві (індіанці Ельдорадо виготовляли наконечник з відщепу за 20 хвилин). Крім того, крем'яні вістря при зіткненні з твердим предметом, зокрема кісткою, нерідко розколювались, а витягнуті уламки їх було складніше, ніж стрілу з цілим вістрям. Такі розколоті вістря, або уламки від них трапляються заглибленими в кістку у похованнях енеоліту — бронзи. Ймовірно, виготовлення таких невеликих вістер з глибокими виїмками і вузькими крихкими «жальцями» і було розраховане саме на ефект нанесення рани уламками (Братченко С., 1989, с. 76).

Вістря списів і дротиків. Бронзове вістря з Карабчевеа і залізне вістря списа з Ракового Кута належить до одного типу, який характеризується вузьким випуклим ребром на пері, що не опускається на втулку. Вістря з Ракового Кута А. Мелюкова відносить до першого відділу першого типу і датує VII—VI ст. до н. е. Наявність такого ребра на досліджуваних екземплярах зближує їх, швидше, з наконечниками списів другого типу,

однак серед них немає вістер з широким пером. Тому вістря з Крабчєва і Ракового Кута, які мають широке перо правильної листоподібної форми, є мовби перехідною ланкою між наконечниками першого і другого типу за класифікацією А. Мелюкової (Мелюкова А., 1964, с. 36—38, табл. 12, 4—6, 13, с. 37, табл. VI).

Вістря з поховання в Городищі Копичинської, яке характеризується листоподібною формою пера, довгою втулкою і виразно зазначеним, вузьким реберцем, з більшою влєвненістю можемо зараховувати до наконечників списів ранньоскіфської культури першого варіанту другого типу за класифікацією А. Мелюкової. Найбільш ранні з них відносяться до початку VI ст. до н. е. (Мелюкова А., 1964, с. 37—88).

Дуже цікавою є знахідка в одному скарбі з Лошнева (розкопки О. Ситника 1987 р.) двох наконечників — бронзового і залізного. Бронзове вістря за формою найбільш близьке до наконечників першого типу «з реберцями на втулці», які з'являються у культурах Верхнього Подністров'я з IV-го періоду бронзи (за класифікацією К. Журовського). Бронзові наконечники такої форми численно представлені у лужицькій культурі і голіградській групі фракійського гальштату (Журовський К., 1949, с. 88). Вістря такої форми у лужицькій культурі датуються IV-им періодом епохи бронзи (Костжевський І., 1964, с. 19). Екземпляри подібних наконечників із скарбів в Перемшлі і Жупаві, які належать до II-го типу за класифікацією І. Костжевського, вважаються імпортованими виробами з-за Карпат. Подібні до них бронзові вістря списів тарнобжегської групи також датуються IV-им періодом бронзи (Москва К., 1976, с. 48—49). Залізний наконечник з Лошнева, в зв'язку з поганим станом збереження, не може бути визначений типологічно. Наявність в одному скарбі двох різних наконечників відзеркалює той, дуже важко вловимий на археологічному матеріалі, відносно короткий момент, коли паралельно співіснували ще старі бронзові вироби або нові, зроблені за традиційними зразками, і найраніші на наших землях залізні знаряддя, появу яких відносять до часу не пізніше HaC.

У зв'язку з проблемою поширення перших залізних предметів озброєння на Західному Поділлі та в дотичних до нього районах, згадаємо залізне вістря для дротика, знайдене біля чоловічого кістяка у парному похованні № 75 на могильнику с. Висоцьке (розкопки В. Канівця). Вістря має довгу масивну втулку і маленьке перо листоподібної форми. Вздовж осі пера проходить випукле широке ребро жорсткості. На нижніх краях пера існують по дві наскрізні дірочки (рис. 40, 2). Близький за формою залізний наконечник відомий у верхньосілезько-малопольській групі лужицької культури з пам'ятки Стжельци Опольські (рис. 40, 4), яка датується 650—400 рр. до н. е. (Кухаренко Ю., 1969, табл. XXIX, 5).

Для наконечників такого типу ми знайшли лише дві аналогії. Перша — залізний наконечник із старшого протомеотського Николаєвського могильника в Адигеї (рис. 40, 3), звідки походить низка архаїчних типів бронзових наконечників списів, і кам'яна булава округлої форми, яка за зовнішніми обрисами ідентична булаві, знайденій на могильнику с. Висоцьке (Тереножкін О., 1976, с. 144—145, рис. 84, 19). Друга — залізне вістря з кіммерійської могили № 10 кургану № 58/26 біля городища Саркел на Дону (рис. 40, 1). Основні особливості цього вістря полягають у довгій масивній втулці, і маленькій, овальній дволопатевої голівці. На думку О. О. Іессена, цей наконечник (названий в його праці наверхшам списа) «...відноситься до вельми раннього типу і відтворює форму найбільш пізніх наконечників списів епохи пізньої бронзи» (Іессен О., 1954, с. 74). Глибока, очевидно передскіфська давнина цього наконечника, — пише О. Тереножкін, навряд чи може викликати будь-які сумніви, оскільки подібних наконечників дротиків немає серед матеріалів скіфської культури, які нам достатньо добре відомі з самого початку її існування... Однак, всупереч наведеному висловлюванню О. Іессена жодних аналогій або прототипів у знахідках бронзового віку цьому дротику ми вказати не можемо (Тереножкін О., 1976, с. 143, с. 55, рис. 25, 3).

Отже, найбільш, і, судячи по всьому, найстарші паралелі до форми залізного вістря дротика з поховання № 75 у Висоцьку (з розкопок В. Канівця) слід шукати у культурах кінця передскіфського часу степової частини Причорномор'я. Висоцький наконечник відрізняється від наведених аналогій наявністю двох дірочок внизу пера. На цю його особливість звернула увагу Л. Крушельницька (Крушельницька Л., 1985, с. 125). В подібний спосіб розміщені маленькі дірочки на двох довговтульчастих залізних наконечниках з пропорційно масивним пером, з воїнського захоронення гіпотоксота в ґрунтовій могилі із тілоспаленням у Бутенках на Полтавщині, яка датується новочеркаським ступенем. Переважає думка про кавказьке походження цього, та подібних до нього комплексів (Граков Б., 1977, с. 156, рис. 107, 7; Ковпаненко Г., 1961, с. 58—59). Дірочки, як встановила Г. Ковпаненко, виявилися стійкою і характерною ознакою для багатьох наконечників списів не лише в лісостеповій смузі України, але й у Західній Європі (наприклад, дірочки внизу пера бачимо на бронзових вістрях списів в скарбі з Андерно у Сицилії і на вістрях з могильника в Кумах біля Неаполя; обидві пам'ятки датуються догрецьким періодом — VIII ст. до н. е. Такі ж дірочки має залізне вістря із скарбу у с. Брезен біля Дахау (Німеччина), яке датується п'ятим періодом бронзи за О. Монтелиусом (Ковпаненко Г., 1962, с. 70—71). До цього переліку О. Тереножкін додає ще три залізних вістря з дірочками з Комлода (Угорщина), де вони, крім

інших речей, супроводжувались т. зв. наверхами піхов кинджалів (Тереножкін О., 1976, с. 144).

Дірочки внизу пера наконечників списів і дротиків мали очевидно якесь значення. Можливо, вони служили для прикріплення відзнак, якими звичайно користувалися загони кінних вершників. Ймовірно, цей звичай не залежав на заході від впливів, які йшли із сходу, а диктувався певною модою або загальною давньою європейською традицією. На думку Л. Крушельницької, наявність дірочок на пері для прикріплення військових відзнак не мусить бути датованим фактором. Тут, швидше можна говорити про існування певних військових чинів. Отже, датуючими в даному випадку є не самі наконечники з дірочками, а факт появи на ній території нових військових традицій (Крушельницька Л., 1985, с. 125; Тереножкін О., 1976, с. 143—144).

Прикраси

Нашийні гривни, браслети. Найближчі аналогії до наших гривни з могильників Ракового Кута, Глибочка Великого та Лошнева (рис. 39, 44), знаходимо на могильнику висоцької культури у Луговому, і у пам'ятках пізньої лужицької культури, зокрема у межиріччі середньої течії Західного Бугу і Вепра. Тут такі гривни також мають вигляд розікненої бронзової тасьми скрученої в нагрітому стані по середині та з розплесканими і завинутими у вушко кінцями. Наприклад, у скарбах мазовецько-підляської групи (Кісельськ, Вакійув), які датуються останнім періодом гальштату, а також на пам'ятках кувявсько-хелмінської групи (Бидгощ), які відносяться до 650—400 рр. до н. е., бронзові гривни цілком тотожні до наших (Гардавський О., 1979, с. 139—144, рис. 75, 12; рис. 76, 3; Кухаренко Ю., 1969, табл. XXXV, 11). Можемо вказати на знахідки бронзових гривен аналогічної форми із Трансільванії та Сигмади — Ракомажу на Тисі і Крачнагока на Арві, які Гемпель датував VI ст. до н. е. (Пирван В., 1926, с. 357, рис. 250, с. 445, рис. 314).

За розробленою В. Петренко типологічною класифікацією наших гривни, які побутували у Скіфській державі, екземпляри з Ракового Кута, Глибочка Великого і Лошнева виявляють значну подібність до гривни першого типу другого відділу, які датуються кінцем VII—VI ст. до н. е. (нашийник з Ракового Кута дослідниці датує початком VI ст. до н. е.). За своїм походженням пише В. Петренко, гривни цього типу походять від західноєвропейських зразків, де існують достатньо близькі аналогії на досить значній території з початку Гальштату і в наступний час. Про європейське походження свідчить і область поширення цих гривни, яка в VI ст. до н. е. обмежена переважно межами Лісостепу. В той же час, зазначає дослідниця, не слід виключати східні впливи не тільки

для даного типу гривни, а й для всього другого відділу. Зображення гривни із перекрученого дроту на шиї царя і знатних осіб відомі на Персепольських рельєфах, зустрічаються вони і на пам'ятках кобанської культури (Петренко В., 1978, с. 42, табл. 29).

Для двох бронзових браслетів з Глибочка Великого (рис. 44, 7), з легко відігнутих пазовні кінцями, точних аналогій ми не знайшли. Зазначимо лише, що в подібний спосіб відігнуті назовні кінці має бронзовий орнаментований браслет із скарбу Кісельська (воєв. Седліцке, Польща), який пов'язують з мазовецько-підляською групою лужицької культури (Гардавський О., 1979, с. 143, рис. 75, 13).

Шпильки і фібули. Бронзові шпильки у вигляді довгого прямого стержня, та голівкою, скрученою у кількорядову спіраль на кшталт плоского щитка, з'являються у другий період бронзового віку (1450—1200 рр. до н. е.), і представлені на пам'ятках тицінецької і комарівської культури. Такі шпильки відомі, наприклад, з кургану № 5 Колосівки, кургану № 3 в Буківні, поховання в Дитиничах. Голівки комарівських шпильок скручені із чотиригранного в перерізі бронзового дроту (Березанська С., 1972, табл. XXII, 18; Свешніков І., 1967, с. 68; Кухаренко Ю., 1969, табл. XIX, 10). У пізніший час шпильки такого типу чисельно представлені на пам'ятках висоцької і лужицької культур. В тарнобжегській групі такі шпильки датують від третього періоду бронзи і, з певним застереженням, до кінця гальштатського періоду (могильник у Гродзіску Дольнім на Ряшівщині, скарби з Радимна і Зарчина, випадкова знахідка з Ужейовіц). Не з'ясованим залишається питання, чи такі шпильки були поширені в другій фазі тарнобжегської групи (Москва К., 1976, с. 38, с. 197, рис. 20, 54, 89; Чопек С., 1986, рис. 9, 11, 14). Появу таких шпильок у західних групах скіфської культури В. Петренко пов'язує з впливами лужицької культури. За класифікацією дослідниці шпильки такого вигляду належать до 22 типу, який датується кінцем VII—початком VI ст. до н. е. (Петренко В., 1978, с. 18—19, табл. 13, 12—18). Верхня хронологічна межа поширення досліджуваного типу шпильок не виходить, ймовірно, за рамки пізньогальштатського періоду. Найпізнішим комплексом, який включає шпильку із чотиригранного в перерізі бронзового дроту, є поховання № 4 в Пищаці (Польща). Останнє добре датується піщетом, характерним для останнього періоду гальштату (Гедль М., 1988, табл. 50—А, 3, табл. 52, 533).

Отже, шпильки з поховань в Раковому Куті і Луківці, з огляду на увесь комплекс знахідок, датуємо VII—поч. VI ст. до н. е. Спіральний щиток цих шпильок, який скручений з чотиригранного в перерізі дроту, розцінюємо не як локальну чи хронологічну ознаку, а лише як технологічний прийом, який значно зміцнював

верхню частину стержня, особливо ажурну голівку. Інша справа, що не на всіх територіях, де побутували такі шпильки, цей прийом застосовували. Але це свідчить лише про рівень навиків або місцевої спеціалізації.

Інший тип бронзових шпильок у вигляді прямого стержня, потовщеного в середній частині, з плоскою або опуклою голівкою (рис. 39, 2; 44, 3; 13, 19), має найближчі аналогії у пам'ятках пізньої висоцької культури Розточчя. Наприклад, з могильника у Луговому походить п'ять бронзових шпильок з потовщенням у середній частині стержнем і плоскою або конічною голівкою (Сулімірський Т., 1931, табл. XXV, 15, 17, 18). Прямі аналогії такі шпильки мають серед шпильок скіфської культури. За класифікаційною схемою прикрас, розробленою В. Петренком, бронзові шпильки з Ракового Кута, і Глибочка Великого та Увисли найбільш подібні до бронзових шпильок першого варіанту одинадцятого типу. Останні, здебільшого орнаментовані, знайдені на Трахтемирівському і Хотівському городищах VII—VI ст. до н. е., а також в кургані № 407 Журівки, комплекс інвентаря якого датується серединою VI ст. до н. е. Верхня хронологічна межа побутування таких шпильок не виходить за рамки середини VI ст. до н. е. (Петренко В., 1978, с. 14). Відсутність орнаменту на досліджуваному типі західноподільських шпильок може свідчити про їх більш раннє походження, можливо, кінець VII—поч. VI ст. до н. е.

Деяко відмінними є три бронзові шпильки із «скринькових» поховань у Городищі Копичинецькій і Круглій. Стержень цих шпильок по своїй будові цілком аналогічний вищеописаним, але закінчується плоскою голівкою. Шпильки такої форми виділені В. Петренком у п'ятий тип. Найбільшу подібність наші екземпляри виявляють до шпильок першого варіанту цього типу, який, як зазначає В. Петренко, найбільш характерний для західно-подільської групи. Слід відзначити, пише дослідниця, що і в інших типах шпильок Західного Поділля проявляється та ж сама варіантна особливість — маленька голівка і ледь розширений у середній частині стержень. В інших групах скіфської культури шпильки цього варіанту зустрінуті лише один раз — у сусідній Побужській групі. Датування цього варіанту визначається в основному межами VI ст. до н. е. (Петренко В., 1978, с. 12, табл. 4, 1).

Дротяна пружинна фібула з Половців Чортківського району (рис. 36, 3), прикрашена тринадцятьма бронзовими намистинками, нанизаними на спинку, знаходить прями паралелі в західно-балканських культурах ранньозалізного віку. Наприклад, одинадцять намистин, які нанизані на дрот дугоподібно вигнутої спинки, бачимо на бронзовій пружинній однозавитковій фібулі IV-ої фази культури Гласінац (північна Боснія), яка датується двома ос-

таннями періодами Гальштату (Філіп Я., 1966, с. 407—408; Гедль М., 1985, с. 165, 235, 318, табл. 49, 9). В подібний спосіб вісім бронзових намистинок прикрашають спинку фібули аналогічної схеми з Кін-Кошег (Батіна), яка датується періодом HaC (Філіп Я., 1966, с. 603). Фібула з Половців є, очевидно, імпортом з кола західнобалканських культур пізнього гальштатського періоду.

Пронизки. Пронизка у вигляді спірально скрученої, вузької бронзової тасьми з поховання у Глибочку Великому, входила до складу фібули, яку утворювали дві шпильки: перша — із спірально скрученим щитком, друга — у вигляді стержня з округлою голівкою. Ця остання шпилька власне була просунута у згадану пронизку. Оскільки тип другої шпильки характерний для кінця VII—поч. VI ст. до н. е., очевидно, що пронизка належить до цього ж часу. Пронизки подібної форми відомі на багатьох пам'ятках висоцької культури Розточчя і Західного Поділля, зокрема в похованнях, де входили до складу нагрудних прикрас (Увисла). Цей тип оздоб більш відомий під назвою «сальта леоне», мав найбільше поширення в епохах бронзи і заліза на території Європи. У лужицькій культурі такі пронизки виступають від початкових етапів розвитку цієї культури (Радимно—А) до її фінальної фази (Тшенсувка—1), (Москва, К., 1976, с. 36—37).

Бронзові сережки (заушниці). Сережки з Ракового Кута з округлою голівкою і петлеподібною дужкою (рис. 39, 4—7), В. Петренко зараховує до третього варіанту першого типу і датує початком VI ст. до н. е. зазначаючи, що сережки з Ракового Кута є найранішими з усіх, які їй відомі (Петренко В., 1978, с. 21). Цвяхоподібні сережки — заушниці відомі на 18 пам'ятках лужицької культури, половина з яких припадає на Ряшівщину — територію основного поширення тарнобжегської групи, яка безпосередньо межувала із західним пограниччям висоцької культури. На поселенні — у Тшенсувці знайдено, наприклад, одинадцять однотипних сережок (Москва К., 1976, с. 23). У лужицькій культурі появу таких сережок пов'язують звичайно із впливами скіфської культури. Верхню дату побутування таких сережок польські дослідники опускають навіть у ранньолатенський період. Бронзові литі сережки з маленькою голівкою з Ракового Кута і Увисли (рис. 39, 9—10; 13, 21—22) можемо віднести до першого варіанту третього типу (Петренко В., 1978, с. 21). З десяти відомих на сьогодні сережок цього типу, вісім походять з трьох поховань Західного Поділля, два з яких датуються першою половиною VI ст. до н. е. (маються на увазі лісостепові культури України ранньоскіфського часу, Петренко В., 1978, с. 26). Окремі екземпляри сережок цього типу знайдені у територіально суміжних культурах Польщі, Румунії, Угорщини (Вульпе О., 1958, с. 224, фіг. 4, 1); Вульпе О., 1967,

табл. XXVI, 3 (20), 4, 80; Москва К., 1962, с. 15, фіг. 4, 4).

Питання про походження цвяхоподібних сережок остаточно не з'ясоване. Переважає припущення, що прототипом для цих прикрас послужили грецькі сережки — заушниці VIII ст. до н. е., які за посередництва причорноморських колоній розповсюдились на сусідні території. В культурах лісостепової України такі сережки відомі з кінця VII ст. до н. е., натомість, у степовій зоні України вушні прикраси, в т. ч. сережки, у VII—VI ст. до н. е. були невідомі (Тереножкін О., 1961, с. 202). Судячи по концентрації одночасних знахідок, центром побутування сережок першого типу було Правобережжя і Західне Поділля, звідки вони поширювалися на північ, в середовище лісових культур (милоградська, підгірцівська, юхнівська), і на захід — у висоцьку і лужицьку культури. При цьому окремі екземпляри сягають навіть Данії (Петренко В., 1978, с. 25, 40; Буковський З., 1960, с. 70—72).

АНАЛІЗ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Встановлено, що кардинальна зміна більшості елементів, які складають попередній стандартний поховальний обряд, і трансформація його в новий стандартний поховальний обряд свідчить скоріш за все про проникнення в середовище носіїв конкретної археологічної культури носіїв прийшлої археологічної культури (Алексин В., 1981, с. 21). Це найчастіше приводить до формування третьої археологічної культури, яка за рядом ознак відрізняється від двох перших. На думку В. Алексина, в такому випадку звичайно змінюється тип захоронення, ритуальні дії, склад підбірки поховального інвентаря, іноді форма поховальної споруди (Алексин В., 1981, с. 18—21, Ванчугов В., 1990, с. 128). Для визначення, який культурний компонент (місцевий висоцький або прийшлий) став провідним у формуванні групи скринькових поховань Західного Поділля, слід встановити співвідношення у поховальному обряді групи скринькових поховань традиційних ознак і нових елементів.

Для ранніх фаз розвитку висоцької культури традиційним поховальним обрядом була інгумація. Покійників ховали у звичайних ґрунтових ямах у витягнутому, рідше — скорченому положенні. Цей обряд був поширений як у ранньовисоцьких племен Західного Поділля (Петриків), так і тогочасного населення Розточчя. Наприклад, на могильниках у селах Висоцьке, Лугове, Гончарівка за обрядом тілопокладення захоронено понад 90% померлих (Канівець В., 1953, с. 6). На Розточчі цей обряд тривав до

часу появи на цих землях носіїв черепинсько-лагодівської групи. Найпізнішим могильником висоцької культури, який датується VIII—VII ст. до н. е., є Золочівський, на якому з 94 відкритих поховань 89 були здійснені за обрядом інгумації (Крушельницька Л., 1965, с. 122—123).

Поховальний обряд західноподільських племен у VIII ст. до н. е. пережив кардинальну трансформацію: на зміну традиційним тілопокладенням у ґрунтових ямах приходить новий обряд — захоронення у кам'яних скринях. Поширення нового обряду не було одномоментним чи розповсюдженим. Доказом цього є існування навіть у другій (пізній) фазі розвитку групи скринькових поховань окремих захоронень, які здійснені у ґрунтових ямах без кам'яного облицювання (Глибочок Великий). Наявність на могильниках із скриньковими похованнями також і поодиноких тілопальних захоронень в урнах (Увисла, Жуличі), може бути пояснена певною соціальною градацією померлих.

Такі елементи нового поховального обряду, як облицювання стінок і дна камери кам'яними плитами, перекриття камери плитчастим склепінням, рідше кам'яної вимостки, а також звичай оточувати померлого довкруги суцільним рядом каменів у вигляді прямокутної рамки — не мають генезису у місцевому матеріалі. Ці суттєві відхилення від традиційних місцевих норм поховальної обрядовості є, судячи по всьому, інноваціями, які, на наш погляд, можуть бути пояснені проникненням носіїв культур із своїми традиціями поховального обряду.

Розглянемо поховальні обряди сусідніх культур передскіфського часу. Наприклад, на могильнику ранньозалізного віку біля с. Бернашівка Могилев-Подільського району Вінницької області відкрито близько 30 поховань, серед яких виявлено звичайні ґрунтові могили і могили з використанням каменів для облицювання стінок, долівки і перекриття склепіння. Поховання одиночні, парні і групові. Покійників захоронені як правило у скорченому положенні, але є і витягнуті тілопокладення на спині. Зустрічаються і трупоспалення (Гуцал А., 1990, с. 28—29). В кургані біля с. Мервинці, нижче Могилев-Подільського, виявлено поховання у кам'яній скрині розміром 3,0×1,0 м, висотою 0,47 м, орієнтоване по лінії південний-схід — північний-захід. У скрині знайдено миску з прямими стінками, і високий тюльпаноподібний горщик з проколами під краєм і гладким, незімкнутим валиком в основі шийки, який подібний до білогрудівських і ранніх чорноліських. Навколо могили був кромлех, в південному секторі якого знайдено залізний ніж (Тереножкін О., Ільїнська В., 1983, с. 294). З восьми курганів біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, розкопано 6 курганів, висотою до 1,0 м. Курганні насипи споруджені з каменів і присипані землею. Поховання роз-

ташовані на рівні стародавнього горизонту на кам'яних вимостках або в ґрунтових ямах, стінки і дно яких облицьовані кам'яними плитками. Чотири кургани виявились із тілопокладенням, два — з тілоспаленням. Датуються VIII — поч. VII ст. до н. е. (Тереножкін С., Ільїнська В., 1983, с. 294—295). Для прикладу, детальніше розглянемо одне з поховань Луки-Врублівецької, у якому знаходились чотири кістяки. Останні лежали в камері, яка мала розміри 3,0×1,4 м та глибину 0,6 м. Навколо кістяків була викладена з каменів рамка прямокутної форми, цілком тождна до тих рамок з каменів які відкриті на могильнику в Луківці, і одній (№ 11) з могил в Лагодіві (пізньовисоцький горизонт). Над похованням було дерев'яне перекриття, яке імітувало покрівлю. З часом покрівля цієї споруди просіла, внаслідок чого утворився прогин кам'яного насипу всередину ями. Частина каменів з насипу заповнила камеру і придавила кістки похованих. Із супровідного інвентаря знайдено два черпаки. Останні мають округле дно, профільовані в середній половині висоти бочки, високу шийку і легко розхилені назовні віңця. Над віңцями підносяться петельчасті вушка (Шовкопляс І., 1952, с. 9, табл. 1,1—2). За формою ці черпаки можемо співставити з черпаками II-ої підгрупи скринькових поховань Західного Поділля. У насипі кургану знайдено три уламки віңець від кухонних горщиків. Віңця карбовані по краю пальцевими вдавненнями, мають наскрізні проколи (Шовкопляс І., 1952, с. 99, табл. 1,3—5). В аналогічний спосіб декоровані віңця тюльпаноподібних горщиків із Збаража, Маркополя, Вікнин Великих, Голенищева. В інших похованнях біля с. Лука-Врублівецька знайдені: уламок бронзового браслету, бронзова голка з вушком, кільце, оселки та уламок кам'яного молотка. Останні по своїй формі аналогічні оселкам і молоткам в пам'ятках пізнього киммерійського часу (Тереножкін О., Ільїнська В., 1983, с. 295).

Подібні за способом спорудження кам'яні скрині, які періодік перекриті насипом, можемо знайти у багатьох культурах раннього залізного віку Європи, зокрема, на Подунав'ї і в альпійському регіоні. З ближчих до нас культур назвемо поховання скринькового типу на пам'ятках лужицької культури, які датуються двома останніми періодами гальштату. Наприклад, на могильнику ченстоховсько-глівицької підгрупи в Жиміжові воев. Опольське (поховання № 32) становило два шари кам'яного бруку, під яким лежав покійник, покладений у витягнутому положенні (Гедль М., 1989, с. 701, рис. 85, А—С. Подібного типу захоронення під кам'яним перекриттям (?) виявлено на могильнику верхньосілезької групи лужицької культури в Пжежице, воев. Катовіцке (пох. № 90). Біля ніг похованого збереглися залишки кам'яного облицьовання у вигляді «рамки» (Гедль М., 1989, с. 702, рис. 86,1). У верхньосілезько-малопольській групі знаємо також поховання скринькового ти-

пу, у яких захоронені кремовані рештки покійників. Так, на могильнику в Данкові, воев. Ченстоховське, нижня частина поховальної ями № 250 була викладена по периметру 18 каменями, у вигляді прямокутної рамки, простір між якими був заповнений перепаленими людськими кісточками. Зверху над «рамкою» залягало одношарове склепіння (?), викладене з 41 різних за величиною каменів (Гедль М., 1989, с. 699—700, рис. 84, А—В). Віцілому, поховання скринькового типу у лужицькій культурі трапляються надзвичайно рідко і лише у пізніх фазах її розвитку, не раніше періоду HaC.

На ряді поховань Луковецького могильника вдалось простежити важливий елемент поховального обряду, а саме: ймовірність того, що покійники могли бути захоронені у дерев'яних трунах. Свідченням цього є на нашу думку положення плит склепіння, які під тиском землі не провалилися у середину скрині, а лише ледь просіли. Це могло статися у тому випадку, якщо вони оперлися на якусь тверду основу. Нею могла бути верхня накривка дерев'яного гробу. Використання дерев'яних трун для інгумаційних або кремаційних захоронень покійників для пізньогальштатського часу засвідчено на ряді пам'яток пізньої лужицької культури у Верхній Сілезії. Труни були видовбані з однієї колоди або змонтовані з кількох дощок, як наприклад, з поховання № 3086 з Кетрж, воев. Опольське. Окремі труни були поставлені на спеціальний поміст, опертий на чотири дерев'яні, прямокутні в перерізі стовпи, вкопані у долівку поховальної камери (Гедль М., 1989, с. 696—697, рис. 81, с. 698, рис. 82). Масивні стовпові конструкції простежено над окремими скриньковими похованнями у Луківці (Крушельницька Л., 1994).

У первісному вигляді поховання на поверхні у якийсь спосіб були ймовірно, позначені — невеликим насипом, каменем або дерев'яним стовпчиком (наприклад, над окремими кам'яними вимостками могильника VI ст. до н. е. в Лагодіві Л. Крушельницька виявила невеликі курганні насипи, діаметром до 2,0 м). Тільки в такий спосіб можемо пояснити факт недоторканості давніших поховань при закладанні нових. Прикладом тому можуть служити поховання на могильнику в Тернополі, які розміщувались рядами. Певну закономірність у розміщенні гробниць спостерігаємо і на могильнику у Луківці.

Причини появи на Західному Поділлі поховань скринькового типу дослідники передвоєнного періоду розглядали виключно через призму експансії у східному напрямку племен поморської культури. Вперше цю думку висловив Е. Петерсен (Петерсен Е., 1929, с. 125—126). У дещо зміненому вигляді подібне припущення знаходимо у Т. Сулімірського. На його думку поховання в Увислі і Жуличах (дослідник брав до уваги тілопальні поховання, хоча поряд з ними були і скринькові гробниці) слід розглядати, як наслі-

док безпосереднього зіткнення у пограничних областях висоцької і поморської культур (Сулімірський Т., 1931, с. 155, 156; 193, с. 176). Помилковість у датуванні окремих висоцьких пам'яток дала підстави Т. Сулімірському вбачати, наприклад, у скриньковому похованні № 29-А з Лугового «...цікавий приклад впливів культури гробів скринькових і підкльшових» (Сулімірський Т., 1931, с. 169). Однак, це поховання може бути датоване на період не пізніше VIII ст. до н.е., оскільки в похованні виявлено кам'яний циліндричний молоток кіммерійського типу. В жаботинських комплексах такі молотки вже не зустрічаються (Смірнова Г., 1980, с. 132). Про поховання в Раковому Куті Т. Сулімірський не мав усталеної думки: «...чи форма скринькових поховань з Ракового Кута є результатом впливів цієї (поморської — М. Б.) культури, на даному етапі важко щось певне ствердити. Старі місцеві традиції, які сягають ще неоліту, скоріше промовляють проти цього» (Сулімірський Т., 1931, с. 155—156). Вагаючись в остаточному трактуванні цієї пам'ятки дослідник в одній з наступних своїх праць пише, що «інвентар скринькових поховань в Раковому Куті виявляє настільки взаємне перемішання висоцьких і скіфських типів речей, що важко розрізнити їх приналежність до однієї з цих двох культур» (Сулімірський Т., 1936, с. 34).

Висловлене дослідником припущення про «старі місцеві традиції» спорудження скринькових поховань на Західному Поділлі, сьогодні можемо доповнити матеріалами білопотоцької групи комарівської культури. Наприклад, поховання в селі Білий Потік, Нагорянка, Берем'яни, Ставки на Тернопільщині становлять захоронення покійників у неглибоких ямах, облицьованих кам'яними плитами (Свешніков І., 1967, с. 53; Березанська С., 1982, с. 149). На даному етапі досліджень ми не маємо матеріалів, які доводили б генетичну спадкоємність традиції спорудження скринькових поховань пізньої висоцької культури від випереджаючої її на цій території (мається на увазі межиріччя Збруча і Серету) білопотоцької групи комарівської культури. Між обома культурами існує хронологічний розрив, який укладається в рамки ранньогальштатського періоду, протягом якого тут існують різні обряди захоронень, однак — не в кам'яних скринях.

Не завжди правомірно припущення стосовно часу і причин появи західноподільських скринькових поховань, які зроблені дослідниками передвоєнного часу, можуть бути виправдані обмеженою базою даних, яка існувала на той час. Датування висоцької і поморської культур з врахуванням нових матеріалів (Канівець В., 1955, с. 94—98; Крушельницька Л., 1965, с. 122, 135; 1976, с. 57; 1987, с. 375; Буковський З., 1967, с. 375, карта; Домбровський Я., 1972, с. 163; Чопек С., 1992, с. 79, 89 та інші), виключає можливість стику цих двох культур (Крушельницька Л., 1994). «Поширення поморсь-

кої культури на схід, навіть її найраніших об'єктів, дозволяє датувати її кінцем гальштатського періоду, тобто VI — поч. V ст. до н. е. коли на бувшій території висоцької культури існують вже поселення і могили Черепинсько-Лагодівської групи ранньоскіфського часу. Крім того, поморська культура, яку на Західній Волині презентують пам'ятки т. зв. кльшово-поморського типу, не створює там суцільний етно-культурний пласт. Це окремі спорадично розкидані поховання, і маловиразні сліди поселень, що поширюються на Волинь, в основному вздовж Західного Бугу, північніше висоцької території. Там вони підміняють де-не-де пам'ятки лежницької групи ранньоскіфського часу, хоч говорити про якусь спадковість обох культур немає підстав (Крушельницька Л., 1994).

Встановлення основних рис поховального обряду населення групи скринькових поховань дає можливість по-новому підійти до проблеми причин появи на території поширення пізніх пам'яток висоцької культури Розточчя нового поховального обряду, представленого на сьогодні могиликом в Ягодові Перемишлянського району Львівської області. Специфічною ознакою Лагодівського могилика, яка вирізняє його з кола висоцьких пам'яток, є наявність викладених з каменю вимосток прямокутної форми, розміром 1,6 × 0,8 м, призначених для кремації померлих (Крушельницька Л., 1976, с. 87-89). Подібні за формою кам'яні вимостки відомі і на могиликах групи скринькових поховань Західного Поділля, причому на окремих з них засвідчено обряд кремації (Луковець). Це підтверджує раніше висловлене припущення про черепинсько-лагодівську групу, як про найдалі висунуту на захід частину західноподільської групи пам'яток культури лісостепових племен скіфського періоду (Крушельницька Л., 1976, с. 132). Уточнення потребують на наш погляд, лише межі висхідної території черепинсько-лагодівських племен. Ці племена проникають на Розточчя, зайняте в той час пізньовисоцьким населенням, скоріш за все не із Середнього Подністров'я, а з межиріччя середньої і верхньої течії р. Збруча і Стрипи, тобто основного ареалу формування групи скринькових поховань висоцької культури. Однак, це уточнення не змінює тези про генетичну спорідненість черепинсько-лагодівських племен із середньодністровськими, оскільки зародження і формування західноподільських висоцьких комплексів відбувалось на протязі VIII—VII ст. до н. е., під значним в т. ч. етнічним впливом культур Середнього Подністров'я. У носіях черепинсько-лагодівської групи ми вбачаємо те ж саме населення групи скринькових поховань, яке наприкінці VII—VI ст. до н. е. кількома хвилями просунулося на захід, на територію пізньовисоцьких племен Розточчя.

Генезис і хронологія
ранньовисоцьких
пам'яток

Одним з найважливіших питань, пов'язаних із вивченням культур гальштатського періоду Західного Поділля, є встановлення дати появи перших висоцьких комплексів. Матеріали, якими ми диспонували донедавна (в основному випадкові знахідки бронзових речей), ще не давали достатніх підстав для припущення щодо існування пам'яток ранньої висоцької культури у межиріччі Збруча і Стрипи (мається на увазі середня і верхня течія цих річок, оскільки територія у їх нижній течії — на Придністровському Поділлі була зайнята в той час племенами голіградської групи фракійського гальштату). Ситуація змінилася щойно після відкриття О. Ситником ґрунтового могильника висоцької культури у с. Петрикові (приміська зона Тернополя). З матеріалів цього могильника датуючим є насамперед бронзова бритва і бронзовий браслет. Бритва має широке лезо, тонку виту облямуну на кінці ручки, а на спинці високий стержень у вигляді гвіздка (Бандрівський М., Ситник О., 1994). За своєю будовою ця бритва є майже точною копією відомої бронзової бритви з Гончарівки, яку В. Канівець вважав типовою для горизонту Беначчі — I. Власне на підставі цієї бритви і великих бронзових спіральних кілець з ранніх поховань Гончарівського могильника, дослідник виділив найраніший етап розвитку висоцької культури і синхронізував його з білогрудівськими пам'ятками типу Собківського зольника, який датував X—IX ст. до н. е. (Канівець В., 1953, с. 8). Нижню межу хронологічних рамок висоцької культури підтвердили і нові матеріали, здобуті Л. Крушельницькою. Дослідниця вважає, що утворення типово висоцьких комплексів не могло відбутися раніше рубежу II—I тис. до н. е. (Крушельницька Л., 1976, с. 58, 1985, с. 76—77).

Поверховий аналіз гончарівської бритви, який приведений у цитованій вище літературі змушує ще раз звернутися до її датування, тим паче, що в останній час з'явилися нові типолого-класифікаційні схеми такого типу знахідок. Колекція таких бритв поповнилася нещодавно новим західноподільським екземпляром. Бритви з Гончарівки і Петриків належать до центрально-європейських бритв типу Облековіце, які датуються початковою фазою молодшої ступені «урнових полів» (період NaB_1). Час поширення таких бритв синхронний з горизонтами скарбів Рогод-Шентес в Подунав'ї, горизонту Енішовіце в Богемії, та горизонту Клентніце в Північній Моравії; і нижній частині Східної Німеччини (Йокенгелл О., 1971, с. 205—207). З виділених на сьогодні чотирьох основних центрів поширення бритв цього типу, екземпляр з Гончарівки

і Петрикова виявляють подібність до бритв верхньоіталійського центру (Йокенгелл О., 1971, с. 207). Руків'я у них так само видовжене, закінчується кільцеподібним перстнем з маленьким відростком (на бритві з Петриків ця частина втрачена, однак збереглася частина витої ручки, яка, так само, як у бритві з Еставаер-ле-Ляг, скручена у нагрітому стані навколо своєї осі). Висоцькі бритви від їх східноальпійських аналогів відрізняє цвяхоподібний стержень на спинці. Замість нього ці бритви мають на спинці лише незначний профільований виступ. Таким чином, бритва з Петрикова надійно датує появу перших типово висоцьких комплексів на півночі Західного Поділля не пізніше за X ст. до н. е.

Підтверджує цю дату і морфологічний аналіз бронзового браслета з могильника в Петрикові. На зовнішній стороні браслету напаяно два округлі щитки, простір між якими заповнений групами насічок у вигляді ялинки. Нещодавно браслет з Петрикова знайшов місце у статті Д. Павліва, присвяченій питанню часу появи і територіального поширення браслетів з накладками (Павлів Д., 1993, с. 32—34). Дослідник прийшов до висновку, що браслети такого типу (до них він зараховує і екземпляр з Петрикова, виділяючи його окремо у II групу), є оригінальним і рідкісним типом наручних прикрас, аналогій яким в європейських культурах гальштатського часу не знайдено. Такі браслети зустрічаються на обмеженій території заходу України, яка охоплює верхів'я рік Західного Бугу, Стиру та Серету. Всі браслети з окреслених теренів виявлені в закритих поховальних комплексах ульвівських і ранньовисоцьких пам'яток, і пов'язуються саме з цими культурами. Хронологічні рамки побутування таких браслетів визначаються періодами NaA_1 — NaB_2 за П. Райнеке — Г. Міллер-Карне, тобто кінцем XII—IX ст. до н. е. (Павлів Д., 1993, с. 32—34). Застереження великає спроба зарахувати петриківський браслет до групи «пізніших», до якої віднесено справді хронологічно молодші браслети III-ої групи з Чех та Зелевок (зелевкінський скарб за бронзовими вудилами датується не раніше VIII ст. до н. е.). Такому об'єднанню суперечить і основна ознака, яку встановив для найраніших браслетів сам автор, а саме: існування на зовнішній стороні браслета парної кількості (від 2 до 6) рівномірно розташованих між собою овальних щитків. Під цей опис власне і підпадає браслет з Петрикова, який за технікою виконання може порівняти і синхронізувати хіба що з бронзовим браслетом з Рованцівського могильника, який датується періодом NaA_1 — NaB_1 (Павлів Д., 1993, с. 17, рис. 7, 6). Існування ялинкового орнаменту на петриківському екземплярі, швидше, може свідчити не про його «молодше» походження (наприклад, від рованцівського зразка), а навпаки, оскільки «...різьблений орнамент у вигляді ялинки... є характерним орнаментальним мотивом на бронзових виробках багатьох культур

центральноєвропейського регіону в пізньобронзову та ранньогальштатську добу» (Павлів Д., 1993, с. 33).

До найраніших пам'яток висоцької культури Західного Поділля відноситься меч літавського типу із Завалів (рис. 37, 2), який датуємо другою половиною періоду НаА—першою половиною НаВ. З ранніми висоцькими пам'ятками можемо синхронізувати два мечі з язикоподібними руків'ями із Завадиців та Бурканова (рис. 37, 3-4), які представляють один з найпоширеніших зразків клинкової зброї старшої ступені центральноєвропейських «урнових полів».

Отже, ті, нечисленні матеріали ранньої висоцької культури Західного Поділля дають підстави припускати, що у своєрідний вияв ця культура сформувалася вже до початку періоду НаВ. За Я. Домбровським, перша фаза висоцької культури збігається з другою лужицької (Домбровский Я., 1972, з'ясування 2). Перша фаза останньої датована цим дослідником дуже раннім періодом, який по суті збігається з поширенням на наших землях культури Ноа (Крушельницька Л., 1985, с. 77). Між висоцькою культурою і, випереджаючою її на цій території, комарівською культурою існував, на думку З. Буковського, хронологічний розрив, який міг бути заповнений лише «лужицьким» етапом. Інакше кажучи, зв'язок між обома культурами відбувався через лужицьку, оскільки окремі групи носіїв останньої, як припускає дослідник, просунулися на цю територію наприкінці IV-го періоду бронзи (Буковський З., 1966, с. 94—95; Крушельницька Л., 1972, с. 36). Так, справді, між найпізнішими комарівськими пам'ятками і ранніми висоцькими існує проміжок часу у 2—3 століття. Але цей хронологічний розрив був заповнений не гіпотетичним «лужицьким» етапом, існування якого принаймі для Західного Поділля на археологічному матеріалі не засвідчено, а культурою Ноа, яка на початку ранньогальштатського періоду окупувала територію міжріччя Збруча і Стрипи, дійшовши на півночі до Волинського Полісся (Кременець). Провідні форми висоцького кухонного посуду, зокрема тюльпаноподібні горщики, близькі не лише до комарівських, а й до кераміки культури Ноа (багато таких горщиків з проколами під вінцями виявила Л. Крушельницька у поселенні культури Ноа в с. Бовшів, у поселенні в Залісках і могильнику в Звенигороді. Біля смт. Козлова на Тернопільщині нами досліджено зольник культури Ноа, посуд з якого включає тюльпаноподібні форми з проколами під вінцями і наліпним валиком вишзу плічок. На Тербовельщині О. Ситником досліджено поселення, матеріали з якого можна охарактеризувати, як змішаний вияв пізньої культури Ноа і ранньої висоцької (Ситник О., 1994, в друку).

Припускаємо, що до появи перших висоцьких комплексів на Західному Поділлі у значній (якщо не вирішальній) мірі спричи-

нилися носії культури Ноа, яких наприкінці XII ст. до н. е. витіснили з урожайних долин Середнього Подністров'я на північ племена голіградської групи фракійського гальштату. Прийшло населення «ноанізувало» місцеві пізні племена комарівської культури, які проживали на Тернопільському плато та в сусідніх з ним районах. В результаті в XI ст. до н. е. тут утворився своєрідний симбіотичний феномен—висоцька культура. Не виключено, що подібний процес формування висоцької культури відбувся і на Розточчі. Однак, тут більш тривкими виявилися традиції унетицької культури, ремінісценції форм посуду якої у висоцькій кераміці Розточчя чомусь прийнято розцінювати, як виключно «лужицькі». Таким чином, просування носіїв культури Ноа на Західне Поділля і Розточчя можемо розцінити, як свого роду сильний зовнішній імпульс, поштовх, який призвів до появи на пізньокомарівському ноанізованому підґрунті найраніших висоцьких комплексів.

Внаслідок такого розгортання подій на найбільш ранніх висоцьких могильниках Розточчя (окремі поховання з Гончарівки і Лугового, Висоцька) з'являються бронзові шпильки з протуберанцями на стержні і шпильки з голівкою у вигляді круглої суцільної петельки, які характерні для перехідного етапу від другої до третьої фази розвитку сабатинівської культури, а також поодинокі предмети озброєння. Цікавим є бронзовий наконечник для стріли, знайдений на могильнику у Гончарівці (кол. Белзень), на який чомусь до сьогодні не звернено належної уваги. Оскільки, власне це вістря, а не бритва, про яку йшлося вище, є найранішим бронзовим предметом з цієї висоцької пам'ятки.

Вістря плоске, має видовжену трикутну форму пера, з опущеними донизу «жальцями» і довгим черешком, який в основі розклеваний у вигляді плоского гудзка. Довжина вістря 2,8 см, розмах лопастей 1,1 см (рис. 38,5). (Пастернак Я., 1932, табл. VIII, 2; 1933, с. 72, 92). Черешкові наконечники стріл аналогічної форми особливо характерні для першого періоду залізного віку Ірана (1300—1100 рр. до н. е.), які виділені І. Медведською у четвертий тип (Медведська І., 1980, с. 27). Близькі за формою вістря походять з пізніх шарів Тарса і Аладжа-Гуюка, які датуються 1250—1100 рр. до н. е. (Медведська І., 2006, с. 25—26, рис. 1). Черешкові вістря для стріл з опущеними «жальцями» походять з о. Родос та з Трої (шар VII—а). В Трої таке ж вістря знайдено разом з керамікою сабатинівського типу та з мікенською керамікою пізньоелладського стилю (III—В за А. Фурумарк) (Міллер-Карпе Г., 1980, табл. 213, 12; Ключко В., 1990, с. 15). На пізньосабатинівському поселенні біля с. Слобідка Одеської області знайдена талькова ливарна форма для відливання дволопатевого наконечника стріли із загостреними, опущеними донизу «жальцями» (рис. 38, 6) (Ванчугов В., 1990, с. 81, рис. 34, 2, с. 92). За даними

І. Медведської, яка простудіювала матеріали по історії металевих наконечників стріл Переднього Сходу, поява черешкових типів з пером підтрикутної форми і опущеними «жальцями» відноситься до різного часу: в Сирії з 1200 рр. до н. е., в Анатолії з 1450 рр. до н. е. (Медведська І., 1980, с. 23—27). Ймовірно, звідси черешкові наконечники стріл з підтрикутною формою пера з'явилися у Центральній Європі і Карпатському регіоні (Ванчугів В., 1990, с. 93).

**Хронологія
і періодизація
групи скринькових
поховань**

У локально-хронологічній групі скринькових поховань висоцької культури Західного Поділля виділяємо дві фази розвитку.

Перша фаза датується періодом NaB_3 — поч. NaC . Представлена поселеннями в Білій, Збаражі, Малашівцях, Мишківцях, Голенищеві, Колодному, Маркополі (нижній горизонт), могильниками в Тернополі, Луківці і похованням в Луговому. Підставою до датування послужили: 1 — чотири орнаментовані черпаки із скринькових поховань тернопільського могильника (рис. 12, 1—4), які за формою і манерою оздоблення ідентичні до черпаків II-ої підгрупи з поселення у Лошневі і Збаражі, що датуються VIII ст. до н. е. У пам'ятках жаботинського і ранньоскіфського часу Розточчя і Західного Поділля орнаментовані черпаки з низькопрофільованим тілом не зустрічаються (Бандрівський М., 1993, с. 60); 2 — із скринькового поховання № 29 могильника в Луговому (за нумерацією Т. Сулімирського) походить кам'яний молоток циліндричної форми. Такі молотки використовуються для визначення конкретно пізньочорноліського часу, оскільки в жаботинських комплексах вони відсутні (Смірнова Г., 1986, с. 132).

Основними ознаками першої фази групи скринькових поховань є наступні матеріали: 1 — широкогорлі плечисті корчаги з сильно відігнутими назовні вінцями (перша підгрупа цього типу посуду), а також опуклобок чорнолощені посудини віллановського типу і біконічні корчаги, рустовані в нижній половині висоти. Сюди ж зараховуємо чорнолощені або заглажені корчаги менших розмірів, прикрашені штампованим або врізним орнаментом (друга підгрупа); 2 — чорнолощені миски, прикрашені на краю вінець штампованим або врізним декором; 3 — орнаментовані черпаки з гостропрофільованим тілом (друга підгрупа), чорнолощені черпаки з есоподібним профілем тіла (третья підгрупа), гостродонні чорнолощені черпаки з яйцеподібним тілом (четверта підгрупа); 4 — кам'яні булави і кам'яні бойові молотки кіммерійського типу; 5 — крем'яні вістря стріл з черешком і опущеними до низу «жальцями»; 6 — бронзові бритви типу Гернбаумгартен (Лошнів), бронзові дротяні однозавиткові фібули з дугоподібною спинкою (Половці), можливо окремі екземпляри бронзових ножів,

кельтів, а також металеві предмети озброєння (шолом із Кременної, меч з антеноподібним навершям із Язлівця, бронзовий стилет із Фільварків Руських).

Перша фаза розвитку групи скринькових поховань в хронологічній шкалі пам'яток Центральної Європи відповідає кінцевій ступені «урнових полів» (період NaB_3), точніше розвиненій і пізній ступені горизонту Кройцаташшенкессель (казанів з хрестоподібними вушками). Перша фаза розвитку групи скринькових поховань синхронна з фрако-кіммерійським періодом, виділеним у 1930-их роках П. Райнеке (VIII — перша половина VII ст. до н. е. — за Крушельницькою Л., (1985), Мелюковою А. (1979), Буківським З. (1976). З фрако-кіммерійським періодом співпадає виділений Л. Крушельницькою п'ятий етап активізації культурних та етнічних змін на Прикарпатті та Західній Волині (Крушельницька Л., 1985, с. 149). В хронологічній шкалі пам'яток Українського Лісостепу період існування першої фази розвитку групи «скринькових» поховань можемо синхронізувати з чорногорівським часом, що відповідає нижньому (пізньочорноліському) горизонту пам'ятки в с. Непоротове і основним часом функціонування Григорівського городища.

Друга фаза розвитку групи «скринькових» поховань датується серединою — другою половиною VII — поч. VI ст. до н. е. Представлена матеріалами з поселень у Маркополі (верхній горизонт), Вікнінах Великих, могильниками у Раковому Куті, Жуличах, Увислі, а також поодинокими похованнями у Глибочку Великому, Городниці Количинецькій, Зеленчі біля Теревовлі та Круглій. Підставою для датування послужили матеріали із «закритих» поховальних комплексів: 1 — бронзові цвяхоподібні сережки першого варіанту третього типу та бронзові шпильки з потовщеним угорі стержнем і з плоскою голівкою, які відносяться до першого варіанту п'ятого типу за класифікацією В. Петренко; 2 — бронзові і залізні вістря списів з листоподібною формою пера, які зараховуємо до першого відділу першого типу за класифікацією А. Мелюкової; 3 — бронзові втульчасті трилопасні вістря стріл з поховання в Круглій, які датуються поч. VI ст. до н. е.

Для керамічного комплексу II-ої фази розвитку групи «скринькових» поховань характерними є: 1 — великі опуклобок корчаги з високим горлом і чотирма симетрично наліпленими або витиснутими із середини гудзами, які розміщені у нижній частині плічок; 2 — біконічні горщики з прямими вінцями, які прикрашені наскрізними проколами, а на місцях згину бочків — наліпним карбованим валиком з розімкненими кінцями; 3 — тюльпаноподібні горщики, прикрашені під краєм вінець наліпним карбованим валиком; 4 — чорнолощені або заглажені миски конічної форми, із різко нахиленими до середини вінцями.

Друга фаза розвитку групи скринькових поховань в хронологічній шкалі пам'яток Українського Лісостепу охоплює перехідний до ранньоскіфського — жаботинський етап. Другу фазу розвитку досліджуваної групи синхронізуємо з першою ступінню черепинсько-лагодівської групи, представлену пам'ятками у Звенигороді і Винниках. В хронологічній шкалі пам'яток Центральної Європи друга фаза розвитку групи скринькових поховань укладається в рамки другої половини періоду HaC — початком останнього періоду Гальштату.

УТВОРЕННЯ ГРУПИ СКРИНЬКОВИХ ПОХОВАНЬ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поширення на Західному Поділлі у період раннього залізного віку нового обряду поховань у кам'яних скринях, невідомого на інших територіях поширення висоцької культури — факт незаперечний. Проведений аналіз археологічного матеріалу як із «закритих» поховальних комплексів, так і з об'єктів та культурного шару на поселеннях доводить, що він по цілому ряду ознак відмінний від тогочасних типово висоцьких комплексів Розточчя. Ці дані у сукупності дають підстави поставити питання про виділення на Західному Поділлі окремої локально-хронологічної групи висоцької культури, період формування і розквіту якої припадає на передскіфський і жаботинський час. Ми свідомі того, що наявна на сьогодні база джерельних даних з цього питання ще незначна, але не настільки, щоб можна було її специфічність не помічати. Висновки, які виникають з наших досліджень, мають на меті окреслити, принаймі, в загальних рисах, основні моменти утворення, розвитку, території поширення та хронології групи скринькових поховань висоцької культури. Дослідження найближчих років, безсумнівно покажуть, наскільки ті чи інші попередньо висловлені припущення, відповідають дійсному стану речей.

Утворення групи скринькових поховань відбувалось на місцевому висоцькому підґрунті, під значним впливом територіально суміжних з нею на сході та півдні культур. Якщо у ранньовисоцьких комплексах Західного Поділля ми простежуємо яскраві свідчення тісних контактів, в першу чергу з культурами «урювих полів» Центральної Європи, та в меншій мірі з гальштатськими культурами Карпат і Подунав'я, то вже з початком фрако-кіммерійського періоду, орієнтація контактів західноподільського населення висоцької культури різко змінюється: домінуючими стають зв'язки з культурами української лісостепової зони. На тлі цих

різких змін і постає перед нами група скринькових поховань. Ми не можемо зараз однозначно відповісти на питання, що послужило основною причиною до появи даної групи. Однак, територія поширення групи скринькових поховань, а головне — її хронологія, дають підстави розглядати причини її утворення у зв'язку з усією проблемою поширення кіммерійських впливів на захід. Свідченням цих впливів є, як відомо, поява у Центральній і Південно-Східній Європі у фрако-кіммерійській період значної кількості предметів озброєння, деталей кіньської упряжі і т. п., які мають північно-причорноморське походження. Яким чином дісталися сюди ці речі, внаслідок торгово-вмінних контактів, чи якимсь іншим шляхом, не встановлено. Не виключена ймовірність фізичного просування на захід певної частини населення причорноморських степів, яке прийнято ототожнювати з історичними кіммерійцями. Ймовірно, що власне кіммерійська експансія на захід і призвела до зрушення населення ряду культур, які знаходились вздовж маршруту її просування. Шукаючи рятунку від цих причорноморських номадів, пізньочорноліське населення Середнього Подністров'я почало не лише споруджувати на своїй території великі городища, але і активізувало свій натиск на порубіжжі з ними на заході племена висоцької і голіградської культур. Останні наприкінці IX—VIII ст. до н. е. починають масово споруджувати на південно-східній периферії Західного Поділля величезні за площею оборонні городища (Лисичники — 160 га, Кривче — 40 га, Городниці). Розташування цих городищ на західній стороні річкових долин свідчить, на думку Ю. Малеева, про те, що «...причиною спорудження городищ з потужними укріпленнями була поява загрози із сходу. Фортифікації городищ були призначені скоріше для потреби витримати довготривалу облогу, ніж безпосередній штурм. Спорудження таких об'єктів, яке вимагало значної праці і матеріальних затрат, могло бути оправдане лише появою реальної військової загрози. Власне ця загроза змусила частину фракійського населення покинути терени Підкарпаття» (Малеев Ю., 1988, с. 113). У цей же час потужні фортифікації споруджує і висоцьке населення Західного Поділля (наприклад, городище в Лошневі Тербовляньського району, ширина валу якого в основі сягає 10,5 м; розкопки О. Ситника).

Відсутність на згаданих західноподільських городищах культурного шару, який би датувався часом пізнішим за VIII ст. до н. е., дає підстави припустити, що зміни, які тут відбулися напередодні, унеможливили подальше використання оборонних укріплень. Отже, мусимо рахуватися з фактом, що висоцьке і голіградське населення Західного Поділля у фрако-кіммерійському періоді (скоріш за все, у першій його половині) вступило у безпосередній контакт із прийдешніми зі сходу племенами. Який характер мали ці

контакти, зараз сказати важко. Очевидним є лише те, що з цього часу на Західному Поділлі поширюються нові форми посуду, орнаментативні та ін. речі, які виявляють близьку подібність до їх середньодністровських, а ширше — правобережнолісостепових аналогів. Цим же часом (не пізніше кінця чорногорівської фази) даються і найраніші поховання у кам'яних скринях, окремі з яких включають предмети киммерійського озброєння (пох. № 29—А у Луговому). Отже, беручи до уваги вищезазначені матеріали, а також той факт, що на Середньому Подністров'ї подібного типу скринькові поховання існують з передскіфського часу (Бернашівка, Лука-Врублівецька), можемо припустити думку, що в утворенні групи скринькових поховань висоцької культури взяли певну (якщо не вирішальну) участь лісостепові племена Середнього Подністров'я.

ВИСНОВКИ

Висоцька культура у межиріччі Збруча і Стрипи становить яскраву етно-культурну спільність, генетично пов'язану з культурами пізньобронзового віку, які випереджали її на цій території (пізньокомарівська, Ноа). Найраніші висоцькі пам'ятки, наприклад, могильник в Петрикові, можемо синхронізувати з ранніми похованнями Гончарівського, Лугівського та Висоцького могильників, які відносяться до часу не пізніше Х ст. до н. е.

В процесі утворення найраніших висоцьких комплексів Західного Поділля значну роль відіграли племена сусідніх культур Центральної і Південно-Східної Європи. Ймовірно, просування носіїв культури Ноа на територію білопотоцької групи комарівської культури і їх взаємодію з місцевими племенами, може бути пояснена поява ґрунтових поховань із скороченими кістяками на могильниках ранньої висоцької культури на Тернопільському плато (Петриків), та ремінісценції цього обряду у пізніх пам'ятках висоцької культури (Раків Кут). Про залежність або пряме успадкування окремих форм посуду і декору висоцької культури від посуду і декору культури Ноа, в літературі вже зазначалось не раз. В першу чергу це стосується тюльпаноподібних посудин та способу їх прикрашання — наскрізними проколами під вішцями, наліпними карбованими валиками та валиками з розімкненими кінцями (Жуличі, Вікнини Великі). Останній елемент, ймовірно, сабатинівського походження. Він відомий і у територіально суміжній з ранньо-висоцькою культурою білогрудівській культурі.

Етнокультурна ситуація, яка склалася наприкінці бронзового віку на території Північно-Західного Поділля і Розточчя, відрізнялась від тої, яка існувала на Придністровському Поділлі. Наприклад, якщо у Магалі на горизонт — II культури Ноа нашарується горизонт — III культури фракійського галштату, то на землях, розташованих північно-західніше в цей час (XI ст.), ще й далі існують пам'ятки комарівської культури (Буківна), або продовжують перебувати в стадії свого подальшого розвитку племена культури Ноа (Острівець). Оскільки на північно-західній периферії свого розповсюдження культура Ноа існує довше (подібно, як це було з тишинецько-комарівською культурою) то, природньо, її впливи на формування ранніх висоцьких комплексів мусять бути найбільш відчутнішими. Незначна джерельна база залишає відкритим на сьогодні питання, однаково актуальне для висоцької культури і Розточчя і Західного Поділля, а саме: чи можна говорити про наявність тут перехідного етапу або фази (наприклад, для лудзької фази), чи лише про період переростання місцевої

культури під впливом зовнішніх поштовхів у нове культурне явище? Відповіді на це питання ми зможемо тоді, коли на території висоцької культури будуть відкриті пам'ятки, які можна синхронізувати з лужицькими комплексами III-го періоду епохи бронзи (за Костжевським), або періоду НаА (за Райнеке) на території Польщі і Чехословаччини (Крушельницька Л., 1985, с. 85, 39). З наявних у нашому розпорядженні матеріалів можемо зробити висновок, що торгово-обмінні контакти носіїв ранньої висоцької культури Західного Поділля були сконцентровані в основному у двох напрямках: південному — контакти з бронзоліварними центрами Трансильванії і Потисся (кельти з Хоросткова, Товстолуга, мечі з язикоподібним руків'ям і меч ліпавського типу із Завалів, Бурканова та Завадинців), та західному — контакти з верхньодунайським та східноальпійським регіонами (бронзова бритва типу Облековіце з могильника в Петрикові).

З початком раннього залізного віку культурно-історична ситуація на Західному Поділлі різко змінилася, і подальший розвиток висоцьких і голіградських племен проходив в новому культурному оточенні. Утвердження в степах Північного Причорномор'я кіммерійської культури, а на лісостеповому Правобережжі — пізньочорноліської, наклало глибокий відбиток на вигляд західноподільських пам'яток цього часу. Голіградська культура Придністровського Поділля вже у передскіфський час втрачає характерний для попереднього періоду класичний «гавський» стиль; в голіградських комплексах цього часу все відчутнішими стають впливи з боку лісостепових культур України (посуд орнаментований есолодними штампами, кам'яні циліндричні молотки, зразки озброєння і кіпського спорядження). У фрако-кіммерійський період різке переродження переживає також висоцька культура Західного Поділля, розвиток якої починаючи з цього часу йде в іншому напрямку, ніж розвиток висоцьких племен Розточчя. Висоцькі пам'ятки фрако-кіммерійського періоду Західного Поділля в матеріальній культурі і у поховальному обряді настільки відрізняються від синхронних пам'яток цієї ж культури Розточчя, що поставлено питання у виділення їх в окрему локально-хронологічну групу — групу скринькових поховань. Утворення цієї групи відбулось внаслідок переміщення частини середньодністровських племен на захід, у межиріччя середньої і верхньої течії Збруча і Стрипи, і асиміляції прийшлого населення з місцевими пізньовисоцькими племенами. З появою на Західному Поділлі нового населення пов'язане, ймовірно, і спорудження ряду оборонних городищ, з масивними кам'яно-земляними укріпленнями (Лошнів, Кривче, Лисичники та ін.), які використовувалися протягом кін. IX—VIII ст. до н. е. Це було переміщення стічно спорідненого з висоцькими племенами (на рівні комарівського підгрунтя) населення, яке в скорому

часі асимілювалося з автохтонним субстратом. В результаті у VIII ст. до н. е. на Північно-Західному Поділлі з'явилися пам'ятки, які, з одного боку, поєднують елементи місцевої висоцької культури, а ширше — стилю центральноєвропейських культур «урнових полів» (бронзові предмети озброєння пізнього гальштатського типу, бронзові бритви, прикраси, кераміка — фігурки пташок, коліщатка, бичачі ріжки, орнаментика), з другого — культур передскіфського часу лісостепової Правобережної України (опуклобокі широкогорлі корчаги, амфороподібні горщики, миски і чорнолощені посудини, прикрашені дрібним штампованим орнаментом, предмети озброєння — кам'яні булави, кам'яні циліндричні молотки, крем'яні вістря стріл з опущеними донизу «жальцями»).

З появою на Північно-Західному Поділлі нового населення, зазнав різких змін також поховальний обряд. Традиційний для висоцьких племен ще з пізньобронзового віку обряд інгумації заступив новий — поховання у кам'яних скринях. Ми не маємо на сьогодні матеріалів, які доводили б безпосередню спадкоємність традиції спорудження скринькових поховань на Західному Поділлі від місцевих культур попереднього періоду, наприклад, від білопотоцької групи комарівської культури, де поховання у кам'яних скринях досить численні (Білий Потік, Нагорянка, Берем'яни, Ставки). Оскільки, між часом існування білопотоцьких поховань і найранішими скриньковими похованнями висоцької культури існує хронологічний розрив у 3—4 століття. Скоріш за все, що поховальну традицію привнесли у межиріччя Збруча і Стрипи власне переселенці із Середнього Подністров'я, де спорудження скринькових поховань практикувалось ще з передскіфського часу (Бернашівка, Лука-Врублівецька).

У групі скринькових поховань висоцької культури Західного Поділля виділяємо дві фази розвитку. Перша фаза датується періодом НаВ₃ — поч. НаС. В хронологічній шкалі пам'яток Центральної Європи вона відповідає в основному кінцевій ступені «урнових полів» (період НаВ₃), або чорногорівському часу передскіфських культур Північного Причорномор'я. На цей час припадає поява найраніших скринькових поховань висоцької культури. Друга фаза датується серединою — другою половиною VII — поч. VI ст. до н. е. Її тривалість можемо синхронізувати з новочеркаською ступінню пам'яток Північного Причорномор'я і з перехідним до ранньоскіфського — жаботинським етапом пам'яток Українського Лісостепу. Протягом другої фази відбувається трансформація поховального обряду: на могильниках із скриньковими похованнями з'являються поодинокі тілопальні захоронення в урнах (Жуличі, Увисла), а також інгумаційні поховання у ґрунтових ямах (Глибочок Великий). Наприкінці другої фази поширюються найраніші типи бронзових прикрас і предметів озброєння (цвяхоподібні се-

режки, шпильки із потовщеним стержнем і округлою або плоскою голівкою, дво- і трилопатеві наконечники стріл), які характерні для ранньоскіфської культури Правобережного Лісостепу.

Історична доля племен групи скринькових поховань тісно пов'язана із становленням на Західному Поділлі культури ранньоскіфського часу. Вважаємо, що пам'ятки т. зв. західноподільської групи на археологічному рівні не є презентантами якоїсь єдиної етно-культурної спільноти. Вже з передскіфського часу населення майбутньої т. зв. західноподільської групи формувалось на двох різних етно-культурних підосновах: середньодністровські пам'ятки — на пізньочорноліській базі (непоротівська група), а власне західноподільські пам'ятки, розташовані у межириччі Збруча і Стрипи — на базі пізньовисоцької культури (група скринькових поховань), з подальшим її просуванням на південь, на колишню територію голіградських племен. Спільність у матеріальній культурі і поховальному обряді носіїв середньодністровської і західноподільської груп ранньоскіфського часу може бути пояснена тісними культурними і економічними зв'язками, які налагодилися між пізньочорноліським і пізньовисоцьким населенням, і які призвели до виникнення ще у передскіфській час групи скринькових поховань.

З початку ранньоскіфського періоду західноподільські племена просуваються на захід — на територію пізньовисоцьких племен Розточчя, створюючи тут пам'ятки черепинсько-лагодівської групи. Законірно, що і поховальний обряд прибулих на Розточчя племен (кам'яні площадки) відрізнявся від місцевого обряду поховання (у ґрунтових ямах). На порубіжжі з пізньовисоцькими і пізньоголіградськими племенами Розточчя і Передкарпаття в цей час (не пізніше VI ст. до н. е.) з'являються колосальні за своєю величиною оборонні городища — Пліснесько і Кульчиці, ілюструючи досить-таки напружену політичну ситуацію і в цих, здавалось би, віддалених районах.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексин В. А. Традиции и инновации в погребальных обрядах // Преемственность и инновации в развитии древних культур: Материалы методсеминара. — Л., 1981.
- Бандриаский М. С. Поселения раннебронзового периода в урочище «Лазки» поблизу Винник // Археологичні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік. — Винники, 1991.
- Бандриаский М. С. Розкопки поселення ранньоскіфського часу в урочищі «Лісничівка» поблизу Винник // Археологичні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік. — Винники, 1991.
- Бандриаский М. С. Матеріали ранньозалізного віку із Західного Поділля // Studia Archaeologica. — Львів, 1993. — № 1.
- Бандриаский М. С. Поселення передскіфського часу біля м. Збаража Тернопільської області // Тезиси докладов Международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запоріжжя, 1994.
- Бандриаский М. С. Вивчення скіфських старожитностей на Борщівщині // Літопис Борщівщини. — Борщів, 1993. — № 3.
- Бандриаский М. С., Ситник О. С. Нові пам'ятки ранньозалізного віку Північно-Західного Поділля (готується до друку).
- Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.
- Бочарьов В. С. Киммерійські казани // Археологія. — К., 1972. — № 5.
- Братченко С. П. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи півдня Східної Європи // Археологія. — К., 1989. — № 4.
- Ванчугов В. П. О соотношении памятников белозерско-тудоровского типа и фракийского галштатта в Днестро-Дунайском междуречье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы // Тезиси докладов конференції. — Донецк, 1979.
- Ванчугов В. П. О появлении корчаг в памятниках эпохи поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.
- Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990.
- Гаврилюк О., Ситник О., Ягодина О. Охоронні розкопки на Тернопільщині в 1987—1988 рр. / Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991.
- Граков Б. Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.
- Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // Записки НТШ. — Львів, 1915. — т. СХХІІ.
- Гуцал А. Ф. Бернашівський могильник // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1990.
- Гуцал А. Ф. Могильник предскіфського времени на Среднем Днестре // Тезиси докладов Международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запоріжжя, 1994.
- Домбровский Ян. Проблемы восточных связей лужицкой культуры // СА. — М., 1970. — № 3.
- Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
- Иессен А. А. Раскопки курганов на Дону в 1951 г. // КСИИМК. — М., 1954.
- Канивец В. И. Памятники высоцкого типа как исторический источник // Автор на соиск. уч. ст.-к. и н. — К., 1953.
- Канивец В. И. Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины // КСИА АН УССР. — К., 1953. — вып. 2.
- Крушельницька Л. І. Могильник висоцької культури в м. Золочеві // Археологія. — К., 1965. — т. 19.

Крушельницька Л. І. Польовий щоденник Західнобугської археологічної експедиції 1969 р. // архів відділення археології Інституту українознавства Національної АН України.

Крушельницька Л. І. Польовий щоденник Золочівської археологічної експедиції ІСН АН УРСР у 1962 р. // архів відділення... № 405.

Крушельницькая Л. И. Памятники раннежелезного времени в верховьях Западного Буга // СА.— М., 1971.— № 3.

Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культур // Археологія.— К., 1972.— № 6.

Крушельницька Л. І. Рецензія: З. Буковський. Дослідження південних і південно-східних окраїн лужицької культури, в-во ІАН, Вроцлав—Варшава—Краків. 1969 (пол. мов.) — // Археологія.— К., 1972.— № 6.

Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.

Крушельницькая Л. И. Могильник конца бронзового века в Сопоте // Slovenska Arheologia.— Bratislava.— 1979.— т. XXVII.— 2.

Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.— К., 1985.

Крушельницька Л. І. Звіт про роботу Бродівської (ранньозалізної) господарської експедиції ІСН АН УРСР.— 1985 // архів відділення археології Інституту українознавства НАН України.

Крушельницькая Л. И. Высоцкая культура и проблема зарождения культуры праславян // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.

Крушельницькая Л. И. Культура Ноа // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).— К., 1990.

Крушельницькая Л. И. Древнейшее население Карпатского региона // Украинские Карпаты. История.— К., 1989.

Крушельницькая Л. И. Северо-Восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа (проблемы этно-культурных процессов) — // Автор. диссерт. на соиск. уч. ст. д. и. н.— К., 1991.

Крушельницька Л. І. Филипчук М. С. Нові скарби із Снятинщини // Пам'ятки гальштатського періоду в межириччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.

Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МАА.— М., 1955.— № 46.

Ковпащенко Г. Т. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // КСИА АН УССР.— К., 1962.— вып. 12.

Ковпащенко Г. Т. Бронзовый меч з Бельського городища // СА.— М., 1973, № 4.

Клочко В. І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я // Археологія.— К., 1990.— № 1.

Кухаренко Ю. В. Археология Польши.— М., 1969.

Лапушин В. Л. Ранние фракийцы X—нач. IV вв. до н. э. в лесостепной Молдавии.— Кишинев, 1979.

Лесков А. М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма.— К., 1970.

Люба-Радиминский С. Памятники каменного века части Западной Волини // Труды IX Археологического съезда в Вильне.— М., 1897.— т. II.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.

Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II—первой половины I тыс. до н. э. // СА.— 1980.— 14.

Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднепровья // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1958.— № 64.

Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье.— М., 1961.

Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.

Моруженко О. О. До питання про господарські споруди скіфської епохи // Вісник Харківського Університету.— К., 1966.

Печитайло А. П. Про одне з найдавніших кіммерійських поховань // Археологія.— К., 1975.— № 15.

Павліа Д. Ю. Тягівський могильник // Пам'ятки гальштатського періоду в межириччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.

Павліа Д. Ю. Про один тип браслетів ранньогальштатського часу з України // Studia Archeologica.— Львів, 1993.— № 1.

Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ.— М., 1978.— вып. Д—4—5.

Петриченко О. М., Шрамко Б. А., Солнцев Л. О., Фолін Л. Д. Походження і техніки лиття бронзових казанів раннього залізного віку // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1970.— вип. XII.

Попенко В. Н. Холодное оружие Востока и Запада.— К., 1992.

Пастернак Я. Археология Украины.— Торонто, 1961.

Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель.— Львів, 1932.

Смирнова Г. И. Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магальянская) на Буковине // АС.— Л., 1973.— № 15.

Смирнова Г. И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АС.— Л., 1976.— № 17.

Смирнова Г. И. Среднее Поднепровье и Нижнее Подунавье в предскифское время (контакты и хронологические соотношения) — // Thracia.— Serdicae.— 1980.

Смирнова Г. И. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1982.

Смирнова Г. И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (по материалам поселения Днестровка-Лука) — // АС.— Л., 1984.— № 25.

Смирнова Г. И. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего Чернолесья // АС.— Л., 1986, № 27.

Тереножкин А. И. Предкифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.

Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.

Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II-го тысячелетия до н. э.— К., 1985.

Шовкопляс І. Г. Курганний могильник предскифського часу на Середньому Дністрі // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— т. IV.

Alexandrescu A. D. Die Bronzeshwelter aus Rumänien // Dacia.— Bucarest, 1966.

Antoniewicz W. Miecze bronzowe znalezione w bylej Galicji // Przegląd archeologiczny.— Poznań, 1919.— t. I.

Antoniewicz W. Miecze bronzowe znalezione w bylej Galicji // Przegląd archeologiczny.— Poznań, 1925.— t. II.

Antoniewicz W. Archeologia Polski.— Warszawa, 1928.

Antoniewicz W. Vase en bronze de Volhynie // Eurasia septentrionalis Antiqua.— Helsinki, 1934.— t. IX.

Budinskij-Krička V. Predkuštanovicke žiarove pohrebisko vo Vojnatine // SA.— 1976.— № 24.

Bukowski Z. Several problems concerning contacts of Lusation culture with scythians // Archeologia Polona.— Warszawa, 1960.— t. III.

Bukowski Z. W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej kultury Łużyckiej // Archeologia Polski.— Wrocław—Warszawa—Kaków, 1966.— t. XI.— z. 1.

Bukowski Z. Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze Łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły // Archeologia Polski.— Warszawa, 1981.— t. XXVI.— z. 2.

Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.

Coutill L. Le casque de Biainville (Meurthe-et-Moselle) // Extrait du Bulletin de la Société Préhistorique Française.— Paris, 1927.— 27. Octobre.

Czolowski A. Rus Czerwona, Pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki // Biblioteka Warszawska.— Warszawa, 1887.

Człowski A. Janusz B. Przeszość i zabytki województwa Tarnopolskiego.— Tarnopol, 1926.

Czopek S. Grupa tarnobrzeska kultury tużyckiej.— Rzeszów, 1986.

Czopek S. Południowo—wschodnia strefa kultury pomorskiej.— Rzeszów, 1992.

Filip J. Enzyklopedisches Handbuch zur Urund Frühgeschichte Europas.— Prag, 1966.— t. I.

Friedrich-Wilhelm von Hase. Früheisenzeit — liche kammhelme aus Italien // Antike helme. Römisch — Germanisches zentralmuseum — Mainz, 1988.

Gardawski A. Najstasza kultura tużycka w Wielkopolsce Wschodniej i środkowej // Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979.

Gedl M. Kultura Lużycka.— Kraków, 1975.

Gedl M. Grupy lokalne w obrębie kultury tużyckiej // Pradzieje ziem Polskich.— Warszawa, Łódź, 1989.

Gedl M. Die Toilettegeräte in Polen // Prähistorische Bronzezeit.— Ab. XV.— Bd. I.— München, 1988.

Głogor Z. Luba-Radzimiński S. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Ostrogskim // ZWAK.— Kraków, 1877.— t. I.

Grochowski M. Wykopaliska z Kragiej nad Zbruczem // Tydzień, dodatek literacko-naukowy „Kurjera Lwowskiego”.— N 17, 24.04.1904, N 18.

Hänsel W. Beiträge zur Regionalen und Chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau.— Bonn, 1976.

Horedt K. Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien // AAC.— Kraków, 1967.— t. IX.— fasc. 1.

Hrala J. Otaška původy a nozšírení meču lptovského typu a meču s čiskovitou rukojetí // AR.— 1954.— VI.— 2.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne w pow. Borszczowskim w Galicyi Wschodniej // Wszechświat.— Warszawa, 1910.— t. XXIX.— N 1.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej.— Lwów, 1918.

Jochenhövel A. Die Rasiermesser in Mitteleuropa (Süddeutschland, Tschechoslowakei, Österreich, Schweiz) // Prähistorische Bronzezeit.— Ab. VIII.— Bd. I.— München, 1971.

Kemenzei T. A Prűgyi koravaskori kincslelet // Communicationes archaeologiae Hungariae.— Budapest, 1981.

Kostrzewski J. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich // Przegląd Archeologiczny.— Poznań, 1925.— t. II.

Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrowek ludów // Prehistoria ziem polskich.— Warszawa, Kraków, Łódź, Poznań, Zakopane.— 1939—1948.

Kostrzewski J. Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty // Przegląd Archeologiczny.— Wrocław, 1964.— t. XV.

László A. O asezare hallstattiană la Cozia // AM.— 1972.— t. VII.

László A. Cultura Gava // SCIV.— 1973.— t. 24.— N 4.

Maleev I. N. Trackie grodziska okresu halszackiego na Północno-Wschodnim Podkarpaciu // AAC.— Kraków, 1988.— t. XXVII.

Much M. Prähist. Atlas.— Wien, 1889.— t. I.

Morintz S. Quelques problèmes concernant la période ancienne de Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag // Dacia. N. S., 1964.— 8.

Morintz S. Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii // Epoca bronzului în spațiul Carpato-Balcanic.— București, 1978.— t. I.

Moskwa K. Konserwatorskie archeologiczne prace wykopaliskowe przeprowadzone w województwie rzeszowskim w r. 1960 // Sprawozdanie Rzeszowskiego ośrodka Archeologicznego za rok 1962.— Rzeszów, 1962.

Moskwa K. Kultura tużycka w Południowo-Wschodniej Polsce.— Rzeszów, 1976.

Müller-Karpe H. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich von Alpen.— Berlin, 1952.

Müller-Karpe H. Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bauern.— München, 1961.

Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte.— München, 1980.— Bd. 4.

Novotna M. Die Bronzefundstücke in der Slowakei.— Bratislava, 1970.

Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi // ZWAK.— Kraków, 1891.— t. XV.

Párvan V. Getica.— București, 1926.

Podborskij V. Mähren in der spätbronzezeit und der Schwelle der Eisenzeit.— Brno, 1969.

Podkowińska Z. Miecze brązowe z Wojciechowic // Światowit.— Warszawa, 1933.— t. XV.

Posiedzenie komisji archeologicznej dnia 14 Lipca // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności.— Kraków, 1876.— t. V.— N 16.

Petrescu-Dimbovita M. Cetățnia dela Stoicani // MCA.— 1953.— t. I.

Pulaski K. Wiadomość o dwu zabytkach brązowych znalezionych na Podolu // Pamiętnik fizjograficzny.— Warszawa, 1889.— t. IX.

Pulaski Fr. „Mogily” o nasypie kamiennym w powiecie kamienieckim // Światowit.— 1899.— t. I.

Przybyłowski Wl. Skarb brązowy znaleziony na prawym brzegu Dniestru pod Uniezem // Teka konserwatorska.— Lwów, 1892.

Radziwiński Z. L. Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wołyniu dokonane w r. 1878 // ZWAK.— Kraków, 1879.— t. III.

Sulimirski T. Kultura wysocka.— Lwów, 1931.

Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka prehistorycznego // ZOW.— Poznań, 1935.— t. X.— r. 2.

Sulimirski T. Brązowy skarb z Niedzielisk, pow. Przemyślany // Światowit.— 1938.— t. XVII.

Sulimirski T. Die trako-kimmerische Periode in Südostpolen // WPZ.— 1938.— t. XXV.

Ed. Freih von Sacken. Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich.— Wien, 1868.

Szaraniec J. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w r. 1895, 1896 i 1897 // Teka konserwatorska.— Lwów, 1900.

Szłankówna A. Kilka importów staroitalskich i zachodnio-europejskich // Światowit.— 1938.— t. XVII.

Sprokholz E. Die Germanischen Vollgriffschwerter der jüngeren Bronzezeit // Römisch-germanische Forschungen.— Berlin, Leipzig, 1934.— t. IX.

Swieszniak I. K. Kultura komarowska // Archeologia Polski.— 1967.— t. XII.

Vulpe A. Săpăturile de la Costișa — Ferigele // MSIV.— București, 1958.— t. VII.

Vulpe A. Necropola Hallstattiana dela Ferigele.— București, 1967.

Zego tu Pauli. Starożytności Galicyjskie.— Lwów, 1840.

Zurowski K. Zabytki brązowe z młodszego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru // Pamiątki archeologiczne.— Praha, 1949.— t. VIII.

Список скорочень

АО	— Археологические открытия.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження по археології Прикарпаття та Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
СА	— Советская археология.
САН	— Свод археологических источников.
AP	— Archeologia Polski.
AR	— Archeologicke rozhledy.
SA	— Slovenska archeologia.
SCIV	— Studij si cercetari de istorie veche.
St. A	— Studia archeologica.
WA	— Wiadomosci archeologiczne.
ZOW	— Z otchlani wieków.

ЗМІСТ

Вступ	3
I. Історія вивчення пам'яток висоцької культури на Західному Поділлі	6
II. Природно-географічна характеристика регіону	9
III. Ранні пам'ятки висоцької культури у межиріччі Збруча і Стрипи	14
IV. Група скринькових поховань висоцької культури	18
Поселення	18
Могилишки	25
Матеріальна культура	45
Аналіз матеріальної культури	97
Аналіз поховального обряду	138
Хронологія і періодизація	144
Утворення групи скринькових поховань	150
Висновки	153
Список літератури	157
Список скорочень	162

БАНДРІВСЬКИЙ
Микола Стефанович

СКРИНЬКОВІ ПОХОВАННЯ

Висоцької культури
у межиріччі
Збруча і Стрипи

Редактор *Л. А. Кошик*
 Художній редактор *В. І. Сава*
 Технічний редактор *В. А. Гарбузюк*

Здано до складання 18.07. 94. Підписано до друку 28.10.94. Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умови друк. арк. 9,5. Умови фарбо-відб. 10%. Тираж 1000 пр. Зам. № 981.

Видавництво «Логос» Львівського музею історії релігії.
 290008, Львів, пл. Станіславська, 1.

Навчально-виробничі майстерні Львівського поліграфічного технікуму
 290004, м. Львів, вул. Винниченка, 12.